

3 - 30

7895 T. 8

(05)

-30

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВИПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Т О М VIII.

(1895, кн. 4).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON .

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VIII.

(1895, 4 B.).

У ЛЬВОВІ 1895.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

старохристиянський духовний роман і его літературна історія.

Написав др ІВАН ФРАНКО.

I.

(Роман — пануючий рід літератури в нашім часі. Важність его історії. Головні історички романа. Грецькі початки романа. Новітній західно-європейський роман і его походження. Прогалина між старогрецьким а новітнім європейським романом заповнена духовними повістями греко-візантійськими. Романічний характер многих житій і апокріфів. Орієнтальні впливи на християнство і на его літературу. Документ тих впливів: повість про Варлаама і Йоасафа.)

Роман, повість, новелла — се такі роди літературної творчости, що, незвісні в початках національної літератури, з часом забирають усе більше місця, а в кінці, як отсе в наших часах, запановують майже неподільно в літературі, захоплюють найширший інтерес читаючої громади, витискають майже всі иньші роди поезії, особливо епічної, і стаючись духовною стравою міліонів здобувають собі величезний вплив і перворядне значінє в історії людської цивілізації. От тим то й не диво, що історія, а особливо почин і перші ступні розвою сего рода літературної творчости набирають великої ваги, зацікавлюють найвиднійших учених і істориків літератури в наших часах.

Дослідни над історією романа і новелли розпочали ся доволі давно, з половини XVII віку. Лишаючи на боці Італіянців Джіральді і Пінья (Giraldi, De'Romanzi), у яких роман (прозове оповіданє про пригоди, особливо любовні, звичайних людей) змішано ще з романтичним епосом Боярда і Аріоста, першим істориком романа треба назвати Француза Гює (Huët, De l'origine des Romans, Paris

1670), що, вельми характерно, бачить початок роману на Сході, в Азії, якої мешканці з давніх давніх визначалися замилюванням до оповідань. Та тільки у Греків, в останніх віках до Христа роман одержав артистичну обробку, стався відразу улюбленим родом літератури. Як найкращого писателя в тім роді Гює хвалять Геліодора, згадує далі коротко про візантійський християнський роман Дамаскина, Евстатія і Теодора Продрома, і зараз опісля переходить до західної Європи, де схарактеризувавши римського ученика грецьких романістів Апулея, вскакує відразу в середні віки і поповнює ту саму помилку, що й згадані вище Італіянці, себто мішає роман з поемами романтичними та національними епопеями французькими¹⁾.

В XVIII віці чимало писали і спорили про початок і розвій роману, особливо в Англії і Франції. Витворились тоді дві теорії, з яких одна виводила т. зв. лицарські романи з півночі, від старих Скальдів та Готів, а друга з полудня, від Арабів та Сараценів, що довгі віки панували в Іспанії і Сицилії, плекали поезією, письменством і науку і мали чималий вплив на середньовікову Європу²⁾. Здобутки всіх тих спорів зібрав до купи Англічанин Денлоп (John Dunlop, History of fiction, London 1814), якого книжка, перекладена на німецьку мову з многими цінними доповненнями Ф. Лібрехтом (Geschichte der Prosadichtungen, 1847), сталася вихідною точкою для всіх новітніх дослідів на тім полі. Денлоп зачинає від грецьких новелл, підчеркуючи той факт, що вони у-перве вириваються на бережжях Малої Азії (Мілетські історії), а далі розбирає детально заховані до нашого часу зостанки пізногрецького і візантійського роману.

Варто зазначити, що головними представниками пізногрецького роману були християне: найталановитіший між ними, Геліодор, був єпископом трієським в V в. по Хр. Та про те його роман (Αἰθιοπική) не має ані крихти християнської закрапки, але йде слідом поганських грецьких романістів Клеарха, Антонія Діогена, Ямбліха та Лукіяна. І далі в візантійській літературі ідуть побіч себе дві течії. Помимо пануючого християнства, що продукує свою особну літературу, озивається від часу до часу і поганська течія в романах Ахілла Тация, в пастирських романах Лонга, в повістях Харитона,

¹⁾ А. Н. Веселовскій, Изъ исторіи романа и повѣсти. Петербургъ 1886, стр. 19—21.

²⁾ W. A. Clouston, Popular tales and fictions, their migrations and transformations, London 1887, t. I, 40; гл. також руський переклад А. Кримського (стор. 58), що незабаром вийде з друку; Dunlop, Geschichte der Prosadichtungen 51—56.

Евстатія, Теодора Продрома, автори майже нічим не зраджують, що вони християне або живуть у християнській суспільності.

Далі Денлоп переходить на захід, розбирає римські проби романістики, головню-ж повісті Петронія і Апулея, по чім від разу перескажує в глибину середніх віків, до романтичної поезії європейської, до поем з циклю Артура і лицарів Круглого стола, далі до епопей національних з циклю Карла Великого, а в кінці до лицарських романів іспанських (цикль Амадіса), посвятиючи їх розброви найбільшу частъ своєї книги. Дальшу обширну частъ її займає огляд новелл і легенд, по чім автор переходить до огляду французького і іспанського романа XVI і XVII віку і кінчить коротким переглядом романістики XVIII віку. Цікаво, що автор сего цінного діла сам по своїм уподобанням далеко не романтик і не поет; противно, він раціоналіст і скептик, дитя філософії кінця XVIII віку і глядить на роман тільки як на розривку. Розбираючи ті плоди „вимислу“ він майже ніколи не позбуває ся саркастичної усмішки. І з погляду на свої естетичні принципи він доктринер і формаліст, от тим то й оцінки его роблять вражінє тупої схоластики; він або зовсім лишає на боці звязок даного автора і его твору з сучасним життям і світоглядом, або ограничує ся на скуних і недостаточних вказівках.

Від часу Денлопа до тепер праця над вьясненєм літературної історії романа зробила величезний поступ. Багато першорядних учених ріжних країв віддавали свої сили тій праці; доконано важних відкрить, опубліковано купу незвісних Денлопови памятників, розширено і поглиблено поле досьлідів, до чого в значній мірі причинило ся і розломанє тісних рямок схоластичної естетики та вироблена звичка — розбирати твори літературні не як плоди пустого вимислу, а як вплив і воплощенє певних ідеальних змагань людських, навіяних обставинами суспільного і духового життя даної епохи.

Заслугою всіх отих новітших праць є вьясненє того вельми сложного процесу, який причинив ся до розвою і зросту новітшого європейського романа. Між національними епопеями і романтичними поемами середньовікової лицарської Європи а появленєм романа і новелли яко улюбленої літературної форми пройшла могутча історична струя, що дала початок до основної переміни всеї суспільності. Війни релігійні, ересі з їх пропагандою і літературою, впливи Арабів і магометанства, хрестові походи і могутчий прилив орієнтальних впливів на Європу, далі винаходи і відкриття кінця

XIV і XV віку, рівночасний упадок Візантії і початок ренесансу і гуманізму в Італії, — отсе важнійші з тих жерел, із яких вийшло нове життя Європи, і які своїм порядком мали також величезний вплив на обновлене літературної творчості, на повстанє і розширене нових форм літературних, із котрих насамперед новелла здобула собі величезну популярність (Боккаччіо, Страпароля, *Cento novelle antiche*, Банделло, у Франції Маргарета Новарська, *Cent nouvelles nouvelles*, в Іспанії *Conde Lucanor*), а за нею пішов роман.

Дивлячись з боку на первопочини французького роману, що з одного боку впливав просто з прозових переробок старих *Chansons des gestes* і поем про Артура та лицарів Круглого стола, а з другого боку силкував ся навязати до старої грецької традиції і брав старі грецькі романи як взірці мови, стилю і композиції, можна б подумати, що власне звязок з греко-орієнтальною традицією доси не існував. І тодішні романописателі певно й самі так думали. А прецінь така думка була зовсім хибною. Ближній дослід, що бере на увагу самі теми романістичні, показує нам, що грецький вплив на творчість західноєвропейську майже зовсім не переривав ся, що й орієнтальний вплив був далеко давніший ніж христові походи і навіть ніж розширене богомільської секти по полуднево-західній Європі, — тільки що впливи ті часто міняли форму, неначе той Протей являли ся людям в такій формі, яка в данім часі була в певній стороні найбільше улюблена.

Найважнішим посередником між старогрецьким романом і такоюж новеллою, а західноєвропейським романом і новеллою часів гуманізму був т. зв. духовний роман. Були се оповідання писані в тоні і стилю житій святих, діяній апостольських або откровеній та видій, проняті нераз високим духом релігійним, горячою вірою, а то й переплітані обширними викладами християнської догматики; та про те в їх епічнім скелеті дуже легко розпізнати ті самі основні схеми і ситуації, якими так характерно визначає ся старий грецький, поганський роман. Пригоди залюбленої пари, розділеної протівностями долі, киданої з одного прикрого положеня в друге, по морі і по суші, картини ріжних країв, дивовижних народів, звичаїв і обрядів, розбійники і пірати, жерці, віщуни і самітні добродії, і в кінці всего того несподівана стріча в рішучій хвилі, пізнанє і поєднанє щасливої пари. Або таж тема перенесена на поле більше психологічних конфліктів: залюблена пара розлучена зависими інтригантами, ріжнородні покуси роскоші, богацтва, намов і брехли-

вих обіцянок, щоби дівчину позбавити дівоцтва або парубка зробити невірним его улюблений, — і знову після довгого ряду протистий стріча і сполучене обоїх. Отжеж та сама схема є основою найдавніших християнських духовних повістей, звісних під назвою Клементин, далі апокріфічного житія св. Павла і Теклі, такогож житія сьвятих Ксантіппи, Поліксени і Ревекки,¹⁾ тільки що ідеал тілесної любови перемінений тут в любов до Христа і его науки; вінцем романа являєть ся не подружжє, а дівоча чистота або мучеництво за віру. Можна сміло сказати, що й інші парості обширної старохристиянської апокріфічної літератури, особливо такі, як житіє ап. Томи і его діла в Індії, житіє ап. Пилипа, діяня св. Івана на острові Патмі — не що, як переробки романічних сюжетів дохристиянської Греції, хоча безпосередві взірці тих творів і не дійшли до нас.²⁾ Таку думку висловив учений Француз Шассанґ (Chassang, *Histoire du roman dans d' antiquite*, стор. 234, 263), а Німець Вейнгартен також зближував грецькі пастирські оповідання та „робінзонади“ (схема: герой подорожує по морях, закинений на пустий остров устроює собі там житє непохоже на ту суспільність, в якій він виріс) з житіями єгипетських монахів і аскетів.³⁾

Як бачимо, християнство і тут, на полі літературної творчости, було вірне своїй реформаторській ролі. Як в обсягу звичаїв і обрядів воно переймало старі, усьвячені форми а вливало в них нового духа, так само і в обсягу повісти і романа: на взір поганських повістей і новелл повставали під пером християнських писателів нові твори в тім же роді, з таким же змістом, з такими пригодами,

¹⁾ Гл. про них Dr. J. Langen, *Die Klemensromane, ihre Entstehung und ihre Tendenz, auf neue untersucht*. Gotha 1890; Baring Gould, *Early christian greek romances* в журналі *Contemporary Review* 1877, October і Веселовскій, *Изъ исторіи романа и повѣсти*, т. I, стор. 29—64. Варто зазначити, що сей остатній уважає звісне у нас оповіданє про сьвятого Василя і Евладія, виленене в Аміфілохієво житіє сьв. Василя, як характерний примір переміни ідеалів під впливом християнства: подружжє залюбленої пари, що було пайвисною метою єї змагань і вінцем усіх проб та покут, тут показане яко дар злого духа, уділений в замін за душу любовника; тільки покута і церковне осьвяченє перемінюють сей пагубний дар на добро (Веселовскій, *op. cit.* 38). Нема сумніву, що й друге знамените житіє, так популярне у нас, а власне житіє сьв. Марії Єгипетської, є не що, як старогрецька новелла в християнській переробці і з християнсько-аскетичним закінченєм.

²⁾ Про ті апокріфи гл. Lipsius, *Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, 3 томи; грецькі тексти видав Тімєндорф, *Acta apostolorum apocrypha*.

³⁾ Weingarten, *Der Ursprung des Mönchtums im nachconstantinischen Zeitalter* (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, herausg. von Th. Brieger, Bd. I, 1877) стор. 5—6, 26, 568—572.

періпетіями, описами, — тільки що світ ідеальний тих нових творів, змагання, уподобання і погляди виведених в них людей були зовсім інші. Що з часом, при упадку просвіти і критики, ті побожні духовні твори, написані первісно для розривки або для пропаганди ідей, почали вважати ся дійсною правдою або були заборонювані церквою як виплоди еретицьких доктрин, се не уймає їм зовсім характеру творів літературних.

Ті впливи грецької традиції літературної на ґрунті християнським вчасно вже скомбінували ся з впливами орієнтальними. Сказавши правду, й само християнство супроти Греції було по троха твором орієнтальним; ще більше орієнтального мало в собі жидівство, що власне в перших віках християнства кінчило своє перетворенє з біблійного жидівства в рабінсько-талмудичне, і кінчило знову таки під могучим впливом сходу: адже перший корпус Талмуда складав ся в Вавилонї! А жидівство в перших віках нашої ери мало величезний вплив на християнство, далеко більший, ніж опісля, коли dokonав ся рішучий розрив між обома сими реліґіями. А коли розрив сей dokonав ся, в другім віці по Хр., почали ся з пньшого боку орієнтальні впливи на християнство. Нині не підлягає вже сумнівови, що ґностицизм повстав в великій часті під впливом буддизму, а манїхейство було не чим иньшим, як перським дуалізмом, слабо склєним з християнськими доктринами. А вплив тих двох могучих сект на християнство був дуже великий: він дав товчок до вироблення найважнїйших точок християнської догматики. Секти ті сплудили також богату літературу, що без сумніву черпала з тих самих індійських та перських літературних жерел, звідки ішли й доктрини сект; зостанки тої літератури, чи то в сектантських первообразах, чи в переробках приладжених відповідно до православних догм, заховали ся і доси; найбільша часть апокріфічних діяній апостольських походить власне відси (гл. Lipsius, op. cit. I, 373). Від тоді впливи орієнтальні на християнську літературу не переривали ся. Одним із найзамітнїйших документів того впливу є духовний роман про Варлаама і Йоасафа, найкращий і найпопулярнїйший твір духовної літератури троха пізнїйшої доби, VI або VII віку, і одна з найбільше розповсюджених книг усесвітної літератури. Історія сеї книги, хоч доси ще не вяснена у всіх подробицях, все ж таки незвичайно займаюча. Вона не позбавлена інтересу й для нас, бож „Душеполезная история о. Варлаама і Йоасафи“ належала і в нашій старій літературі до найбільш улюблених книжок і подищила деякі живі слїди і в народній пам'яті.

II.

(Зміст роману: титул, передмова, опис Індії, цар Авенір і переслідуване християн. Царський достойник стає монахом, його розмова з царем. Вроджене Йоасафа; астролог пророчить, що він буде царем, але не з сього світа, і християнином. Притча про боярина і хорого жєбрака. Цар велить виховувати Йоасафа здалека від прикростей життя. Спрічі Йоасафа з прокаженим, слїпим, старим і мерцем. Пустинник Варлаам їде до Індії по божому наказу; його розмова з слугою царевича; стає перед царевичем як купець, що має дорогий чудесний камінь. Розмова його з царевичем, притча про смертну трубу, виклад догматики і стики християнської і правил аскетизму; притча о инорозі, о трьох других, о однолітних володарях, о сонці, о царі і двоїх бідарях, о старечій дочці і вірнім парубці, о молодій серні. Хрещенє царевича, прощальна промова Варлаама. Слуга Зардан остерегає царевича, підслушує його розмову з Варлаамом; той відходить лишивши царевичеві свою волосяницю, а замість неї бере царську одєжу. По його відході Зардан чинить ся хорим, та цар довідує ся від него про Варлаама, кличе свого міністра Арахїю; той радить слати погоню за Варлаамом а зловивши його заставити, щоб сам перед царевичем признав свою науку брєжнею. Коли ж Варлаама не зловлено, він радить винайти пустинника Нахора, подібного до Варлаама, видати його за зловленого Варлаама і заставити його в диспуті боронити нїби християнства і дати себе переконати противникам. Дві розмови Авеніра з сином, диспута Нахора з поганами; перед диспутою Йоасаф пізнає, що се не Варлаам і грозить Нахорови смертю, коли дасть себе побідити. В диспуті Нахор побіджає противників, по чім Йоасаф наворачтає його на християнство і висилає в пустиню. Авенір злий на своїх жерців, хитає ся в своїй вірі в богів, жерці вишукують в пустині волхва Фєвду, сей їде до царя і заохочений блискучими обіцянками радить окружити Йоасафа гарними дівчатами (тут притча о царевичу вихованім в темній печері). Авенір слухає сеї ради, окружає сина самими гарними дівчатами, а Фєвда крім того посилає на него злого демона, та Йоасаф поборює ті покуси молитвою і постом, найкрасшу з поміж дівчат наворачтає на християнство і посилає в пустиню, а сам знов молить ся всю ніч, бачить дивні сны і западає в слабість. Бачучи, що демони післані на царевича вернули знову до него з соромом, Фєвда зважає ся сам розмовити ся з Йоасафом, та той і його наворачтає на християнство і посилає до Варлаама. Тоді Авенір за радою Арахїї віддає синові половину свого царства, а той зараз наворачтає сю країну на Христову віру. Бачучи се цар Авенір

і сам нарешті навертає ся на християнство, здає на сина все царство а сам відходить у пустиню, де швидко вмирає. Тоді Йоасаф передає своє царство Арахїї, а сам іде в пустиню, де по довгім блуканню на-ходить Варлаама. Проживши з ним якийсь час і похоронивши його живе на его місци аж до смерті. Тіло его Арахія переносить з царськими почеснями до рідного міста. Закінчене, уваги).

Аналіза змісту роману про Варлаама і Йоасафа являє ся конечною не тільки для того, що в наших часах роман сей став далеко менше звисний широкій публиці, ніж був давнійше, але також з огляду на дальші уваги що до походження і зложеня сего діла.

Роман про Варлаама і Йоасафа написаний мовою грецькою, доволі чистою і гарною. Найстарші звисні рукописи сягають XI віку по Христі. Найбільша часть має ось який титул: *Ἱστορία ψυχωφελῆς ἐκ τῆς ἐνδοτέρας τῶν Αἰθιοπικῶν χώρας, τῆς Ἰνδῶν λεγομένης, πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν μετενεχθεῖσα καὶ συγγραφεῖσα διὰ Ἰωάννου μοναχοῦ, ἀνδρὸς τιμίου καὶ ἐναρέτου μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα, ἐν ᾗ ὁ βίος Βαρλαάμ, καὶ Ἰωάσαφ τῶν αἰοδιμῶν καὶ μακαρίων* — се значить: Пожиточна для душі історія із крайнього краю Етіопського, званого Інднею, принесена до сьвятого міста і списана Іваном монахом, мужем шановним і чесним монастиря сьвятого Сави, а в ній жите Варлаама і Йоасафа незабутніх і блаженних. Деякі рукописи (Vaticanus, Palatinus 59 і 201) по слові *λεγομένης* пишуть: *ἀπελθόντων τιμίων ἀνδρῶν πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ ἀπαγγειλάντων, συγγραφεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, т. зн. списана Іваном Дамаскином від мужів чесних, що прийшли до сьвятого міста і оповістили її в монастирі сьв. Сави. Треба сказати, що рукописи, в яких автором названий виразно Іван Дамаскин, належать до пізнійшого часу, до XIII—XIV віку. Годить ся згадати, що в числі многих грецьких рукописів сего роману¹⁾ два, зладжені на Афоні в Іверських монастирі, мають заголовки значно відмінні, а іменно Cod. Nanianus у Венеції N. 137 має: *[Ἱστορία ψυχωφελῆς ἐκ τῆς ἐνδοτέρας τῶν αἰθιοπικῶν χώρας πρὸς [τὴν] ἱερὰν πόλιν μετενεχθεῖσα] διὰ ἰωάννου μοναχοῦ μονῆς τοῦ ἁγίου σάββα [ἐρμηνευθεῖσα] ἀπὸ τῆς ἱβήρων πρὸς τὴν ἐλλάδα γλῶσσαν ὑπὲρ εὐθυμίου] ἀνδρὸς τιμίου καὶ εὐσεβοῦς τοῦ λεγομένου ἱβηρος*, т. зн. Пожиточна для душі історія із крайнього

¹⁾ Вони вказані в працях: Zotenberg, Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph, accompagnée du texte grec et des versions arabe et éthiopienne. Paris 1886, стр. 5—7, а також Ernst Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch literargeschichtliche Studie (Abhandlungen der k. bayer. Akademie der Wiss. I. Cl. XX Bd., I. Abth.), München 1893, стр. 48—49.

краю Етіопів принесена до святаго міста Іваном монахом із манастиря св. Сави, а витолкувана з іверської (т. є. грузинської) на грецьку мову Евфимієм мужем шановним і богобоязним, прозваним Іверцем (Грузином). А пізнійший від сего кодекс бібліотеки національної в Парижі н-р 1771 має такий титул: *Λόγοι ψυχοφελῆς μετενεχθεῖσαι ἀπὸ τῆς τῶν ἐθνύστων διαλέκτου ἐπὶ τὴν ἑλληνίδα γλῶσσαν παρὰ εὐθυμίου τοῦ ἀγιοτάτου μοναχοῦ τοῦ ἡβυρος τοῦ καὶ γεγωνότος καθηγητοῦ τῆς μεγάλης λάβρας τοῦ ἀγίου ἀθανασίου τοῦ ἀγίου ὄρους*, т. зн.: Пожиточні для душі слова перекладені з етіопського наречія на мову грецьку Евфимієм найсвятійшим монахом Грузином, що був духовником великої Лаври святаго Атанасія на Святій горі. Полишаючи на далі докладне обговорене справи авторства сеї книги зазначимо тут лише, що рукописена традиція в тім згляді далеко не однозгідна: коли більша часть і то старших рукописів признає написане книги неозначеному ближше Іванови монахови з манастиря св. Сави в Єрусалимі, то деякі рукописи ідентифікують того Івана з Іваном Дамаскином. Не однако означують рукописи і авторську роль того Івана: по одним можна б догадувати ся, що він списав свою „історію“ з наслуху, з оповідання якихсь Індійців (*ἀπαγγελλόντων*), по иньшим виходило би, що ті Індійці принесли до Єрусалима якийсь рукопис на своїй мові і переложили его для вжитку того Івана монаха. А в кінци по іверським рукописам виходить, що Іван монах тільки приніс до манастиря св. Сави етіопський (чи індійський?) рукопис, а переклав его на грецьке якийсь Евфимій Грузин, або так, що Іван монах написав сю історію по грузинськи, а Евфимій Грузин переклав її на грецьку мову. В старословянських перекладах, що, як звісно, держать ся звичайно досить вірно грецької традиції, находимо також різні заголовки. І так один із найдавніших рукописів (XV в.), що належав колись до бібліотеки Толстого а тепер є в Імп. Публ. бібліотеці в Петербурзі (сігнатура I. Q. 315) має напис: *Сіє писаніє дїєполезно ѿ внострєнем ієрѣѣѣпськыя страны глємыя индїа вѣ град чѣтныи пренєсєно їбанном мнїхом мѣжем чѣтныи и добродѣтелным монастырѣ сѣго сѣвы в немѣже житїє варлаама їасафа прѣпоаматною и бжєствєною, гїї бл҃гви*. Такий же напис має і рукопис, що находив ся в бібліотеці Царського під ч. 679 і походить з XVI в. Инший рукопис із збірки Царського, з XVII в. (ч. 90) має напис: *Повѣсть полезна житїа сватыхъ и преподобныхъ отецъ, пѣстынножитєль и постникъ Индѣйскихъ, Варлаама пѣстынника и сченика его Іоасафа царевича, сына Явєнкѣра царѣ Индѣйскаго, списано Іоанномъ мнїхомъ обитєли св. Саввы иже*

въ Іерусалимѣ.¹⁾ Сербський рукопис XVI в, що находить ся в ві-
деньській надв. бібліотеці, а колись був власністю Хиландарського
монастиря на Афоні, має напис: Писаніє сїе дшєполєзно ѿ вѣнстръ-
нієнє єдіонскіє стрѣны глїємыє индіа въ сѣны градъ прѣкне-
сєно Іованномъ мнїхомъ мѡжемъ чѣномъ и добродѣтелномъ,
монастырѣ сѣго Савы въ нїемъже житїє варлаама и іовасафа
прїпоамєтнєю и вѣгвєнєю²⁾. Подібний напис має Крехівський
рукопис, яким ми користуємось і про який гл. додаток до сеї
статї; рукопис сей, украшений 10 рисунками, походить з XVI в.
і має такий напис: Ізъображенїє дшєполєзноє ізъ оутрѣнѣмъ
єднїѡпскыа стрѣны, глїємыа индїйскыа стрѣны, въ сѣнїй градъ
прѣкнесєно іованнѡмъ мнїхомъ мѡжемъ чѣнѣмъ и добродѣтелнѣмъ,
сѣцїаг[о] ѿ монастырѣ сѣго Савы. Гїї блѣн. Як бачимо, три ру-
кописи мають написи в головному схожі, а сходять ся в тїм власне,
що Іван монах принїє історїю про Варлаама і Йоасафа з Індїї,
а не згадують про мужїв Індїйцїв, від яких він чув її. Важне
й те, що нї один старословянський рукопис не приписує авторства
сеї повісти сьв. Іванови Дамаскинові, хоча перші руські друки, Ку-
теїнський 1638 і Московський 1680 чинять се зовсїм рішучо.

Починаєть ся оповіданє коротким представлєнєм високої вар-
тості аскетизму. Найвисше бажанє чоловіка --- бути сином божим.
Та се є наслідок премудрости, сєго з давна доступали сьвятї за свої
чесні дїла, головнѡ ж мученики і аскети, що з постом, молитвами,
безсонницею і многими трудами проходили „тѣснѣмъ и прискорѣ-
нѣмъ поутѣмъ.“ Житєписи таких людєй служать взірцями для дру-
гих і заохотою, „нїко на добродѣтелїє кѣсєдѣй поут їстѣ ѿстрѣ
и жестокѣ“. „От тим то і я — говорить автор -- тямуючи притчу
божу про недбалого слугу, що одержавши від свого пана талант
закопав єго в землю і данє єму на приплодок заховав без знеку,
нїяк не можу промовчати отсю позиточну для душі дійшовшу до
мене повїсть (ісповѣданїє), котру розповіли мінї мужї богобоязливі
із глибокого єтіопського краю Індїї і виложили без брєхнї, власне
ось як.“ Сей вступ дуже важний. Поперед усього він троха докла-
днїйше зазначає відносини грецького писателя до єго жерела, що
не все чинять титули книги. Бачимо тут, що справді автор не сам

¹⁾ А. Н. Пыпинъ, Очеркъ литературной исторїи старинныхъ повѣстей
и сказокъ русскихъ, стор. 128—129; Строевъ, Описанїє рукописей Царскаго.

²⁾ На сей рукопис звернув увагу Міклошич, гл. Fr. Miklosich, Lexicon lin-
guae palaeoslovenicae. Wien 1862—1865, стор VI.

приніс сю повість із Єгипції, а принесли її якісь мужі гідні віри; бачимо далі, що автор списав її після їх оповідань, а може тільки після усної передачі ему якогось писаного індійського тексту, котрий ті мужі ему перекладали. Варто зазначити й те, що ся передмова стилізована троха подібно до передмови иньшої, в Сирії і Палестині в ту пору вельми популярної духовної повісти, а то легенди про Марію Єгипетську.¹⁾

Далі сльїдує коротесенький опис Індії, котра по думці автора „далече прилежитъ Егѣпта, велика свѣта ѿ многочисла, прилежитъ же морем ѿ поучинами и лодїйным шествованїемъ къ егѣпетсткїм странкѣ.“ Очевидно, що ся географічна нотатка — духовна власність грецького автора, що сам не мав ясного виображення о Індії, думав що вона граничить з Єгиптом, а з самого дальшого звязку повісти виміркував, що се край многолюдний і що до него плыве ся кораблями (се чинить далі Варлаам).

Сей край, — повідає далі автор, — пропадає у тьмі поганства і кровавих жорстокостів, поки не вродив ся Христос і не приніс на свѣт правдивої релїгії. Їго апостоли і ученики рознесли її на всі сторони свѣта. До Індії посланий був св. Тома, котрий при помочи Бога і ріжних чудес (автор натякає мабуть на апокріфічні Дїянн св. Томи) прогнав бісовський морок і заснував там християнство (ст. 3). І коли в Єгипті почали будувати монастирі і збирати в них черців, то сей звичай зайшов і до Індії: багато людей почало покидати свої достатки і оселювати ся по пустинях, щоб умираючи тілом „жизнь прїѣти бесплътныхъ, ѿ тако златал крила прїѣмше ѿ нѣса многомъ къ злетѣвшемъ“ (стор. 4).

¹⁾ Ось паралельні місця обох текстів у церковнословянським перекладі:

Варлаам.

Сего ради ѿ азъ непрїежущаго раба прїѣхъ кожда, ѿже прїѣхъ ѿ Г҃а талантъ ѿ в земаа погрѣкѣ, ѿ данное на припадъ сѣкры кѣс прїѣхъ тѣмъ, ѿсповѣданіе азъ — полезное до мене же прїѣхъ, ша никакже оумлѣча.

(Крехівський рукопис стор. 2).

Марія Єгипетська.

Тѣмже и азъ страхомъ сѣе молчати кѣствиннаа содержимъ и прїѣмшю раба кѣдѣ оубоже сѣа ѿ прїѣхъ ѿ Б҃а кѣс талантъ и кѣ земаа той погрѣкѣ и данное дѣланіа ради сѣкры кѣздѣлно, повѣсть сѣшннѣю до мене дошедшю никакже оумлѣча.

(Тріодь постная, Львів 1756).

Тоді повстав могучий, багатий і славний цар Авенір, великий прихильник поганьства; одна у него була гризота, що не мав дітей, „си бо вщъ сладка многым“. Християне не шанували его віри, ширили свою проповідь по краю і стягали щораз більше народу до чернецтва, „ѡ грѣкѣи и прѣлѣстѣныа тѣмъ къ сладкому же свѣтѣ и истинному“ (ст. 5). Навіть царські совітники ішли в черці. Почувши се цар розгнівав ся дуже і наказав силувати кожного християнина, щоби покинув свою віру, далі розіслав „грамоти“ по всім краю, велячи мучити і вбивати правовірних, а особливо монахів. І справді, дехто з вірних захитав ся і відступив, иньші тікали геть з краю, але монахи йшли на муки і на смерть або заходили в далекі пустині не зі страху перед муками, але за показом божим (ст. 6).

В ту пору один із чільніших царських воевод, почувши про такий царський розказ, покинув євиське житє і сам поступив у черці. Почувши про се цар ще дужше розлютив ся на монахів і розіслав післанців, щоби его шукали. Післанці „вскѣкъ камень раздвигоша“ шукаючи его і аж по довгім часі найшли его в пустині і привели перед царя. Побачивши его в лихій одежі, зеушеного постом цар ледво пізнав его і ще дужше розлютив ся на монахів і промовив до него як до божевільного, питаючи, по що перемінив свою честь на ганьбу, славу на огиду, по що забув про своїх дітей і все покинув для Христа? Достойник почувши се мовив цареві:

— Коли хочеш зо мною говорити, царю, то віджени від себе своїх ворогів, а тоді я буду тобі відповідати. Доки вони з тобою, я не відповім тобі ані слова і можеш мене мучити, зарізати, робити що хочеш.

— Що се за вороги? — питає цар.

— Гнів і пристрасть, бо тільки позбувши ся їх ти зможеш розсудити справу спокійно і справедливо.

Цар обіцяє вислухати его спокійно і достойник-аскет оповідає, що ще бувши молодим почув якийсь чудесний голос, що мовив ему: „изволи рѣши неразвѣрнымъ жщѣхъ невреши ѣко нежщѣхъ, нежщѣхъ же ѣко свщѣхъ прїѣмати“. Сі слова так вбили ся ему в тямку, що весь вік переслїдували его, аж отсе на старість він порозумів, що він справді доси саме найважнїйше, т. є. житє вічне занедбував, а саме неважне, т. є. земне, минуше житє вважав за найважнїйше. Се довело его до віри в Христа і до постанови йти „оузки прискрѣбѣни пѣхт шестковати“. Він докоряє цареві за его нерозум і лютість, викладає ему про гріх Адама, від якого Бог виратував людей посилаючи їм свого сина, що своєю смертю

„низложи кремо́лника і нас ѿ грѣкаго ѡного плѣнненїа їзбави“ (стр. 11). От тим то він не відступить від Христа, хоча б цар єму і смерть зробив чи то мечем, чи огнем, чи дав єго звірям на страву. „Не люблю я сего житя, — говорить аскет. — Багато в нїм слабости і пустоти, багато огиди і турботи і суму. А я шукаю волї божої, покинув усе добро і тільки дбаю про єго любов“ (стор. 12).

Чуючи сї слова цар ледви міг усидїти зі злости, але не посьмїв дотеркнути ся до него і тільки загрозивши єму огневою смертю велїв їти геть з єго очей, щоб єго бїльше не бачив. „ИШЕД ЖЕ БЖІН ЧЛКК ѿНДЕ КЪ ПЖСТЫНА ПЕЧАЛОУАСА, ІАКО НЕ МОУЧЕНЬ БЫСТЬ“ (стр. 13).

Сей епізод з безіменним „божим чоловіком“ полишений в нашій повісті без нїякого звязку з дальшим оповіданєм, як якась случайна і зайва вставка, хїба для характеристики царя і єго відносин до християнства, що впрочїм і без того схарактеризовані досить яєно. З дальшого викладу ми побачимо, що епізод сей, як інтересний зостанок иньшої композиції нашої повісти, має чимале значїне для єї лїтературної історії. Варто зазначити також досить незвичайне найменуванє аскета „божим чоловіком“, котре християнська леґенда прикладає специяльно до деяких сьвятих, нпр. до св. Алексея, а котре в мові сирійській дає *gabrā d' alāhā* або скорочене *bār-lāhā*¹⁾, що Греки передають словом *Βαρλαάμ*. Побачимо далї, що власне в одній з віднайдених рецензій нашої повісти сей самий безіменний вельможа-аскет, прогнаний царем Авенїром, являє ся описьля яко пустинник Варлаам і навертає Авенїрового сина на Христову віру і на аскетизм.

По відходї „божого чоловіка“ Авенїр ще гірше лютує на монахів. Тодї єму родить ся син дуже гарний; цар дає єму імя Йоасаф, приносить жертви богам (ст. 13) і розсилає всюди спрощувати людей на гостину. Цар гостить усіх, обдаровує богатих і бідних. Тодї прийшло до царя 50 мудрих Халдейців звїздочотів; роздививши ся в звїздах вони напроорочили, що малий царевич буде великим і богатим, сильним, висшим над усі царі. Та один астролог, найстарший і наймудрійший²⁾, промовив: „Так, царю, він буде великим царем, але не на твоїм царствї, а в красшїм, висшїм. Думаю, що він пристане до тих християн, котрих ти пересьлїдуєш“ (ст. 14—15).

¹⁾ Гл. E. Kuhn, op. cit. 19; Fr. Hommel, Zum Barlaam und Josaphat, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XLIV, 548.

²⁾ Деякі західно-європейські тексти звуть єго Давїилом, гл. Dunlop, op. cit. 28.

Почувши се цар засумував ся „ї къ градъ Дѣмосѣ такоу полатоу създа красноу ѿ веселїж“, там помістив свого сина по скінченю перших лїт і казав не випускати єго відтам, приставив пістунів і слуг молодих і гарних і наказав їм, щоб не виявляли царевичеві ніякої турботи ані прикрости житя, не згадували єму о смерті, ані о старості, ані о хоробі, ані о бідности, не давали єму задумувати ся над будучим, а особливо щоб ніхто з них і не натякав єму про Христа і єго науку. Рівночасно він вислав по всім краю своїх післанців, щоб оголосили, що до трьох днів не сьміє в краю бути ані один монах християнин, а який би по трьох днях найшов ся, буде без пощади спалений (ст 15—16).

В ту пору один „болярин“ царський їдучи містом зустрів хорого чоловіка з поломаними кістями і змилосердивши ся над ним, узяв єго з собою і велїв єго лічити. По якимсь часї на сего міністра набрехали перед царем, що хоче захопити царську власть у свої руки. То цар прикликав єго до себе і хитро предложив єму обняти правління, бо він немичний і бажав би віддати ся самотному житю. Переляканий сим боярин, бачучи інтригу, прикликав до себе того калїку і попросив єго поради. Той порадив єму обстригти собі голову, надїти волосяницю і так іти до царя і заявити, що коли цар хоче йти в пустиню, то й він готов іти з ним. Сей доказ вірности вельми сподобав ся цареві і він опять приняв боярина до своєї ласки (стор. 16—20). І сей епізод, нічим не звязаний з дальшим оповіданєм, являє ся в грецькім текстї як случайна вставка; єго значїне побачимо далї.

Свого гнїву на монахів цар не покидає через те, що їх наука іде до того, щоб „бѣстати см члѣком сладкихъ житїа сего ѿ неимихъ надеждъ ꙗко сны прїймаѹти“. Та от раз їдучи на полюванє він здибав двох монахів; велїв їх схопити і привести перед себе. Вони сказали єму, що відходять з єго краю.

— Значить, все таки ви боїте ся смерті, — каже цар.

— Так, боїмось, але смерті душевної, не тілесної, — відповіли монахи.

— А отже тїкаєте по моєму наказу.

— Не по твоєму наказу, — відповіли монахи, — але для того, щоб убиваючи нас ти не обтяжав своєї душі гріхами.

Цар велїв зараз спалити їх (стр. 20—21) і zarazом дав наказ усякого монаха, який би ще найшов ся в єго краю, вбивати без розпитуваня.

Тимчасом царевич ріс у своїй палаті, пройшов „вѣсѣ ѣфимітское і прѣское оученіе“, відзначував ся красотою, розумом і талантом, так що батько аж дивував ся і раз у раз наказував учителям, щоби не говорили єму нічого о гризотах і смерті „Сил бо словом, — замічає автор — на нѣко стрѣляет, како оуко оуѣтанѣи сѣ члѣчкескоу рѣдоу сѣмѣрти?“ Царевич бажав знати, чому се отець держить єго в заперті і не допускає до него нікого, але не міг довідатись. Був у него один „пістун“ любійший від других; того царевич почав розпитувати і дізнав ся від нього про ворожбу і про християн. Почувши се царевич не питає дальше, „прикосноу бо сѣ срдци бѣго слово сѣснене“ (ст. 22—23).

Цар часто відвідував свого сина, котрого дуже любив. Одного разу царевич почав жалувати ся батькови, що той держить єго в неволі і просив, щоби позволив єму виїжджати або до него приходити всяким людям. Авенір волив єго волю і наказав усім у дворі, щоби супроводжали царевича в гарні місця і щоби не допускали до него ніяких неприємних видів. Та от раз царевич відбивши ся від слуг побачив двох людей: один був прокажений а другий сльпий. Царевичеви жаль стало і він запитав тих що були з ним:

— Що се за люди і як вони виглядають?

— Се людське терпіне — відповіли слуги, — „сѣ єс[ть] стрѣсть члѣчскаѣ, ѡж[е] виціж тѣлеснож і хракотинами ключатсѣ члѣком“.

— Чи всім людям таке буває? — питає далі царевич.

— Ні, не всім, „нѣ іже ѡ здравіа превратит, ѡ хракотинным скверным“.

— А коли не всім таке буває, то чи можна знати, кому таке буде, а кому ні?

— Сего не можна знати наперед.

Царевич перестав далі питати; єго серце стисло ся жалем і вид змінив ся (ст. 23—26).

Другим разом Йоасаф здибав старця „престарѣвшесѣ днѣми многыми, сѣ мѣлым лицем і разслабеліннама мышцама і слака і іспадшим зоуком єго“. Здивований царевич запитав, що се за диво? Єму відповіли, що сей чоловік жив уже довго і ослаб.

— А який же сему кінець? — запитав царевич.

— Не що друге, ак лише смерть. Усіх людей вона чекає.

— Кілько ж літ жне кождий чоловік?

— Жив ї 80, але смерть може прийти кождої хвилі.

— Гірке се житє, повне всякої болісти та турботи! — зітхнув царевич і важко задумав ся. І він почав часто думати о смерті і о тім, чи є по смерті яке друге житє. Він питав свого вірного слугу, чи не знає кого, хто б заспокоїв его сумніви, але той знав лише, що християн усіх розігнано або побито, а ніхто иньший сего не вчинить. Царевич гриз ся дуже, „вѣмѣни сѧ ѣмоу їко мѧжоу сѧкровищє погубиѣшом ѡ на кѧзысканїє ѣго вс оумѧ свои оуѣпраздниѣшѧ“; всі роскоші і пишноти остогидли ему. Та Бог зглянув ся на его сердечну муку (ст. 26—28).

Був в ту пору в Сенаридській (по грецьки Σενάρ) землі один пустинник вельми мудрий і набожний; „ѡкоудоу вы [тѧ] ѡ ѡ котораго рода, не їмама глѧти“, а імя ему було Варлаам. Сей мавши від Бога яву у сні про царевича, покинув пустиню, перебрав ся по сьвітськи і сївши на корабель поплив до Індії. Прийшовши до міста, де жив царевич, довгенько пробував там, розвідуючи ся про царевича і его приближених. Далі він виглядів того товариша, що був при царевичу при згаданих висше двох стрічах і зблизивши ся до нього сказав, що він купець і має дорогий камінь з такою чудною силою, що ему ніде в сьвітї нема пари. З тим каменем він хотїв би досягнути до царевича. Слуга зразу не вірить, просить купця, щоби показав ему той камінь. Та Варлаам вимовив ся від сего кажучи, що камінь той без шкоди може бачити тільки той, у кого житє безгрішне і ціломудренне, як ось у царевича, а він, слуга, може на вид сего каменя осліпнути. Слуга згодив ся на такий аргумент, оповістив про все царевича, а сей радо казав привести купця до себе (ст. 28—31).

— Ну, покажиж міні той чудесний камінь, — мовив царевич до Варлаама.

— Добре, — відповів Варлаам, — але мушу вперед троха підготувити твій ум.

І за сим він розповів ему євангельську прятчу про сївача і додав: „Коли найду в серці твоїм землю добру і плідну, то не занедбаю посїяти в него сїмя божє і відкрити тобі велику тайну; але коли камяна і терниста або коли там утоптана стежка для кожного, то лїпше буде — каже мій владика — не сїяти блаженного сїмя“ (ст. 32).

Йосаф признає ся Варлаамови, що з давна палить его нутро бажанє „їзъсѣчити с[ѧ] їстинныхъ вѧпрсѧ“ і коли тільки найде чоловіка, що б повчив його, то певно схоронить его слова в своїм

серці. „Коли я почув — додає він, — що ти прибув з далека, якась надія заворушила ся в моїй душі і для того я так поквапно прийняв тебе“. Варлаам похвалив його за се і розповів йому ось яку притчу:

„Бк нккїи црї велїи славень сїло. выс[ть] же шествовати ємоу на колесниці позлащенїи, и цкрть єго в роужниці ікоже пшдовает црмк. и сусрїте два мжжа растръзаєми рїзми и сквртнами облїчена, оунылаже лицема и сїло поблѣдѣвш. бкже црї сєа знаа тѣлесным стѣмленїем и постїным троудом и потѣм тѣлом изыдаємоу, и ікоже оузра іа, скѣчи съ колесниці и пад при землї поклони сѧ іма. вѣстак ѡбѣят ѧ съ любовїж и шлобѣза єа. велїможа ж[є] єго и кнаси негодоваїш ѡ сємь, іако не де[ст]ойноу црїскїа славы сѣтвори. ти[м] недоумѣжїем и (в текєтї хїбно: кѣ) не дръзажїем пред лицем обличити е[го] и сквртнемоу братѣ єго глѧша, да глѣть кѣ црви не досаждати высетѣ црїскаго вѣнїа. сємоу же си кѣ братоу маївицїш и не годоужїоу ємоу, тѣциславїж єго хоудаго. дас[т] ємоу ѡвѣт црї, єгоже брат єго не разоумѣ. ѡбѣчан же бк томоу црю єгда же ѡвѣт сѣмртный дааше комоу, проповѣдники кѣ вратѣ єго посылааше вѣ трѣбѣ мртѣвнїк, и оуvidѣти глѣмое, и гласом троубным; разоумѣхж ж[є] єси іако кинѣват єсть сѣмртї. вечерж ж[є] настаїшж посла црї троубѣ сѣмртнїж вѣстроубити при двєрїх домоу врата своєго. іакож[є] оуслыша ѡн троубѣ сѣмртнїж, недоумѣкааше ѡ своємь животѣ и размышлѣаше ѡ сєбѣ вѣсїи. оугроу же настаїшж ѡблѣкѣа вѣ смаглыа и плачевныа ѡдежда, коуїно съ жєнож и съ чадѣи де кѣ полатѣ црви, ста при двєрїх плачас[а] и рыдал. кѣкєд[є] же єго кѣ сєбѣ црї и тако видѣхь єго плачѣас[а] глѧ кѣ немѣ: ѡ неразоумїе и несѣмысльне и вєзоумне! іако ты тако оустраши сѧ проповѣдника под[о]бно рєжїна ти и пшд[о]вна чѣтна своєго врата, кѣ немѣж[є] никакож[є] вєсма сєбє сѣвѣдѣй сѣгрѣшїи[ш]. вѣдал, како на ма зазрѣнїе наведє вѣ сѣмртнїи цѣловав[ш] ми проповѣдника Бї моєго, гласнїи троубы нарѣковаїшоу ми сѣмртї и страшнаго оусрѣтїнїа влѣды моєго, іако мнѣга и велїа грѣхы вѣ сєбѣ сѣвѣдал. [с]є оубѣ нинѣ своєг[о] обличїнїа не разоумѣета, каковым замыслих ѡбразѣмь, також[є] сѣвѣщав[ш]и сѣ тобож єже ѡ мнѣ зазора скоро на ѧвѣ обличїа. и тако оутѣлих врата своєго и наказавѣ пѣсты ни вѣ дом свої. повелѣж[є] црї сѣтворї[ти] ковчїгы дѣ ѡ дрѣва, два же ѡбложїи заатѣм, и кѣсти мртѣча сѣмрдѣща вѣложїи вѣ на, заатѣм ж[є] гвоздѣ за-

гвозды ѿ. дрогоубже двоѡ помаз смолож ѿ бѣшм, ѿ напѣни
 их камыкъ чѣтних, ѿ ѿ вѣсѣх вон' бѣгожухѣних ѿспѣны ѿ,
 класаными ж[ѣ] вѣжи ѿбвѣза ѿ. ѿ призка велможа своѡ зазрѣ-
 шаа ѣмѡ ѿ сгрѣтѣнѣх ѡнѣх ѿ дивнѣх мѣжѣх смѣренѣхъ, ѿ по-
 стаѡи предъ ними ковчѣгы чѣтыри ѿ покелѣ ѿмѣ, да смират. ко-
 ликоу ѣста дос[т]ѡйнаа златаа, [ко]ликоу ли ѡсмоленнаа. ѿни [жѣ]
 златоѡ смѣриша, ѿко мнѡжествоу цѣны дос[т]ѡйнаа ѣста, мнѣхъ
 во, ѿко црѣстѣн вѣици ѿ поѡси вѣложни въ на; смолож же по-
 мазанаа ѿ вѣкѣмъ мѡлы и хоуды цѣны достоѡнаа ѣста гѣлѣхъ.
 црѣ же гѣл къ нимъ: видѣхъ ѡзъ ѿко таковы ѿмѣте гѣлати. нѣ не
 тако пѡдобаетъ творити, нѣ [мѡ. не] вѣнѣшними вѣчимъ, нѣ вѣноу-
 трѣними подобаетъ лежашѣе вѣноутрѣ смѡтрити ѿли чѣтъ ѿли вѣзчѣ-
 стѣе. повелѣ црѣ ѿвѣрѣсти златаа ковчѣга. ѿвѣрѣзенома ж[ѣ] ковчѣ-
 гома злы[ѣ] смрад повѣа ѿз неа ѿ не красна видѣнаа выс[тѣ] вид[ѣ].
 реч[ѣ] же црѣ: се свѣт ес[тѣ]! къ свѣтлы ѿ славныа ризы ѿбѣчѣ-
 ченымъ и славѡмъ грѣдѣщѣмъ, ѿ вѣнѣтрѣ сѣт мѣтѣца смѣрѣда
 кости ѿ злыхъ дѣл ѿспѣны. тѣче повелѣ ѿсмоленнаа ѿ бѣшм по-
 мазанаа, симаж[ѣ] ѿвѣрѣзема сѣца всѡ тоу кѣзвѣселѣста [сѡ] ѿ
 лежацихъ въ неѣ свѣтлостѣхъ, ѿ бѣгоухѣнѣ ѿзыде ѿ неа. гѣл къ
 нимъ црѣ: вѣстѣ ли, комоу пѡдобнаа ковчѣга сѣа? пѡдобнаа ѿнѣма
 ѿ въ хоудыа ризы ѿбѣчѣныма, ѿхъ же вы вѣнѣшнѣи ѿбразъ ви-
 даще досаждѣнѣе вѣмѣнисте лица ѣа моѣ покланѣнѣе до земаа.
 ѡз же разоумныма ѡчима добрѡтоу нѣх ѿ чѣтъ дѣшѣнѣжъ разоумѣвъ
 чюднѣсѡ ѣа прикасанѣе пач[ѣ] вѣнець ѿ црѣскаго сана чѣтнѣ-
 ѣшѣжъ вѣмѣнихъ. ѿ тако ѿсрамиа велможа своѡ ѿ наѡучи ѡ ѿ
 видимыхъ не вѣзнѣтис[ѡ], нѣ ѿ разоумныхъ вѣнѣмати (стор.
 33—38).

Ми подали по крехівському рукопису дословно текет сеї притчі
 і подамо також дальші крім тих, що виняті із євангелій, раз для
 проби тексту і мови нашого рукопису, в яким троха змінюємо
 хіба інтерпункцію та пропускаємо наголоски і зносимо в рядок
 надстрочні букви, а також задля важности тих притчів для нашого
 дальшого дослїду. Сеї притчі Варлаам не вияснює ширше, а тільки
 напминає царевича, щоб і він не дивився поверхово, а вникав
 у глѡб того, що єму буде сказано далї.

— Се ти добре і ключно сказав -- відмовляє Йоасаф — та я рад
 би знати, хто се той твій владика, про якого ти згадав у першій
 притчі?

Се питанє дає Варлаамови притоку до викладу о Христї яко
 о Бозї і о св. Тройцї. Інтересно, що говорячи про сотворенє свїта

Варлаам висловлює, що Бог „прѣвѣ невидимыа силы ѿбснныа бес числа мнѡж[є]ство бесплѣтныа дхѡвъ вѣжѣ волеа стѣвори, послѣднж[є] вримыи съ мирѣ, ѿбо ѿ земаа ѿ море“ — погляд, як звісно, не умотівований в сьвятім писемі; отці церкви, особливож св. Василій Великий в своїм Шестодневі висловлювали зовсім иньшу думку твердячи, що ангели і загалом духи сотворені були аж четвертого дня, після сотвореня неба і землі. Далі йде оповідане про сотворенє землі, перших людей, раю, про упадок діавола і злих духів. Діавол по страті своєї слави, завидуючи чоловікови, що той займає его місце, „змѣж оубо стѣсжд своєа прѣлѣсти прѣємъ тож бесѣдова къ женѣ“ і привів її до гріха. Вкусивши зажазаного плода чоловік „къ ѡканное се ѿ страдѣєе житїє вѣпаде и съмрѣтѡу наїпрѣв[є] ѡсждєнь быс[тѣ]“. Діавол дуже сим тішив ся, заставив усіх людей грішити, що довело землю до потопа. По потопі знов люде почали блудити. Одні думали, що все на сьвітї повстало само з себе і ніякого Бога нема, а иньші повідумували собі багато богів злих і добрих, понадавали їм усі можливі людські чесноти і вади та хибн, понаробляли їх образів і ідолів, ще иньші почали кланятися сонцю, місяцеві і зіздам, огневи, воді, а то навіть звірям та гадам, пѣщен скотинѣ себе показѡжще“, в кінці деякі прийняли за богів людей, „ѿхѣже ѡни сами ѿзѣстоваша прѣлюбоудѣанїи, оубїица, гнѣвливыа ѿ ярыа, ѡцеоубїица и братооубїица, тати ѿ хыщники, хрѡмы и рѣкохрѡмыа, ѡтраїники ѿ бѣсоужїаѣ са“. Тільки один Авраам пізнав правдивого Бога; Бог явив ся йому, зробив його своїм слугою, вивів его потомків із Єгипту, а Фараона потопив, водив їх 40 літ по пустині, дав їм свій закон на двох камяних таблицях „ѡбразѡу сѣщѡу ѿ стѣнїѣ написано“. Так запровадив їх до обіцяної землі, де і на далі не випускав їх зі своєї опіки. Та все се мало той один наслідок, що діавол знов запанував над людьми „и къ ѡрѣжїє адѡво кѣса посылаа“. Тоді сам Син Божий зійшов на землю, 30 літ пробув з людьми, хрестив ся, творив чуда, навчав, вибрав 12 апостолів, був осуджений на смерть і розпятий „ѿ кѣсе прїтрѣнѣ єс[тѣ]ством плѣтскым, єже ѡ нас прїат, вѣєстѣное ж[є] єс[тѣ]ство без стѣсти прѣбыс[тѣ]“. По смерті він зійшов у ад, розломав його і увільнив з него душі заперті там від віку; пролежавши три дні в гробі воскрес, являв ся ученикам, а по 4^о днях пішов до неба. Він прийде ще на землю судити живих і мертвих. По вознесеню зіслав Св. Духа на учеників, що після сего розійшли ся у всі сторони землі, несучи сьвітло і нівечачи поганство. Та діавол лютуючи на се піднімає ворогованє проти христїян, але вже знемагає его сила (ст. 38—47).

Коли Йоасаф почув сі слова, „свѣтъ въ дѣшн єго кѣсія ѿ многыя радости“, він обняв Варлаама і запитав його, чи то се той дорогий камінь, який він обіцявав йому показати? Бо слухаючи тих слів „свѣтъ сладкій кѣсія въ сѣдце мое і тяжкій ѡнь покровъ печали моея за много лѣтъ блежача неразѡумію моємоу кѣнезанижъ кѣзѣтса“. Варлаам потверджує, що се власне є єго тайна і що слід йому хрестити ся. Йоасаф питає його, що має чинити, щоб доступити хресту? Варлаам викладає ему значіне хрещеня, до якого треба поперед усього душею прийняти віру, а потім приступати до него „любѡвіжъ топлѡжъ і никакож[є] ѿ сѣмь замѣдлати, вѣдное ко єсть замѣдлѣніє, занє нежѣвствѣно члѣніє сѣмѣртное“. Йоасаф питає єго, чогож нам ждати? Що він називає царством небесним? „и ѡумаркѣмн же члѣци ни въ чтєж[є] раздрѡшлѣши, или єс[ть] іно́ житіє ѿ сждѡу ѡхѡдѣцимъ?“ Варлаам описує ему царство небесне словами св. письма, говорить про безсмертєє душі, смерть і про відилату за добрі-і злі дѣла по смерти, о повставанє чоловіка і страшний суд, по котрім всі дѣла і слова і помисли наші відкріють ся, „и всѣ-та інаѣ ѡкрѣвѣна бждѡутъ: тоді праведники підуть до неба, а грѣшники на вічну муку (ст. 47—53).

Почувши єю науку Йоасаф розплакав ся, „покланѣємь мнѡгымъ дѣшжъ исплѣн, слѣзѣмнъ вєсъ вѣкъ“ запитав Варлаама, щож йому робити, щоб уйти вічної муки а доступити нобесної радости? Варлаам радить йому як найшвидше хрестити ся; „ѡще ли по званію не хѡщєши нжъ мѣдлѣши, праведнымъ бжѣімъ сждѡмъ ѡврѣжень боудєши; не хѡтаѡу ти не вѣсхѡщєнь бждєши“; в разі упору в невірі грозить йому страшними муками пекельними, а в разі навернення обіцяє безконечні радости на землі і в небі (ст. 53—56).

Йоасаф заявляє, що вірить словам Варлаама і готов хрестити ся, та питає, чи сего вже досить для спасенія, чи треба ще чого иньшого? На се Варлаам заявляє, що віра без дѣл мертва так само, як дѣла мертві без віри; вичислює цілий ряд грѣхів і аналогічний ряд чеснот „нж[є] іко́ нѣкци степеніє і лѣствѣци дрѣгга дрѡуєткъ дрѣжѣма і ѡ дрѣгга сѣплєскаємь на ібо дѣшжъ вѣзносѣт“. Та горе тому, хто по хрещеню верне назад до давніх злих дѣл. Бо коли через хрещенє нечистий дух вийде з чоловіка, „шєстѡуєт по безднѣмъ мѣстѡмъ іща покоѣ и нешѡбраѣтє; не трѣпа же мнѡуєткъ без жилища і без домоу“, вертає назад до давнього житла і найшовши там злі дѣла „вѣшєдшє вѣсєлѣ[є]тсѣ въ нѣ“; тоді буде тому чоловікови ще гірше, ніж перед хрещенєм, „ібо [по] кріпїєнію прѣжнѣхъ вєсѣхъ грѣхѡвъ ржѡконисѣноє водою погрѡуєнѣ вєсѣма тѣлѣ прѣдѣс[лѣ].

і проч[е]є стїкна нам єс[ть] і град і ѿржїє дръжавное на кра-
жїє ѿпалченїє. ни по крѣщенїи грѣхы творащим їмат процїе-
нїа. ни вѣторымъ кѣпенїи погржженїа“. Сей погляд, доволї чудний
в очах пізнїйшого християнства, тайна сповїдї стала ся одною
із підвалин етики, був, здаєть ся, вихідною точкою покутниць-
кого, аскетичного житя. Тут Варлаам викладає головні правила
християнської етики, мішаючи нагірню проповідь та євангельські
вказівки з Мойсєєвими десятима заповідями. В загалї сей уступ (ст.
59—62) виглядає як збірка євангельських і иньших цїтат зложена
до купи без пояснень, без внутрішнього звязку і без систематичного
порядку.

Переляканий строгїстю етичних вимогів царевич замїчає, що
коли се так, то „їще по крѣщенїи клячїт ми са єдиноє їли двоє
сихъ заповѣдїи не оуполоучити, бѣво вждоу ли і всѣхъ не пооу-
лоучаа наслѣдствоужїиныхъ і кѣсоує вждетъ кѣсѣ моа надежда?“
На те Варлаам викладає йому тайну покути; се „врачїбное быїє
покаїніє“ не є наша сповїдь, бодай Варлаам нї словом не натякає
на неї, „нѣ покаїніємъ боїезнымъ і слѣзми топлыми бываєт
ѡчищенїє і простыня грѣхомъ сѣгрѣшившиимъ, мїстїж і мїсрдїемъ
і чїлоуїемъ Бѣ єдинаго“ (ст. 62). Як ілюстрацію важности по-
кути Варлаам оповїдає притчу про блудного сина (ст. 63—64)
і притчу євангельську про доброго пастуха (ст. 64) і згадує
про грїх ап. Петра, що відрїк ся Ісуса, та описєля „ишєд конь
плакаса горько і теплыми слѣзми повѣдоу кѣздвиже. і акїє
ѡзрѣкѣ крамоуїиныхъ слѣзы. їко ѿ пламене велика лице ѿпалѣмо
ѿскочи далече і залѣ оулютаа“ (ст. 64).

Та Йоасаф рад би не потребувати сеї тайни і по хрещеню
не попадати в грїх: се Варлаамови дуже любо почути, бо дає єму
можність звести розмову на аскетизм. „Прилежанїємъ — каже він —
нѣкѣзможно“ встеретї ся грїха, бо „сѣ ѿгнемъ живоуцїоу кѣмоу
любѡ не кѡрити[а]“. „а живши серед клопотів і покує житя хїбаж
можна не грїшити? От тим то апостол Іван і сьвятї отцї радять
цурати ся сего сьвіта. Деякі християне задля сего зараз по хре-
щеню віддавали ся на муки, „приложїша вѣторое крѣщенїє прїїматїи
крѣкїж, рѣкѣше мѣнїемъ“, а иньші лишали родичів, дїтей, богатства
і їшли в пустинї, „їко нѣцїи кѣгоуны шєствовахъ“, ставали ся
„мѣнїици волеж“. Одні з них „вєс покрова трѣпѣше жеженїа зно-
ного і стоуденство крѣпко і дѣжда [ї] матежъ вѣтрныхъ стра-
жоуцїє, ѡвиж[е] коуца кѣдржївше їли кѣ пещерахъ і пропастьхъ
скрївѣшєса пожиша, вѣсакїа плѣтскїа оутѣхы і покоа до конця

вѣрѣвшася, з[є]лѣе ѿ лѣтєраси младых ѿ хлѣба жестокаго оустави́ше въ мироу прїймахуѹт ѿды, ѣлико да живи боудуѹт тѣчѣа, ѡви бо их чреск дѣи вѣкоушажце, ѿнѣи же ѿск (зам. ѿхъ) чреск три дѣи, ѿнѣи же въ нѣлю тѣчѣа прїѣмлаще“. Тѣкають вони в пустиню, щоб люде не бачили їх покути і не хвалили їх; „тѣмъ тѣковѣи сѣгоуѣь правѣдаѹтсѣ: тѣло стамѣжце а мѣзды не прїѣмлаще“. Інші живуть по монастирях „ѡбще живоуще мнѡжєство много сѣбраѡшєса по[а] ѣдинѣмъ настаѡникомъ, себе заклаѡше ѿ себе вѣрѣзѡша свѣа волѡ ѿ рабы коупани волѣж сѣтворше[сѣ], ани златомъ ни сребромъ себе не живы творѣще, нѣ Хвѣ ради любѣе себе виноваты творѣще, пач[є] рѣци живоуѹт сѹже не себе, живет же въ нихъ Хсѣ ѣгѡж[є] послѣдоваша“ (ст. 64—69). Основу до такого життя поклав один, „ѣже ѿ (зам. ѡ) нас лѣкѣиски мнѡхомъ глѣтсѣ, ѡнтѡнѣи ѿма ѣмоу“ (ст. 69). Такихъ мужѣв — каже Варлаам — і ми наслѣдуємо, тѣкаючи від покус сєго свѣта. Тут він оповѣдає Йоасафови знамениту притчу про однорога: Ї бо таковаго благаго ѿ члѣколюбиваго Бѣ вѣрѣдосѣмнѡ себе сѹдалиша, весма никакож[є] ѡ боудуѣиѹхъ прїѣмлаще разоуѡма, ѿ бо на пѣтское наскѣпенїє безпрестани шєствоуѣще, дѣѣкоуѣжж[є] пиѡуѹ ѡставѣше, голодомъ томѣтѣ[а] ѿ тѣмамаи злѡа страд[а]ти вєс числа, подѣбѣни сѣт мѣжжѣ вѣгажѡуѹ ѡ лица вѣсѣжѡшас[а] ѿнєрогѡуѹ. ѡко не трѣпаѡуѹ глас[а] рѣтѣжѣ ѣго страшнаго, нѣ крѣпѣко ѣго ѡвѣкѣ не вѣдет ѣмѣ ѡды. текѣѡуѣжж[є] ѣмоу рѣѣѣ прострѣ за дрѣво твѣрѣдо ѡтѣсѣ¹⁾. дрѣжаѡуѹ же сѣ ѣмоу крѣпѣко, ѡко на стєпени носѣкѣ оуѣтвѣрѣдѣмъ мѡашєжж[є] сѹже мирѣ єс[тѣ] ѿ твѣрѣдыни ѿ оуѣрѣѣже оуѣбо вѣдѣкѣ двѣкѣ мѡши ѣдиноуѹ вѣлоуѹ а дроуѣжѣа чѣрноуѹ гризоуѣци вєспрестани корєнь дрѣва, ѿдеже вѣкѣ дрѣжасѣа ѿ ѣлѣмажж[є] прибли-

¹⁾ В сьому місці наш текст має невеличкий пропуск, що усе даліше оповідає робить незрозумілим. В грецькій тексті сєї притчі читаємо: *ὅς μὴ φέρον τὸν ἥχον τῆς αὐτοῦ βοῆς καὶ τῶν φροεῶν αὐτοῦ μηχανισμῶν, ἀλλ' ἰσχυρῶς φεύγων τοῦ μὴ γενέσθαι τοῦτου κατάβρωμα, ἐν τῇ τρέχειν αὐτὸν ὁξέως μεγάλῃ τινὶ περιπέτῳκε βόθρῳ. ἐν δὲ τῇ ἐπιπίπτειν αὐτῷ, τὰς χεῖρας ἐκτείνας καὶ φρυγὸν τινὸς δραξάμενος κραταιῶς τοῦτο κατέσχε, καὶ ἐπὶ βάσεως τινὸς τοῦς πόδας στηρίζας, ἔδοξεν ἐν εἰρήνῃ λοιπὸν εἶναι καὶ ἀσφαλές.* Се значить: Сей не можучи знести гуку єго голосу і страшного єго реву, але крепко тѣкаючи, щоб не стати ся єго стравою, серед швидкого бігу перед ним упав у якусь велику яму. Та падучи, він, простягнувши руки і вхопивши ся за якесь деревце, цѣпко задержав ся за него, а вперши ся погами о якусь підставу думав, що вже є спокійний і безпечний. (Гл. Fr. Wilh. Val. Schmidt, рецензия на Денлопову *The history of Fiction*, поміщена в *Jahrbücher der Literatur*, XXVI Bd. Wien 1824, стор. 30—31; грецький текст наведений з рукопису віденьської публ. бібліотеки Cod. graec. N. 22, стор. 54.)

жажириса да погрызета дрѣво. кѣзрѣвъ въ глаубиноу рова ѿ смѣла видѣти страшна бѣразомъ ѿ ѿгнемъ дышаша, ѿ горѣко кѣзирати, оуѣстыж[е] сѣршнѣо сѣкважироу ѿ пожрѣти ѣго хоташе. кѣзрѣже ѡнь лѣѣе на степенѣ, ѿдеже носѣ ѣго оутвѣржденнѣ вѣста, видѣ ѿ. главы аспидовы ѿ-стѣкны ѿсходаща, ѿдеж[е] вѣ оутвѣрдиѣса. ѿ кѣзрѣвъ ѡчима видѣти ѿз вѣти дрѣва мало медоу, ѡставивъ оубѣо расматрати ѡ ѡдрѣжащихъ ѣго напастѣи, ѿко вѣкоуѣдоу бо ѿногорѣ заѣ вѣсоуѣса ѿскаѣше ѣго на аѣдѣ, долѣж[е] заны змѣи сѣлаѣ да пожретъ ѣго, дрѣвож[е] ѡ немѣже пѣтѣса, оубѣе пастѣи сѣ хоташе, носѣж[е] на степенѣ на скоколѣзѣнѣ (sic!) ѿ не тврѣдо стоѣщи, — толѣкы оубѣо ѿ таковыхъ заны забывѣ тоща сѣе на сладос[тѣ] горѣкаго ѡного медоу. сѣ подобѣи соутъ въ прелѣсти живоущей сѣго живота сѣтворѣвшимъ. сѣжѣ ѿстиннѣжѣ нѣкѣ ѿзглатѣи. ѿбо ѿногорѣ ѡбразѣ ѣст[тѣ] сѣмрти. гона вѣиноу послѣдствоуетъ ѿти ѿдѣлаа рода. ровѣж[е] весъ мирѣ ес[тѣ] ѿспѣкны вѣкѣхъ сѣмртѣносныхъ сѣмртѣи. дрѣвож[е] беспрестѣи ѡ двоѣжъ мѣнѣжъ грыземо ѿхѣже сѣтворѣхомъ пѣжѣ ес[тѣ]. ѿко живѣшоу кѣѣмоуждо ѿдемы[и] ѿ гыбѣлѣи часъ ради дневныхъ ѿ оуѣсѣкновѣнѣи корѣнное приближаѣтѣса. чѣтыри ж[е] аспиды ѣже пригрѣкшѣныхъ стоуѣи сѣстѣкное чѣѣчѣское тѣкло, ѿмѣж[е] бесчѣннѣствоужѣи ѿ мѣтоуѣѣмѣса тѣлесныи раздроуѣаѣтѣса сѣставѣ. къ сѣм ѡгнѣныи ѡнь ѿ немѣстивыи змѣи страшное ѿзыбѣразоуетъ аѣдово чрѣво зныѣжѣи приѣти ѿж[е] сѣжѣи хърасѣтѣ пѣж[е] боуѣдоущѣхъ вѣгѣ ѿзволѣиша. медѣвнаж[е] капѣла сладос[тѣ]и прѣкѣбѣлѣетъ сѣго мира сладкѣхъ, ѿмѣже ѡнъ прелѣцѣлѣетъ заѣ своѣ дроуѣгы ѿ не ѡставѣлѣетъ ѣѣ прелѣжѣнѣѣа творѣти ѡ сѣсенѣи своѣмъ“ (стр. 70—72).

Сѣ прѣтѣча дѣже спѣдобѣла сѣ ѿоасафовѣи ѿ вѣнъ просѣвъ Варѣлаама, щѣби подѣбными образами вѣясѣвъ ѿому щѣ лѣпше, „каковѣ же ѡ насъ житѣи ѿ къ дрѣжгомъ ѣго дрѣжѣба?“ На сѣ Варѣлаамъ опѣвѣаѣе ѡтею прѣтѣчу про трѣохъ приѣтелѣвъ:

Пѣдобѣи сѣж[тѣ] кѣзѣлюбѣи сѣго мира красѣтоу ѿ сладѣсти ѣго насыѣшѣса, пѣж[е] боуѣдоущѣхъ вѣлѣгъ мѣмѣтѣжѣща ѿ немѣощѣна ѿзволѣиша, чѣкоу трѣи дрѣжгы ѿмѣщѣоу. вѣ нѣхъ же бо двоѣжъ сѣ ѣлюбѣвѣжѣ чѣтѣшѣи ѿ сѣѣло ѣлюбѣвѣжѣ дѣж[е] ѿ до сѣмрти ѣѣа ради подѣвѣзѣа сѣ ѿ ѣѣа же радѣи вѣѣды трѣпѣа гѣлѣѣше, на трѣтѣ]ѣѣмъ же много невѣрежѣнѣи ѿмѣше, ѿнѣи чѣсти спѣдѣви ѣго нѣи ѣлюбѣе. ѿкож[е] до-стоѣше, мало нѣѣкоѣ ѿ[и]. ничѣтож[е] рѣѣи нѣнѣ творѣше дроуѣга бѣѣу. къ ѣдинѣ ѡ дѣѣи приѣдоша къ немѣоу старѣѣиѣи вѣѣѣѣи ѿ грозѣниѣи кѣвинѣи, тѣѣцѣаѣсѣа скорѣстѣжѣ вѣлиѣкожѣ сѣго вѣсти къ цѣрю, слово да дѣ[стѣ] ѿмѣже ес[тѣ] дѣѣжѣнъ тѣможѣ тѣлѣнѣтѣ. оубѣиноу

своєго поплачж і недооум'кваніа їже къ іскрѣненому своєму і істин'ному показаж дроугж (стор. 72—75).

Царевич просить Варлаама, щоб вияснив йому сю притчу. Сей мовить: перший приятель — се багатство і бажане золота. Задля него чоловік багато терпить і побиває ся, та коли приходить йому кінець, не візьме его з собою. Другий приятель — се жінка, діти „и преча оужники і своїти“, котрих любимо, та котрі по смерті що найбільше проводять нас до гробу, та відси вертають ся назад до своїх земних клопотів. Тільки третій приятель, на которого ми в життю найменше звертали уваги — се віра, надія, любов, милостиня, чоловіколюбство і иньші чесноти — ідуть з нами на той свѣт до Бога і боронять душу „ѿ врагъ наших... і злыхъ вѣсехъ на аѣрѣ подвижащихъ сѧ аѣти і горко іщущимъ“ (стор. 75—76). Йоасаф подякував Варлаамови за сю премудру притчу і попросив його, щоб йому ще подібним способом пояснив свѣтове житє, „како оубо кто съ миромъ і съ твѣрдынею сего прѣидетъ“? Варлаам в відповіді на се оповідає йому таку притчу: „Градъ великій нѣкій слышахъ, єгож[є] граждане ѿбычаша так[о] і мѣкаюу ѿ дрѣвнихъ вѣсприймати чужа нѣкєго мѣжа ни разоумѣюща ѡ законѣ град[а] того ни ѿбычаша ихъ вєсма свѣдѣща, і сего црѣ поставляхъ оу сєбє, і вєсма влас[ть] прїємшоу ємоу і своєа воля невѣзбранимо дрѣжа, дондеж[є] скончаша єдино лѣт[о], тачє вѣнзлапѣ въ тыа днѣ і сѣщюу ємоу ѡбыло вєзѣпрестани, мнѣщюуж[є] ємоу въ црѣствѣ в вѣкы прєкывати, и вѣсташа нанѣ і црѣсѣжа ѡдеждаю сѣнемъше съ него, нага порѣгаша по вєсємоу граду, і на ѡнѣмъ шєствованїє послаша єго далєч[є] въ великій нѣкій ѡстровъ поустыни, въ немъже ни нища і мѣка ни ѡдежа¹⁾ іли вєвращєніа кємоу. послѣдствоущюу ж[є] ѿбычаа града того поставленъ выс[ть] нѣкы[и] мѣжъ въ црѣствїє тоєже разоума мнѣго ілмы [и] промышленїа въ сєбѣ. да також[є] не вѣсхыщєнь вѣдетъ, єже вѣнзлапоу бывшѣ ємоу ѡбилѣжъ, і иж[є] прѣже єго црѣствовавшїмъ илганнѣмъ, въ печ[а]ли имашє дшѣ, подвижє нѣкако оубо ѿ сєбѣ добрѣ ісправит. оувидѣ нѣкымъ премѣдрымъ сѣктил'никымъ²⁾ і дрогымъ³⁾ добрымъ ѿбычаша града тог[о] и іакѣли любо в' томъ же ѡстровѣ быти ємоу. ѿврѣзъ сокровища своєа, іхъже і єще въ ѿбласти имашє і невѣзбран'но трєбованїє,

¹⁾ в рукописі хибно: надежа.

²⁾ хибно зам. сѣкѣтникомъ.

³⁾ хибно зам. дрѣгомъ.

і вѣземъ злато і сребро і камык чѣстныхъ і веліихъ множ[є]ство, і вѣрнымъ своимъ рабамъ посланъ быти. скон'чавъ шжж[є] сѧ, реч[є], иномоу лѣт[оу] вѣставъше граж[д]ане іако і прѣваго црѣа нага на ѡзѣмьствованіе послаша. прочіи оуко неразоумніи црїи въ злѣ і въ глэдѣ прѣбываахъ, съ же богатства шного прѣже пославыи въ ѡбнаіи вѣиіи живаше і пищоу нейзыідомоу імаше, із'бывъ оуко невѣрныхъ гражданъ ѡнѣхъ злыхъ, хвалаше добраго свѣта дръга своѣго“ (стор. 77—78). Сей городъ — то свѣтъ, горожане — то „вѣсы миродръжца тѣмъ вѣка сего“, що в житю спокушуютъ насъ усякими солодошами, а по смерти „нагы насъ поѣмъше і грѣции граждане тѣмъ съкодаѣтъ въ земаля тѣмъ вѣчныа.“ А той мудрый дорадникъ, що напутивъ одного царя — се я, що наводжу людей на спасенну дорогу. Бо я — мовить Варлаамъ — пізнавъ порожнечу сего житя; „іакож[є] голоубъ вѣгаѣтъ нѣкъ же бо на се дрѣво, пакыж[є] на іно, іли абѣе въ пропастихъ команыхъ, і вса кок'ти ...ное¹⁾“ вѣпадаетъ, і никдеж[є] ѡбрѣтаеть привѣжища тврѣда, і въ вжрѣ і въ страдѣ стражетъ вѣиноу“ — такъ і чоловікъ в сьому житю. Одинока „прѣмъждрос[ть]“ съврѣшенаа жизнь єс[ть] вѣ[зъ] скрѣбы и безъ напасти, и пжть істинныи ни пропас[ть] єсть, ни высота, ни к'тиніе же ни влѣчци, нжъ все рав'но“ (стор. 79) — якъ бачимо, ідеалъ далеко бѣльше квієтистично-орієнтальний, буддійський, нїжъ християнський.

На приманливий малюнокъ того щастя, яке дає аскетичне житє в пустини, Йоасафъ відповідає питанємъ: чому жъ такъ мало людей хапає ся до сего щастя? На се відповідає Варлаамъ, що противно, багато хапають ся, та не багато доходять задля слабости тѣла і духа. Та се зрештою не є нїяка уйма для ідеалу аскетичного; вінъ подібний до сонця: „іакож[є] бо сѣнце на свѣтъ вѣсѣаѣтъ, вѣскѣмъ вѣзъ завити лоуча іспжцаеть, єтери ж[є] помъжаривъше ѡчи видѣти свѣтлости не хотѣтъ, не виновато сего ради сѣнце, іли прочіимъ невидимо, [н]іи єще ж[є] і слава свѣтлости єго ѡнѣхъ ради безоуміа оуничижитъ сѧ. нжъ ѡни сами свѣта єго лишивъшесѧ іако слѣпїи іщюутъ стѣны, въ многіа бо ровы вѣпадоутъ і каменїемъ і трънїемъ із'боджѣтъ і лица своѧ, сѣнце же въ свѣтлости своєй стоѧ просвѣщаєтъ непокровенънымъ лицемъ і свѣтлости єго зраца“ (стор. 81—82).

— Значить — питавъ далі царевичъ, — є ще й иньші, що голосять таке якъ ти, чи тїлько ти одинъ?

¹⁾ м. б. щось пропущено; має бути тутъ таке: і все въ кок'ти оранимъ вѣпадаетъ.

— В вашім краю, — відмовив Варлаам — не знаю ані одного такого, бо твій батько їх повигонював і позамучував. Та в усіх иньших краях ся наука явно голосить ся.

Значить, мій батько не знає сеї науки?

— Певно, що не знає, хоча й навмисно „зат'ка волѣж чюв'ствѣа б-гѣх не прїимати“.

— Рад би я вияснити се все батькови! — мовив Йоасаф.

— Га, — каже Варлаам, — що не можливе людям, те можливе Богу. Хто знає, може власне ти навернеш свого батька „і ѿбразо[м] дивым родител[ь] бѣдешн своєму родителю? Слышах бо нѣкоѣго црѣа быв'шѣа добрѣа сѣло смотраща своѣго црѣства, кроток же і мѣстивѣа под ним сѣцим людем, иж сим єдинѣа мѣлазнь імѣа: идољскож лѣстїж ѿдрѣжимѣа вѣаше. имѣаше ж[е] нѣкоѣго свѣтлѣаника вѣла и вѣсѣкым кѣа Бѣу оуѣкрашена вѣлочѣстїемѣа и прочѣа премѣдростїж. печалоужсѣа ѿ прѣлѣцѣанїи црѣвѣа и хотѣа єго ѿ нем ѿблїчїти, оуѣдрѣжашет'сѣа вѣа сѣа, да не злѣа и сѣходатѣа сѣе же и дрѣжїнѣа своѣи бѣдет и бывѣаемоуж ѿ него мнѣгым пѣлѣзоу погоуент. ѿблѣч[е] же и сѣклѣаше вѣременѣа доброоугодна, да привлечет єго на вѣлочѣстїе. и вѣа єдинѣа ѿ днїи црѣа реч[е] кѣа немѣу: прїїди, да поїдевѣа по градоу, єда что на пѣлѣзоу оуѣзрѣвѣа. хѣдащѣа ж[е] іма по градоу вїдѣста свѣтлѣа зарю ѿ ѿкон'ца вѣсѣав'шоу і томоу ѿкон'цѣа ѿчи приложїв'ши оуѣзрѣста пѣаа землѣю мѣсто іако вѣрт[е]пѣа, жилище, вѣа немже сѣдащѣа мѣж вѣа послѣднїи ницѣтѣа живї[и] и хѣдїа мнїа рїзѣа мѣлѣченѣа. прѣд ним же стоѣаше жѣна єго вїно подающи ємоу. мѣж же єїа чашѣа прїем, ѿнаж[е] сладкѣа пѣс[н]ь поѣаше вѣс[е]лїе ємоу твѣращи і пѣащїще і мѣжа похвалами хвалѣаше. ѿкрѣст же црѣа соуѣщи на вѣлїи час сїю вїдѣв'ше слоужащїоу чїодїшас[я], іако вѣа таковѣа тѣжкѣа ницѣтѣа соуѣщѣа, іако іаа домоу не імащїа ни рїзы, вѣа таковѣа вѣс[е]лїи прѣбывати. И глѣа црѣа кѣа прѣвосѣвѣт'нїкоу своємѣа: ѿле чїудо, дроуже, іако мнѣа іаа тѣвѣа нїкогдаж[е] наше жїтїе тако ізволїи вѣа таковѣа славѣа іаа пїци сїлющѣа, іако хѣдсѣа сѣа іаа вѣклѣан'ное жїтїе таковѣах нерѣзоум'ных насладїт іаа вѣс[е]лїтѣа, тїхїмѣа іаа вѣсѣлѣа, ѿстрѣа сѣа іаа нѣнавїдїмѣа жїзні іаа вѣлѣет сѣа. ѿдобнїи ж[е] час прїемѣа прѣвосѣвѣт'нїкѣа глѣа: тѣвѣа црїю како таковѣах іаа вѣлѣет сѣа жїтїе? речѣ ж[е] црѣа: вѣсѣх кѣагда вїдѣх іаа сѣлѣпы іаа тѣжкы, насмїсан'же іаа вѣзнав'нѣа. глѣа оуѣво кѣа немѣу прѣвосѣвѣт'нїкѣа: тако оуѣво добрѣа разоум'нїи црїю, іаа вѣол'ма єс[ть] злѣаїше мнїмо наше жїтїе, оуѣчїтелѣа вїдащїм вѣчнѣаа ѿного жїтїа славѣу вѣсѣх оуѣво

превсходящихъ бл҃гъ. а ѿже домовѣ бл҃гшій сѧ златѡмъ ѿ свѣтла ѡдежда ѿ прочаа пища житїа сего пѧздѣрїа же ѿ ѡмраченїа соуть ѡчиима на оукрашенїе видѣвшимъ неизмѣнимныхъ добротъ соущїихъ на нѣсѣхъ, нероукотворенныхъ храмовъ, вѣтъканыхъ ѡдежда ѿ нетлѣнныхъ вѣнецъ, ихъ же оуготова вѣсѣхъ съдѣтель Гб҃ъ любящїимъ єго. ѿмже ѡбразомъ неразоумно сїи вѣмѣнишас[я], паче же мы боляма въ мирѣ сѧмъ прѣльщаєми єсмы, ѿ сими насыщающе сѧ лѣжнѣи стѧи славѣ ѿ неразоумнѣи пищи, рыданїю єсмы дос[то]ѣнни ѿ сѧлзѧмъ прѣдъ ѡчиима кѣкоусившимъ сладости ѡнѣхъ бл҃гыхъ (стор. 83—84). Почувши се царъ розпитує про се вѣчне і щасливѣ житє і навертає сѧ на правдиву віру. Безпосередно по тїй притчі їде друга. Дївчина, дочка вбогого чоловіка, сидїла перед своєю хатою працюючи і співала та хвалила Бога. Надїйшов парубок і питає її, за що вона, така бїдна, дякує Богови? Дївчина вїдповїдає: не розоумѣєши ли, їако былѣ малое ѡ великаго недоуга избавлѣть чл҃ка? тако пшдобенъ ѿ ѡ малыхъ бл҃годарствити Бг҃у, великихъ бо ходатѧи бываєт. Парубокъ вдав сѧ з нею в розмову, здивував сѧ її розумови і покликавши її батька попросив ѿого, щоб дав ѿому свою дочку за жїнку.

— Не подоба тобї, богацькому синови, брати дочку бїдаря, — мовить батько.

— Нї, -- вїдповїдає парубок, — власне у мене була суджена богацька дочка, та пїзнавши її я отсе вдав сѧ на втїки. А твою дочку я полюбив за її розум і побожнїсть.

— Не можу дати її тобї в дїмъ твого батька, — мовить старець, — ѿ ѡ менхъ ѡдрѣ разоумити, єдиночада ми єс[ть].

— То я лишу сѧ у вас, буду жити вашимъ житємъ, — мовить парубок.

І зараз скинув із себе богату одїж і перебрав сѧ в жебрацьку. Випробувавши ѿого всякимъ способомъ і бабучи, що він твердо стоїть при своїмъ, старець узяв ѿого за руку, кѣведе єго кѣ своѧ скотїнища ѿ показа ємоу богатство много лежѧще ѿ стажанїѧ вєчислѣнна, єликож[е] никогда же видѣ юношѧ, ѿ глѧ кѣ немоу: чадо, сїѧ ти вѣсѧ ѡзѣ дождѣнсь, занє моєго богатства ѿзволн быти. Єгож[е] наслѣдїє вѣземъ ѡнъ юноша кѣсѣхъ прѣвѣзшиде славныхъ ѿ богатыхъ сѧщихъ на землїи (стор. 86—88).

Йосафъ вїдразу розумїє значїне сєї притчі, а Варлаам просить Бога, щоби дав і ѿому таку твердїсть і постїйнїсть, якъ тому парубкови.

Далї буде.

„ПОХВАЛА В. КН. ВИТОВТУ“,

кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи.

Написав **М. ГРУШЕВСЬКИЙ.**

I.

Руські літописи вел. кн. Литовського, чи русько-литовські — так називаємо ми писані руською мовою літописи, що мають на меті представити історію в. кн. Литовського — займають серед того рода памяток дуже важне місце і як історичні джерела, часом одинокі, для дуже важних моментів в історії Східньої Європи, і як пам'ятки письменства й культурного життя дуже глухого, мало відомого періода. А при всім тим для вислідження їх наука зробила ще дуже мало; не ясним зістаєть ся і їх початок, і їх уклад, і їх культурно-історичне значіння. Таке сумне становище їх в сучасній істориографії передо всім треба об'яснити станом їх традиції. Для найдавнішої русько-литовської літописи, що є предметом цієї замітки (інакше: літопись Даниловича — Попова, Перша литовсько-руська літопись, Літопись в. кн. литовських) маємо текст з двох рукописей: т. зв. Одинцевичів або Супрасльської (тепер невідомої), виданий І. Даниловичом (латинницею і — видно — не дуже поправно)¹⁾ і т. зв. Слуцької або Порічської, виданий А. Поповим²⁾, та витяги з цієї літописи в тексті ширшої редакції русько-литовської літописи (інакше — Друга л.-руська літопись), виданим Нарбутом.³⁾ Тим часом

¹⁾ Latopisiec Litwy i kronika Ruska etc., staraniem I. Daniłowicza, 1827.

²⁾ Ученыя Записки втораго отдѣленія Академіи Наукъ т. I, 1834, і особно.

³⁾ Pomniki do dziejów litewskich, 1846.

окрім названих, тепер відомо що найменше¹⁾ п'ять кодексів тієї літописи,²⁾ і раз по раз з'являють ся звістки, по більшій частині — на жаль, невиразні і недокладні, про нові находки; між ними — один особливо цікавий, бо безпосередно походить з того огнища, з яким зв'язаний був самий початок найдавнішої русько-литовської літописи, розумію кодекси Аврамка, писаний 1495 р. „повелѣніємъ господина владыки епископа смоленскаго Іосифа“. ³⁾ При таких стані традиції тепер не можливе остаточне вияснення питань, які заходять про найдавнішу русько-литовську літопись; всякі виводи, зроблені на підставі публікованих текстів, будуть мати лише тимчасове значіння і можуть оправдатись або упасти, коли справа буде перестудіювана на основі всього рукописного матеріялу. Се однак не значить, що тепер всякі позитивні виводи не можливі; деякі питання можуть і тепер рішатись з певним і значним приближенням до правди; тільки належить не йти в них дуже далеко, аби не були на піску збудовані.

Вище сказане належить до тієї, не великої вправді, літератури найдавнішої русько-литовської літописи, яка повстала в недавніх роках: розумію розправи проф. Смольки — *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego*⁴⁾, д-ра Прохаски — *Latopisiec litewski, rozbiór krytyczny* і дві замітки д. Тихомирова.⁵⁾ Деякі виводи тих студій, певно, удержать ся, тим часом як проби роз'яснити деякі більш компліковані питання, остаточного порішити справу тієї літописи, остануть ся гіпотезами, і то хиткими, доки не буде зужита вся сума відомого рукописного матеріялу. То ж і ці замітки мої

¹⁾ Кажу так тому, що звістки про деякі дуже непевні, напр. про т. зв. відпис Русова, пор. Барбашова Витсвг т. II с. 293 і Прохаски оп. с. с. 5.

²⁾ А то: в збірнику Аврамка (досі не видано), в кодексі Познаньскім (facsimile р.-литовської літописи з нього в бібліотеці Осолінських N. 2070), дві в бібліотеці Красінських в Варшаві (про них див. в розправі д. Карського: О языкъ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей, в Варшав. унив. изв. 1894, II і особно, с. 3) і оден в Синодальній бібліотеці — ці відомі на певно, про відомі лише з переказів не згадую.

³⁾ Полное собрание русскихъ лѣтописей, т. XVI с. 319—20.

⁴⁾ В *Pamiętnik'u wydziału hist.-filozoficznego Akad. Um. t. VIII* і особно.

⁵⁾ Два польських труда о западно-руськихъ лѣтописяхъ (Шараневича і Смольки), *Журналъ Минист. Нар. Просв.* 1891, I (т. 273) і рецензії розвідки д-ра Прохаски *ibid.* 1893, V (т. 287); вони, правда, здебільшого обмежують ся переказом змісту тих розправ, але по дорозі дають і самостійні уваги. На жаль, досі не видана розправа тогож Тихомирова про русько-литовські літописи, представлена 1881 р. в петербурзьку академію і призначена тоді до друку в його виданнях.

роблю лише тимчасово, і тільки де що можна буде в них уставити як певні факти.

Зберім до купи головніші виводи дотеперішних студій. Передо всім не підлягає найменшому сумніву, що так звана найдавніша літопись русько-литовська є конгломератом осібних утворів, сполучених механічно і далеко менше прилаштованих до себе, ніж складові частини напр. Найдавнішої руської літописи або літописи Київської (XII в.). І так передо всім самою верхньою формою розрізняють ся: а) прагматичне оповідання про відносини Кейстута й Ягайла, попереджене вступом про відносини Кейстута й Ольгерда і доведене до того як утік Витовт до Німців (1382 р.) — се „повість“ або „сказаніє“, уживши давньої термінології; б) епизодичне оповідання літописне про події з років 1383—1396 (вид. Попова с. 34—41) і з р. 1429—1435, з цілком відокремленим епизодом за Поділе (вид. Попова с. 44—53) і — с) записки літописні.

Записки літописні вказують виразно, що свій початок мають з Смоленська: досить глянути, наприклад, на записки з р. 1395, 1399, 1421, 1438, 1440. В різних версіях літописи єї записки літописні мають одначе не однаковий склад і обсяг, тож поки що початковий їх склад не можна докладно означити (так в рукоп. Супраській бракує записок з р. 1395—1413, 1420, 1421, в рукоп. Порічській — деяких записок з р. 1433, 1435); в відомих кодексах ся літопись смоленська перебита на дві частини оповіданням літописним, і так як вона перехована в рк. Порічській, представляє сліди двох літописей: однієї — хронологічно розміщеної між оповіданням і другої — причепленої в кінці, що досягає р. 1446 (вид. Попова с. 56—8).

Часть, яку ми назвали літописним оповіданням, і яка також в оповіданню держить ся порядку хронологічного звичайно, тільки означає час загальними означеннями (той ж зими, того ж лета, на третє лето і т. н.), не маючи цифрових дат, поділяється, як означено, також на дві частини, получені цілком заокругленим, осібним оповіданням про Поділе (в рукоп. Порічській розділяють їх літописні записки з р. 1395—1413, вставлені перед епизодом про Поділе). В обох частинах можна достерегати також місцевий смоленський характер в записях: такі напр. записи — про війну Святослава смоленського з Литвою, що займають занадто багато місця як на загально-литовську хроніку, про „перше взятє“ Смоленська; такий же, хоч менш виразний, характер мають замітки про те, як Свидригайло вирядив єпископа смоленського Гарасима на посвященє (вид. Попова с. 50) або про похід Михайла Жигимонтовича

в Смоленську землю (ib. с. 53.)¹⁾. Написані вони патріотично — з погляду литовського, симпатії автора — по стороні литовських князів і спеціально — Витовта, навіть против князів смоленських, чого не достерегаємо в літописних записках, де, навпаки, в одному місці — про той сам факт „первого взятя Смоленського“ оповідаєть ся з погляду князів смоленських (вид. Попова с. 40—1 і 41—2)²⁾. За проф. Смолькою можна б сю часть назвати хронікою смоленською.

Прагматичне оповідання про події до часу як утік Витовт до Німців, або повість про Кейстута й Ягайла, не має такого місцевого характеру, за то ясно проступає характер офіційний: мета його — оборона Витовта, його поводження в тих випадках і його прав на в. князівство Литовське. Доведено залежність цієї повісти від мемуара самого Витовта, написаного для Ордена десь 1390 р., властиво — першої його половини³⁾, хоч повість не представляє собою певільничого переказу, а зміняє й доповнює німецький мемуар різними подробицями. Що певні відміни в самій формі відрізняють повість від оповідання літописного, про се було вже згадано: оповідання написано без років, в драматизованій формі, без всяких убічних екскурсів, з великою знаємістю річи. Той факт, що переховавсь латинський переклад сього оповідання, який кінчить ся власне тіканнем Витовта,⁴⁾ дав підставу дру Смольці, а за ним і дру Прохасці бачити в нім цілість осібну, окремий акт офіційний, що істнував особно.⁵⁾ Але сей останній вивід, хоч правдоподібний, переходить вже в область гипотез, в яку ми тут не вдаємось.⁶⁾

¹⁾ На смоленський місцевий характер звісток літописи вже зауважив др. Шараневич в розвідці: *O latopisach i kronikach russkich — Rozprawy wydzielu hist.-fil. t. XV (с. 371)*; ширший аналіз літописних відомостей з того погляду дав др. Смолька оп. с. rozdz. III і IV.

²⁾ Се справедливо підніс др. Смолька — оп. с. §. 13.

³⁾ *Scriptores rerum prussicarum t. II p. 712—3.*

⁴⁾ Видав др. Прохаска в *Kwartalnik'u historyczn'im 1888, I*, з актової книги Литовської Метрики р. 1502.

⁵⁾ Смолька оп. с. rozdz. VI і VII, Prochaska — *Latopisiec lit.* p. 27.

⁶⁾ Цікаво б здати собі справу, чому в повість не увійшла друга половина мемуара, де Витовт скаржить ся на відносини до нього Ягайла після повороту від Німців. Можна догадуватись, що парікаппя Витовта на Ягайла з Скиргайлом, що примусили його признатись до „руської віри“, які йдуть зараз по тому в мемуарі, не надавали ся ad usum domesticum і примусили автора повісти спинитись — але се буде тільки догадка. Характерною відміною повісти в порівнянню з мемуаром (що по части зауважив вже др. Смолька — р. 48) є те, що тим часом як мемуар є актом оскарження проти Ягайла, повість є ще й актом оборони поводження Витовтового в боротьбі його батька з Ягайлом.

II.

Серед тієї частини літописи, що я назвав літописним оповіданням, видають ся два епізоди, що вирізняють ся з поміж інших, ставлячи як би особні цілості — се оповідання про Поділе і — похвала Витовту. Тут буде мова за останнє. Похвала ся (таку назву має вона в кодексах Поріцьким і Познанським: „Похвала о великомъ кнзи Витовте“) приходить в різних кодексах на иньшому місці: в Супрасльським закінчує оповідання про боротьбу Жигимонта з Свидригайлом, в Поріцьким стоїть за звісткою про смерть Витовта, в Познанським — між звістками про коронаційні заходи і смерть Витовта. При тім форма її: риторичний вступ і якийсь наче урваний кінець вводили в трудність дослідників, що не знали, яке її місце в початковому плані літописи надати (так др. Смолька уважав її вступом до „хроніки“ подій по смерті Витовта,¹⁾ тим часом як д. Тихомиров признавав неможливим, щоб похвалою оповідання починало ся, замість кінчитись,²⁾ а др. Прохаска, вважаючи на брак закінчення, признавав її фрагментом, що в архетипі стояв без звязку з иньшими частинами літописи.³⁾

Цілком припадково вияснило ся, звідки вийшла ся „Похвала“, а разом стає ясным і її якесь неприкаянне становище її в складі літописи. На се я й хочу звернути увагу в своїй замітці.

В останнім (IX) томі „Чтеній“ київського історичного товариства, виданім перед кількома місяцями, проф. Соболевський подав (с. 219) запис з рукописного збірника слів Ісака Сирина Петербурської Публичної бібліотеки. З цієї записи довідуємось, що оригінал збірника був в Константинополі, і з нього якийсь Тимофей в маю — червні 1420 р. списав копію в монастири Панмакаристи з розказу Гарасима, тоді єпископа Володимира Волинського. З цієї копії списана була нова копія в р. 1428, вже в Смоленську, з розказу тогож Гарасима, що тоді був вже єпископом смоленським. Очевидно, єп. Гарасим дуже вподобав той збірник і замовивши для себе копію з нього в Константинополі, пізнійше, перейшовши з Володимира до Смоленська, спорудив нову копію, може для своєї нової катедри.

Запис в кінці книжки таким чином подвійна: передо всім списана запис Тимофея з 1420 р., далі йде запис другого писця,

¹⁾ Ор. с. § 7.

²⁾ Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, I с. 401.

³⁾ Latop. litewski p. 37—39.

і тут, на початку її, з нагоди згадки про князювання Витовта знаходимо коротку картину його слави; по тому йде дата закінчення копії й пояснення про перехід еп. Гарасима, в часі між написанням першої й другої копії, з Володимира в Смоленськ, але тут запись, з цілою рукописею разом, уривається.

Згаданий уступ записи про славу і силу в. кн. Витовта був, безперечно, джерелом літописної „Похвали о в. кн. Витовті“; на довід привожу еп regard обидва тексти — записи і літописи (з рукописи Порічської, як поправнійше виданої, означаючи () цікавіші варіанти рукоп. Супрасльської), зазначивши розбитим друком місця буквально подібні:

Найдавнійша р.-литовська літ.

Запись 1428 р.

Оъ сѣе же книги пре-
писана бысть книга сина
на втєроюю книгоу при

Похвала о великомъ кнзи Витовте.
Тайноу царєвоу тайти добро есть, а
дела великаго государя повѣдати добро
ж есть. Хочу вамъ поведати о вели-
комъ кнзи Александре (зове-
момъ) Витовтѣ, Литовскомъ и Роу-
ськомъ, нныхъ многихъ земли государя;
но поне нж есть писано: Братья, Бога
бонтася, а князя чтите, тако ж и я
хочу вамъ поведати о славномъ томъ
государи; но немощно исповѣдати ни
писанию предати дела великаго госу-
даря, яко бы не мощно комоу испытати
высота небесная и глубина морская,
тож бы мощно исповедати сила и хра-
брость того славнаго государя: син князь
великий Витовтъ — баше ж емоу
дрѣжаще великое княжение Ли-
товское и Роусское (и) нныи
многыи земли, спроста реку: вся
Роуская земля. Не токмо ж Роус-
ская, но еще государь Оугорьской земли
зовемый цесарь Римскій оу великой
любви живяше с нимъ. Таково ми ся оуве-
рило некогда соушоу томоу славномуу

великомъ князи
Александрѣ зовомѣ¹⁾
Витовтѣ.

Тогда ко
емоу многа лѣтъ соуши
держашъ великое кня-
жение литовское и
роусское и нныи вели-
каи княженьи, спро-
ста рєчи ксѣ роусь-
скаѣ земли.

¹⁾ Замість: зовомо¹⁾.

государю, бывшю емоу оу своемъ градѣ в Лоуцку оу великомъ, и посла послы свои королю Оугорскому, цезарю Римскому, и повеле ему быти к себе; онъ ж беза всякого ослушания уоскоре прпехалъ к нему и свою королицю, и честь великоу и дары многы подаваша инъ; оттоле ж в них оутвердися великая любовь. Како не почюднися чти великаго государя: иж которыйи земли на оустоце или на западе приходяче поклоняются славному государю, иж есть царь надо всею землею, и тои пришедъ поклонися славному царю великому князю Александрю. Еще ж и Турецкий царь честь велику и дары многы подавали славному государю; благовѣрному ж и христіюбивому царю Цариградскому и томоу с ним оу великои любви живуѣщоу; також и Ческое королевство великоу честь держашу над славнымъ государемъ; иже и Доньский король великоу честь и дары многы подаваше славному государю великому князю Витовтоу. В та ж лета брату его Якайоу держащю стол Краковскаго королевства, а по лядскому же языку) зовемоу Владиславу, и томоу с нимъ оу велице любви живуѣщи, — коли славныи государь Витовта на которую землю гнѣвѣнъ бывалъ (бываше) и которую землю хотяше казнити, королю жъ Владиславу всегда помощь дающю.

Еще ж инии цари оусточнии слоужахуть емоу. Тако ж великий князь Московский оу велице любви живяше с нимъ. Еще ж инии велиции князи Немецкыи слоужахууть емоу со всеми города своими и со зем-

Тогда вахоу крѣпко слоужаху емоу велицїи князи: великїи князь московски, великий князь татарски, великий князь рязаньски, великий

ли; тыи ж великии князи Немецкии по немецкому языку мистрове. Еще ж государь земли Молдовьскыи и Басарабьскыи), по волоскомому (власкому) языку воеводы. Тако ж и государь земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты. Еще ж инии велиции князи: великий князь Тверьскыи, великий князь Резаньскыи, великий князь Едоевскыи великий князь и Новъгород великийи и Псковъ.

И что ста (сопроста) реку, иж не обретеса во всеи Пожории ни градъ, ни место, иж бы не прислухали славнаго того государя Витовта. Тыи ж велиции государи цари, велиции князи и велиции земли, еще (же) писахомъ здѣ, и нини оу велицей любви живущи с ними, а нини крепко слоужаху емоу (славному господарю) и честь великоу, и дары великыи, и дани многи приношаху ему, не токмо по вся лѣта, но и по вся дни. (Коли) славныи государь великий князь Витовтъ на которую землю бываше

Новъгородъ, великий Псковъ, и спроста рещи всеи роуцъскыи языкъ, чѣть и дары подаваху емоу. И тако же слоужаху емоу и въсточныи великийи цѣри татарьскыи. Тако же и немецкыи великийи князи слоужаху емоу со всеми грады своими и съ землями: тѣ же немецкыи князи по немецкому языку зовоми мистрове. Еще же и нини велиции князи слоужать емоу, гдѣрь молдавьской земли, тако же и басарабьской земли: тѣ же велиции князи гдѣри молдовьской земли по власкомому¹⁾ языку зовоми воеводы. Тако же и чеськое корольство слоужаше емоу. Тѣ же велиции князи всехъ земель тѣхъ и языковъ, еже писахомъ здѣсе къ князю сн, великоу чѣть и дары подаваху славному господарю великому князю Александроу зовомоу Витовтоу, тако же и великии дары и дани приношаху емоу не токмо на всяко лѣто, но и по

¹⁾ Мае бути: власкомъ.

гневен и которую землю самъ хотяше казнити или (пакы) сильныхъ своихъ воеводъ послати¹⁾ где оуѣсхочетъ, и которому отъ нихъ великихъ земель повелеваше к себѣ быти, они безъ всякого ослушания оускорѣ прихажу и со своей земли к нему; и коему государю некакою поуж (за которую нужу) немощноу быти, и онъ вси свои рати и силы посылаше на помощь на его сложбоу. Сии ж князь великий (Александровемыи) Витовтъ оу великомъ чти и славе пребываше.

(Далѣ оповѣдаеть ся за відносини Витовта до Орди).

всѣ дни. И ѿ тѣхъ великихъ земель которому шподарю повелеваше к себѣ быти, они безъ всякого шлоушання прихажу к нему с' своихъ земель. Есть пакъ хочеть пентти на которую землю, на нихъ самъ бываше коли гнѣвентъ, или пакъ сильныхъ своихъ воеводъ гдѣ послати хочеть, и некотори земли, которыми гдѣремъ велаше к себѣ быти, ино тѣхъ великихъ земель гдѣри безъ всякого шлоушання прихадать со всѣми своими силами на помощь и на его службѣ. Есть ли пакъ тѣхъ великихъ земель которому гдѣрю нѣ закою ноужю немощно было прити, и шнѣ всѣ свои рати и силы посылаше к нему на помощь и на службѣ. Тогда бо баше славный гдѣрь великий князь Александръ, зовомый Витовтъ, въ велицѣи чѣти и славѣ прѣбываше, тако же и штечество его, литовскыи земля въ велицѣи чѣти прѣстоише, и всякимъ обильемъ исполнашеса, тако же и народна баше много.

¹⁾ В Супрасль.: посадити.

При порівнянні обидвох текстів зовсім ясно виступає їх зв'язок між собою; цілі уступи в них буквально подібні, в інших знову, при зміні формі річи, приходять ті самі вирази. При тім однак текст літописи містить в собі далеко більше фактів впливу і слави Витовта: вступного оповідання про коронацію і дальшого, що йде за поданим текстом і спеціально займає ся татарською політикою Витовта, як він з своєї руки ставив ханів татарських — не знаходимо в тексті записи. З другого боку — оповідання записи далеко більш суцільне і консеквентне що до свого укладу: автор, зазначивши володіння Витовта, зауважає, що на тому власть його не кінчилась, і що йому служили інші володарі, вчисляє їх — з початку „руського язика“, а далі чужих — і характеризує, в чім виявляла ся їх залежність від Витовта: вони приносили йому дарунки, приходили до Витовта на його поклик, ставали з військом на його веління або як не могли — то своє військо посилали; і се закінчуєть ся короткою заміткою про славу Витовта і добробут його держави. Не так в літописи: і тут стоїть на початку (поминаю тим часом риторичний вступ) згадка про володіння Витовта, по чому автор робить перехід (переходу такого бракує в записи): „не токмо ж Роусская (земля вся)“, але замість того аби вчислити землі, що „служили в. кн. Витовту“, вставляє цілком не до річи володарів, що „у любви жили з Витовтом“, аж потім іде реєстр тих, що „служили йому“. Вираз про запомогу Витовту, коли він гнівав ся на яку землю, антиципировано й приложено до Ягайла; „цари оусточнии“ втратили властиво значіння, бо осібно сказано поперед про Турків, а низше про Татар оповідаєть ся ширше. В загальній характеристиці автор схаменує ся раз, що вона не належить до всіх вчислених володарів і застеріг ся (инии оу велицей любви живуущи с ними), а другий раз — загалом про всіх сказав про посилання помочи (так що про Ягайла буде двічі — загалом і спеціально). Все отсе надає оповіданню кошлатий вид. Зваживши се все, треба признати, що запис не могла взятись з тексту літописи.¹⁾ Можливе ще припущення, що писець записи відписав якусь похвалу, що була також джерелом літописної похвали; але самий факт такий дуже не правдоподібний — того рода записи все укладає сам писець звичайно. Далі — похвала записи не має признак осіб-

¹⁾ Є тільки одна подробиця, що могла б за тим промовляти: се лекція записи „власному“ замість „власкому“ (як в рук. Супрасльській); але зваживши все вище сказане прийдесть ся „власному“ уважати за похибку друкарську.

ного утвору, розпочинаєть ся ех abrupto і за коротка й суха на окрему похвалу; а знову так гладко і докладно уложена, що не виглядає абсолютно витягом або уривком. Нарешті — та картина сили й слави Витовта, яку там знаходимо, належить до останніх років його князювання, значить — до того власне часу, коли писець писав свою копію. Се все нахиляє до переконання, що маємо в записи утвор самого писця, що отже запись 1426 р. була джерелом, з якого повстала „Похвала“ літописи.

Невідомий нам укладчик, надібавши сю запись, задумав ужити її для панегирика Витовту. Отже причепив до неї риторичний, але доволі кошлатий вступ, де хтів, очевидно, повеличати ся цитатами з Св'ятого Письма, але не вмів їх один до одного припасувати, далі розширив текст записи вставкою, нав'язаною оповіданням про коронаційний з'їзд (пор. вид. Попова с. 46 7), а в кінці — також доволі невправно (так що насовуєть ся питання, чи не попсовано тут текст, хоч можна об'яснити і просто нездарністю автора) — „б'яше емоу нѣколко от своих градовъ“ и т. д. — причепив оповідання про те як Витовт „давав царів“ Орді Татарській, прикрасивши се на закінченні ще двома метафорами „от книг“ (якож река, превосходящи всю землю, челоуѣкы и скоты напоюющи, а сама не умаляюущися, також и славный государь и множество царей отпущаєть на Орду, а оу негож множество царей (розумій — є в запасі) — яко ж бо от моря множество вод изходяще (в Поріч.: тако и от сего моудрость великого государя кн. в. Витовта).

Недокладне закінчення похвали спонукало польських учених достерегати тут на кінці пізнійших додатків. Др. Смолька догадувавсь, що остатня метафора, що не має другої половини порівняння в рук. Супрасльській — є приписка на маргінезі, що належала зовсім до иньшої статі — уривку про ріки з Найдавнішої літописи руської, що знаходить ся в рук. Супрасльській, і przypadково до Похвали причепилась, і що в repandit їй якийсь писець вставив аналогічну метафору кілька рядків вище.¹⁾ Др. Прохаска вправді справедливо зауважив, що згадана метафора не могла бути ілюстрацією з того гідрографічного уривка, але й він уважає обидві метафори за „надто кошлаті і недокладні, щоб уважати їх плодом пера автора тієї ж „Похвали“, і признає їх також ілюстраціями пізнійшими.²⁾ Хоч ті метафори, і та що на закінченню — спеціяльно — не так ще немож-

¹⁾ Ор. с. § 6.

²⁾ Ор. с. р. 40 (і взагалі розд. VI).

ливо зла (як то справедливо зауважив і д. Тихомиров¹⁾), але безперечно — Похвала закінчена, хоч би прийняти остатню метафору в цілості,²⁾ — не зручно. Тільки в укладі „Похвали“ ми вже бачили стільки доказів незручності укладчика, що і в незручнім кінці бачимо його ж недотепну руку і не потрібуємо припускати пізніших гілос.

Що хотів зробити з сею похвалою укладчик, де думав її в літописи умістити — про се можна лише гадати. Мені правдоподібним здасть ся, що ся похвала мала закінчувати оповідання про Витовта, значить — стояти тамже, де стоїть в рукописи Порічській — після оповідання за коронаційний з'їзд і смерть Витовта. Се й аргіогі правдоподібніше, бо згожуєть з звичайним планом „житий“, як зауважив вже д. Тихомиров, і знаходить собі, хоч не рішучу, підпору в укладі „Похвали“: як згадано, одна з її частей операєть ся на оповідання про коронаційний з'їзд. А що думка про таку похвалу не розвинулась у самого укладчика, а була піддана готовим утвором, яку він тільки розширив в міру своєї здарности, тож вона й зістала ся такою ніби чужою вставкою в літописи, й пізнійші инці пересовували її: в рук. Супрасльській опинилась вона по оповіданню за боротьбу Свидригайла й Жигимонта, укладчик рук. Познанської натовсь, відкинувши риторичний вступ, злив її з оповіданням про з'їзд, з яким вязала ся вона, як бачили ми, своєю другою (по вступі) частиною.

З двох відомих кодексів літописи текст Супрасльської ближше стоїть до записи 1428 р., як то видно з наведених варіантів; але знову подекуди (напр. „посадити“ Супрасль. замість „послати“ Поріч. і записи) поправнійші варіанти знаходимо в Порічській.

III.

Вернімось назад, до складових частин найдавнішої русько-литовської літописи. Я зазначив вже такі часті: а) літописні записки, б) літописне оповідання про події з означенням часу, але без років, в) повість про події до р. 1382. Я зазначив далі, що ся остання самою формою відріжняєть ся від свого продовження. Тенер треба зауважити, що власне ці формальні ознаки зближають її з епизодом про Поділе, епизодом, що, як зазначили сьмо, становить особну

¹⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв. 1891, I с. 400.

²⁾ Чи другу половину упущено в рук. Супрасльській, чи не було її й у архетипі — сього на підставі тих двох кодексів, звісно, рішити не можна.

цілість і стоїть по за порядком хронологічним літописи: в обох уступах знаходимо теж саме характерне, ніби епічне оповідання, непозбавлене певної краси й мальовничості, драматизоване подекуди розмовами, таке об'єктивне ніби й спокійне зверху, а в дійсності — сторонниче й тенденційне. Тим часом в оповіданню, що назвали сьмо літописним, виступає звичайний книжник, охочий промовляти „от книг“ і „от Писанія“, позбавлений всякого артизму, але не потайний що до своїх симпатий та антипатий.¹⁾ Досить порівняти пер-тракції Витовта з Ягайлом про Поділе з діялогами оповідання про відносини Кейстута — Витовта — Ягайла, та пригадати резонерство літописного оповідання про смоленські події з р. 1387, щоб переконатись в вище сказанім.²⁾

Ані повість про відносини Кейстута та Ягайла, ані епізод про Поділе не мають місцевих вказівок. В остатнім пробували бачити щось спеціально-подільське,³⁾ але для того неха підстави — і він, і повість про Кейстута й Ягайла могли бути написані в яким небудь місті, аби де трапився чоловік обізнаний з литовськими справами, з державним патріотизмом і з симпатіями до Витовта спеціально. Кажу — обізнаний, хоч знову з деталей, з діялогів, що ті оповідання наводять, не треба виводити, що то був чоловік незвичайно близький до Витовта (як робить др. Смолька — § 20): та детальність, ті автентичні розмови — не більш як літературна форма, подібно як розмова героїв Гомера, і в них далеко замітнійше — незвичайний літературний хист автора. З тим міг він писати зарівно чи в Вильні, чи в Києві, чи в тім же Смоленську, куди ведуть нас ниньші складові частина літописи.

Смоленський місцевий характер тих складових частин привів дра Смольку до виводу, що літопис повстал в Смоленську. Центральна фігура в сій справі для нього — смоленський єпископ, потім митрополит Гарасим, що й після свого висвячення р. 1433 зістався в Смоленську. На думку дра Смольки — підвиснення Смоленська до катедри митрополичої розбудило тут рух літературний, а до того Гарасим ще „безперечно був одною з найвидатнійших фігур в історії руської церкви XV в.“ (с. 18); одже при катедрі

¹⁾ Тож мене трохи дивують доводи дра Прохаски (ор. с. с. 23), що власне знаходить подібність цілковиту між повістею і як він зве — „część pierwsza opisowa“, себ то продовженням вступної повісти з р. 1383—1396.

²⁾ Пор. Смольки ор. с. с. 51—2. Характерним здається мені діялог на с. 38 вид. Попова: не подібний він до діялогів повісти.

³⁾ Шараневич ор. с. с. 378—9 (одначе обережно), Тихомиров в Ж. М. Н. Ц. 1891, I с. 405 (рішучо).

розпочинаєть ся літопись в тіснім значінню того слова (літоп. від р. 1432), а з тим повстає думка про історію попередніх часів: переписуєть ся літописна компіляція, перехована в рук. Супрасльський (т. зв. „Хроніка Руська“ Даніловича); Гарасим спроваджує з в.-княжого архива офіційальний мемуар про Кейстута й Ягайла, хтось з оточення митрополичого продовжує його на підставі традиції й смоленських літописей, а р. 1436 описує боротьбу Свидригайла й Жигимонта; але з смертю Гарасима упадає той рух історіографічний, а переміни в політичних обставинах не сприяли династичній ідеї — привязанню до Кейстутівського роду смоленського літописця: „в збірнім кодексі, що був архетипом двох відомих нам рукописей, зістав ся лише нагромажений матеріял, як свідощтво про замірену та несповнену задачу“¹⁾.

Проти цієї гіпотези др. Прохаска виставив цілком иншу; на його думку літопись повсталала не де инде, як в в. княжій канцелярії литовській під пером дяків чи дяка: на то мають вказувати ті діялоги осіб, зачерпнуті з актів, такі вирази офіційальні, як „удари челом“, „покору учини“; тут укладчик мав офіційальний мемуар про відносини Ягайла й Кейстута, переховуваний (як признає др. Прохаска згідно з дром Смолькою)²⁾ в в. княжій архіві, тут же міг він знайти офіційальний мемуар про справу подільську, „решту зліщляв літописями руськими, як умів, помагаючи собі пам'яттю та актами литовської канцелярії“ (с. 27, 51, 56—7). Тільки тим часом як проф. Смолька датує, як ми бачили, сю роботу 30-ими роками XV в., др. Прохаска відносить її до пізніших часів, по р. 1449, яким датує він звістку про перемир'є Казимира з Московією, що стоїть в рук. Познанський по літописних записках (с. 48, 52, cf. с. 30).

Безперечно, в погляді проф. Смольки є багато гіпотетичного; про якусь особливу видатність Гарасима ми нічого не знаємо, літопись смоленська велась і давнійше, а др. Прохаска справедливо зауважив, що про Гарасима і взагалі про справи церковні в літописних записках р.-литовської літописи знаходимо ми дуже мало (с. 28, 52). Одначе, признаємось, що гіпотеза дра Прохаски здаєть ся нам ще менш правдоподібною. Не думаємо, щоб мемуар про відносини Кейстута й Ягайла, хоч би був офіційальний, не був відомий поза в. княжою канцелярією, а виразних слідів якогось чер-

¹⁾ Ор. с. § 11, 12, 25.

²⁾ Najdawniejsze pomniki p. 53, Latopisiec litewski p. 27. Др. Прохаска вказує на те, що латинський текст цього мемуара — „Origo regis Iagielo et Wytholdi, ducum Lithuanie“ значить ся в реєстрі в. княжого архива ще десь з полов. XV в (l. c.).

нання з офіціальних актів достерегти не можемо в літописи, так само як не достерегаємо яких небудь специфічних знак канцелярийного стилю. Але що особливо здалося б тоді дивним, се — місцевий смоленський характер, що показується в літописі; др. Прохаска припускає користання з літописей смоленських (с. 28), але для такого „офіціального історіографа Литви, на якого, очевидно, Литва в той час могла спромогтись“, як каже др. Прохаска (с. 28), чи кінчився світ на смоленських літописах? Вже з самого складу відомих кодексів, в які входить русько-литовська літопись, бачимо, як в Литві XV в. циркулювали різні збірники й витяги з руських літописей, до яких дочепляно р.-литовську літопись (така „Хроніка Руська“ Супрасльської рукописи, такий витяг з новгородських літописей в збірнику Аврамка (див. предмову).¹⁾ Нарешті доводом стає й „Похвала в. кн. Витовта“, джерело якої ми тепер знаємо: трудно припустити, щоб книга Ісака Сирина заблудила до в. князю канцелярії — не спроважували ж її навмисне задля тієї записи. „Похвалу“ ж неможна уважати особним утвором, що мав становити окрему літературну цілість, і як такий — циркулювати по в. кн. Литовському — зміст її занадто бідний для такої ролі.

Не надаючи особливої ролі особі м. Гарасима в сій справі (хоч з записи видно, що був то, як на той час, не останній „книголюбець“), я думаю, що смоленські літописні записки, введені в літопись, смоленська місцева записка в оповіданню літописним, нарешті — смоленське джерело „Похвали“ вказують, дійсно, на Смоленськ, як на місце, де зложився той конгломерат, що зветься ми найдавнішою русько-литовською літописею. Більш того — факт користання з записи 1428 р., що найправдоподібніше — перехоувалося не де як при катедрі, друге — факт написання р. 1495 „повелѣнієм“ смоленського владики літописного збірника, куди заведено і найд. р.-литовську літопись — можуть вказувати на нашу думку, що найд. р.-літопись стояла в якомусь звязку з єпископською катедрою

¹⁾ Тут до речі буде згадати, що недавно в „Описаніи“ рукописей гр. Уварова, споряженім арх. Леонидом (Систематическое описание etc. т. III с. 65 N. 1381) видруковано історичні статі, що знаходяться в Порічській рукописі після р.-литовської літописи, є то: „Летописецъ в великомъ князи московскомъ“, коротенька генеалогія від р. 862 що кінчить ся в. кн. Дмитром Івановичом московським; короткий реєстр єпископських катедр земель руських і нарешті — „Летописецъ отъ в. кн. Володимира“, що обіймає витяги з літописи від посаження Володимира в Новгороді до смерті Теодосія, і далі фрагмент оповідання про нахід Татар на Рязань, Володимир, Київ, перерваний фрагментом про Невське побоїще; ці остатні витяги мають подібність до Софійського зводу. Письмо збірника взагалі арх. Леонид датує кінцем XV в.

смоленською, була зложена, може, кимсь з місцевого клиру або з єпископського двору.

Уклад „Похвали“ дає нам зрештою міру літературної здібности укладчика русько-литовської літописи. Міра не показна. Укладчик, очевидно, був чоловік обчитаний, „почитатель книжний“, з охотою до книжного риторства (яким показує він себе і в літописнім оповіданню — напр. про війну Литви з Смоленськом), але без хисту літературного. Найбільш талановиті частини літописи: вступна повість і епізод про Поділе, як ми бачили вже, не можуть йому належати, взяв він їх готовими — чи в Смоленську, чи звідкись спровадив — того не можемо знати. На основі записок літописних і устної традиції виповнив він рр. 1383—1396: сам він в ті часи „бѣ младѣ“ і не міг писати з власної пам'яті; р. 1395—1413 заповнив літописними записками, а р. 1429—1436 на підставі записок і власної пам'яті вже міг описати; деякі епізоди до сього, як напр. опис зїзду коронаційного, оповідання за татарських ханів, ставлених Витовтом, що повставав він в Похвалу — знайшов він, мабуть, готовими. З рештою — Похвала сама; за неї сьмо говорили.

Коли ж се мало бути? Безпосередних вказівок про се не маємо. „Повісти“ про Кейстута та Ягайла та про Подільську землю могли щось випередити загальну роботу укладчика; в них не знаходимо натякань на часи по смерті Витовта¹⁾. В самій літописі нема натякань на часи пізнійші від р. 1436; правда, літописні записки на кінці її сягають пізнійших років — 1445, а в Познаньскім кодексі мали б належати до ще пізнійшого часу, але сї кінцеві записки все могли пізнійше до літописи бути прилучені. З рештою то вияснять иньші кодекси літописні.

У Львові 11 (23) X. 1895.

¹⁾ Може мати своє значіння, що тут „король“ — значить Ягайло, се могло би вказувати на часи до смерті Ягайла; називаєть ся він на ім'я аж в оповіданнях про смерть Витовта. Доводи дра Прохаски на с. 30 про пізнійше написання мене не переконують, тим більше що сам він на иньшій місці (Kwart. hist. 1888 р. 300) справедливо признав, що в тексті літописи маємо тут пропуск, як видно з латинського перекладу.

ПАНЕГІРИК

„ΕΥΦΩΝΙΑ ΒΕΣΕΛΟΒΡΜΥΧΑΪΑ“

посвячений

Петрови Могилї в р. 1633.

Подав *др. Кирило Студинський*.

Одною з визначних галузей науки в єзуїтських школах кінця XVI і XVII віку була реторика і злучені з нею вправи в творенню панегіричної поезії. Нема майже ні одної польскої книжки, виданої при кінці 16 і в 17 віці, що не містила би на вступі посвяти зверненої до якоїсь особи, з рисунком її гербу і стихами, що єго оспівували і підносили під небеса. Шляхта любила свої герби а Єзуїти явили ся з реторичними фігурами: місяць і зьвізди шляхотских гербів уважано в панегіриках ознакою мужности і знаменитости дому; стовпи зрівнувано з кольоннами і підпорами вітчизни; хрест на гербі був символом спокою а стріли ознакою визначности роду. Пересада в похвалах доходила до тої степени, що якого небудь поручника називано Марсом, лихого вірошоплета Апольоном а знатного чоловіка — Зевесом. Культивоване в школах католицких Ціцерона, Виртілія і Горация не подавало вправді ученикам понятя про духа і гадки поміщені в творах тих поетів, однак достатчувало чимало материялу до творення порівнянь і фігур. В панегірики вношено часто цілий апарат клясичної науки і знаня.

Хоть школи руські кінця 16 і поч. 17 віку старали ся задержати характер грецько-славянський і не підпадати під вплив тогдішних католицких шкіл, то мимо сего вплив той проявив ся в них вже дуже скоро. В інтересі православної віри і церкви треба було піднести урвень шкільної науки, ввести до шкіл науку тих пред-

метів, які культивовано в школах католицьких. Польща гордила ся своїми науковими заведеннями, Ђзуїти своїм образованием; в противвагу їм треба було Русинам старати ся про піднесенє руських шкіл, про вихованє людий, що могли би рівним оружьем боротись з своїми противниками. Тому то бачимо, що вже в р. 1588 введено до львівської братської школи: „грамматическое, діалектическое и реторическое изучение“ ¹⁾ а в р. 1592 одержує та школа привилей „pro tractandis liberis artibus“.²⁾ За львівською школою пішли тою самою дорогою і иньші тогочасні руські школи.

Упадок шкіл з „грецько-славянським“ характером причинив ся до того, що заснована з початком XVII в. київська школа переобразовує ся заходом Петра Могили на взір єзуїтських колегій в академью. В Київ-Могилянській академій головне місце займає латина а плян науки подибуємо той сам, що і в католицьких школах.

Виливови пануючої тогди системи науки в школах католицьких, як також впливови літератури польської — треба приписати повстанє руської поезії панеґіричної. Дуже рано подибуємо ми в руських виданях книжок довгі посьвати для ріжних осіб, находимо епіграми, що звеличували імена важнійших на той час осіб, бачимо герби, котрих складові части розбирано і оспівувано. Крім дрібних епіграм подибуємо вже дуже рано окремі видання панеґіриків.³⁾

¹⁾ Акты зап. Россіи. Ч. гр. 24.

²⁾ Журналъ министр. народн. просвѣщенія СІПВ. 1849, часть LXLІ. в статіи Зубрицкого: „Лѣтопись львовск. Ставр. братства“ під р. 1592.

³⁾ Панеґіриків, що відносять ся головнo до діятелів Українців, або печ. в печатнях руських маємо всего 10. — 1) „*Προσφώνημα*“. Привѣтъ.. Михайлу митроп. Київському... въ братской школѣ львовой составленный... нап. у Львові 1591. — 2) „Плать альбо Ляментъ по зестю з свѣта сего вѣчної памяти годного Григорія Желиборского,“ — нап. у Львові 1615 р. — 3) „Възерунокъ цнотъ превелебного въ Бозѣ е. м. Елисея Плетенецкого,“ нап. в Києві 1618 р. — 4) „Вирпи на жалостный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“... нап. в Києві 1622 р. — 5) „Епикидіонъ альбо върше жалобныя на погребеніе Василисы Яковны, сочин. Стефана Полумерковича,“ нап. в Луцку 1628. р. — 6) „Ляментъ по святобливе зопломъ велебномъ г. о. Іоаннъ Василевичу презвитери... написаны презъ многогрѣшного іеродіакона Давыда Андреевича инока“... нап. в Луцку 1628 р. — 7) „Имнологія си естъ пѣснословіе альбо пѣснь през части мовленая на день воскресенія“... в честь П. Могили, нап. в Києві 1630 р. — 8) „*Ευχαιριστήριον*“ альбо вдячність, ясне превелебнѣйшому во Христѣ его м. ч. о. Киръ Петру Могиля“... нап. в Києві 1632 р. — 9) „*Ευφώνια* веселобрмича“... посьвячена Могиля і напеч. в Києві 1633 р. — 10) „Столпъ цнотъ знаменитыхъ въ Богу зешлаго ясне превелебного его милости отца Сильвестра Коссова... въ колегіумѣ братскомъ кієвомогилянскомъ выставленный... и его милости отцу Діонисію Балабану, архієпископу... дедикованный 1658 г.

Не вважаючи на хоробливу манію твореня панегіриків, яка обняла так польську, як і руську публику кінця 16-го і 17-го віку — число панегіриків писаних в руській мові невелике. Правда, що віки 16-ий і 17-ий, ті віки повні неспокою, воен релігійних, нетолеранцій, не мало причинили ся до винищення книжок, правда і се, що по бібліотеках, особливо російських, не переведено доси точного перегляду всіх старинних книг і рукописей, які могли би нам подати чимало нових даних про старі видання. або і достачити чи то оригінали, чи то переписи старинних памятників а тим самим і панегіриків, то з другої сторони можна об'яснити мале число панегіриків тою обставиною, що в сорокових роках 17 віку, як і в дальшій часі, мовою панегіриків — була з малими виємками мова польська, або латинська.¹⁾

Не вважаючи на мале число панегіриків ніхто до нині не завдав собі труда зібрати їх до купи, переглянути і випечатати, хоть така студия певно дала би не мало материялу до оцінки образования, способу мислення і писаня сучасних людий. Найбільші заслуги в тім напрямі приналежать двом російским ученим: проф. Пекарському і Голубеву. Перший з них подав короткий зміст панегірика написаного в честь Могили в р. 1630 п. з. „Имнологія“,²⁾ дальше доволі широкий зміст панегірика „Εὐχαριστήριον“,³⁾ жертвованого Могилі від учеників реторики в київській академії в р. 1632., а вкінці переказав зміст поодиноких частий панегірика, написаного в память київського митрополита Сильвестра Коссова, п. з.: „Столпъ цнотъ“.⁴⁾ Другий учений напечатав доси повні тексти трех панегіриків: „Προσφώνημα“ з р. 1591⁵⁾, Саковича „Вирши“ — на похо-

¹⁾ В р. 1633 напечатано в честь П. Могили польський панегірик п. з. „Мпемозуне“, що по словам Максимовича був зерном, з котрого під конец 17 в. виріс цілий лісок панегіриків польських і латинських. Заголовки тих панегіриків подає Максимович в „Кіевлянинъ“ за р. 1850 книга III в статті п. з. „Книжная старина южнорусская“ стр. 132—138. Зміст панегірика „Мпемозуне“ переказав проф. Пекарський в „Отечеств. Записки“ за рік 1862 книга III в статті: „Представители кievской учености“ стр. 204—209.

²⁾ Пекарській, opus citatum кн. III стр. 197.

³⁾ Ibidem. Стр 198—201.

⁴⁾ Ibidem. Книга IV стр. 384—390.

⁵⁾ Панегірик сей напеч. в „Кіевск. епарх. вѣдом.“ за рік 1874 і в окремій відбитці п. з. „Панегирігъ поднесенный въ 1591 г. лѣвовскимъ братствомъ митрополиту Мих. Рагозѣ“, сторін 32, з тих 20 сторін займають літературні замітки проф Голубева.

рон Сагайдачного (1622)¹⁾ і вище згаданого: „Εὐχαριστικόν-а“.²⁾ Пекарський старався подати невеличку оцінку кожного з звістних йому пам'ятників, Голубев подав цінні уваги до панегірика „Προσφώνημα“.

Першим доси нам звістним руським панегіриком була „Προσφώνημα“, видана львівським братством і виголошена учениками братської школи в честь київського митрополита Рагози, при нагоді його побуту у Львові в р. 1591. „Προσφώνημα“ має в собі по при текст славянський, також текст грецький. Проф. Голубев видав славянську частку сего панегірика не з оригіналу, але з рукописного збірника. Мова сего пам'ятника — по гадці проф. Голубева — українсько-руська, причім деякі місця наближують до мови церковно-славянської. З зверхного свого вигляду не зображає сей пам'ятник тої причудливої штучности, що становить майже доконечне явлене в панегіричних творах (особенно писаних вершом) пізнішої могильнянської епохи.³⁾ Зміст „Προσφώνημα-и“ зовсім свободний від клясицизму і мітольоїчного баласту. Переведене пам'ятника, хоть і не чуже деякої крикливості (як і всі панегіричні твори), не має однак тих двилектичних відтінків, до яких все звертались панегіристи пізнішого часу.⁴⁾

В панегірику на смерть Сагайдачного добачивби я ще традицію школи з „грецько-славянським“ характером. Цитати з грецьких богословів, філософів, поетів, приміри з життя грецьких мужів державних, становлять визначну прикмету сего пам'ятника.

¹⁾ С. Голубевъ: Исторія кiev. духовн. академіи Т. I, в „Приложеніяхъ“ стр. 17—40.

²⁾ Ibidem стр. 47—69.

³⁾ Щоби мати понятє про штучність панегіриків, яка нерідко проявляла ся в формі, подаю з Голубева: „Προσφώνημα-оу“ один мало звістний панегірик писаний в честь Могили в латинській мові:

Vive diu felix Tibi Petre immobile Saxum
Aut tibi si renuis Vivere, Vive Deo:
Ipse polus de te Excubat et de sydere tantum
Hic curat bino sole lucere cupit,
Vivit et in terris as Tris tamen invida tam pro
Ecce quod Archetypon fecit, imago facit.
Archetypo Petri simulachrum, cernite Divi
Herodem ille suis Hunc dedit esse viis.
Totus hic in toto vicUS pastore MohiLA
De ficiat Terrae ne Petrus Pastore ille Petrus.

⁴⁾ Голубевъ, „Προσφώνημα“ Стр. 19.

Вплив давнішої кнївської школи замітний також в „Ευφώνια-веселобрмьяча“, що написаний в українсько-руській мові без латинських цитатів і з грецькими фразами¹⁾.

Контраст до тих пам'ятників становить: „Столпъ цноть“ в пам'ять Коссова. Автор панеїрика — каже Пекарский — доволі доказав своїм трудом, що в кнївській колегіюмі єго часу реторичне вправлюване умислових спосібностей, звістне в єзуїтських школах, прийняло ся вповні і могло вже приносити плоди без смаку, але за те багаті²⁾. В авторі сего панеїрика добачає Пекарский чоловіка з значною начитаностию і умінєм користувати ся літературною методою³⁾. В панеїрику тім виступає вже в повній силі „латинська“ наука. Цитати з латинських поетів і філософів подибуємо раз за разом. Мітольоґія римського сьвіта займає тут не мале місце. В пам'ятнику тім добачаємо ясно вплив науки католицьких шкіл і способу їх писаня.

До вислідів тих учених хотібно я докинути ще невелику дрібочку, яка може для будучого дослідника в тім напрямі пригодить ся.

В часі моєї поїздки до Петербурга подибає я в бібліотеці публичній дуже рідкий примірник одного панеїрика, що відносить ся до особи Петра Могили п. з. „Ευφώνια веселобрмьяча“. Панеїрик сей звістний був Пекарському з других рук⁴⁾ а Голубев подає нам єго маленьку частину, що не може дати точного понятя о цілости⁵⁾. Панеїрик сей важний для нас тому, що він відносить ся до особи знаменитого в історії України-Руси XVII в., Петра Могили. Цінний він і тому, що належить до ряду тих нечисленних пам'ятників панеїричних писаних ще в мові руській, яку чим раз то більше почала витискати мова польська і латинська. Важний вкінці сей пам'ятник і через се, що в нім бачимо вже вплив нового напряму, невеличкі сліди науки „латинської“, що почала пускати корені в Київ-Могилянської академії. Правда, що панеїрик сей далекий від штучности і реторичного „многослаголанія“, яке подибуємо в „Столпъ цноть“, все-ж єго можна уважати початком нової науки, пам'ятником, що хоть не сьміло, але все таки зачіпає мітольоґію і історію західного сьвіта. Крім грецького заголовку годі

¹⁾ Пекарский: „Предст. кнѣвск. учен.“ Отеч. Зап. 1862 кн. III стр. 198.

²⁾ Ibidem: Кн. IV стр. 384.

³⁾ Ibidem: Стр. 390.

⁴⁾ Ibidem: Кн. III стр. 204.

⁵⁾ С. Голубевъ. „Петръ Могила“ стр. 550.

вже в нїм дошукатись иньших ознак давної „грецько - славянської школи“.

З історичного погляду не має сей пам'ятник великої вартості. Він переносить нас в ту хвилю, коли Могила по енергичній обороні православної церкви на соймах після смерті короля Жигмонта III, доборує ся від короля Владислава IV іменования свого на митрополита київського, хоч в живих оставав ще митрополит Ісая Копинський. Посвячений у Львові вертає Могила до Києва а друкарі печерської Лаври витають его привітним вершом. Великі надії, які на него покладала Русь, горячий ентузіазм для Могили, пробиває ся майже в кожній зворотці сего пам'ятника.

„Тіє Гофін Рѣины чекали
З твоихъ направи Рѣк' са сподѣвали...“

вказують хіба на перший крок Могили, який прийшло ся ему зробити по приїзді до Києва — відобрати церкву Софійську з рук уніятів, чого Могила добив ся насильно ¹⁾).

Хотая друкарі XVI і XVII віку були заразом горячими робітниками на полі духового відродження, то мимо сего годі не замітити в пам'ятнику певного егоїзму з їх сторони. Автори его величають Могилу „ґґндаторемъ Парнассомъ лмскимъ“, але заразом дбають про себе:

И мы што Дрѣкарскон пилнѣмъ работы
Знаѣмъ што намъ Пѣскѣи твоѣ справѣ Цнѣты.
Кѣншты нашіѣ вакають, и мы ваковали.
Не безъ шкоды своѣи ѣжѣ побты чекали.
Кгда тѣ Пана своего шасліве витѣмъ
Внѣт' са дѣлей ваковѣть ю несподѣваемъ....“

Свій егоїзм старають ся закрити типографи тим, що вказують на вагу штуки друкарської, через яку відносять користь всі науки і т. п. Згадують також друкарі, що

“Есть добрый и Пѣлскон Дрѣкарнѣ початокъ
Живы книгъ было разныхъ в' Парнассѣ достѣтокъ“.

¹⁾ Ibidem стр. 551—3.

не мовби предвиділи, що діла писані в польській мові займуть по-важне місце в творчості письменників Могиланської школи¹⁾.

Для лучшого підкріплення моїх невеличких заміток, як також для достатчення матеріалу до дальших студій в тім напрямі, так літературних як і мовних, подаю списаний мною панегірик з точним задержанем ортографії і всіх надстрочних знаків.

Для пояснення пам'ятника мушу додати ще кілька заміток над гербом Могили. Родинний герб Могили складав ся з двох голих шабель, положених наокрест, з опущеними в діл вістрями і хрестами на кінцях. Той герб лучено з другими і тому мав він шість частий: три з верху і стілько-ж в низу. В першій з них на правій стороні — чорна голова буйвола а поміж її рогами зьвізда, з боку на право сонце, а з лівої сторони — місяць; в ніздрях голови перстінь в котрого по середині дві шаблі з'ображені так, як і в родиннім гербі. То був герб Молдави, прийнятий Могилами на тій основі, що они були там господарями. В другій части був герб родовий Могилів. В третій части герб, назв. Еліта: три золоті копія, зложені в виді зьвізди; крайні вістря звернені в діл, а середне в гору. То був герб Замоїського, що ввів Єремію Могилу на молдавський престол. На долішній части чорний ворон, обернений в ліво а голова в право; в пску его хрест, на нїм відкрита корона. Ворон стоїть на галузи. То герб Волощини. Коло него герб Остоя; два неповні місяці обернені рогами до щита; поміж ними білий меч, рукояткою вверх. Послідна часть — герб Новина — ручка білого котла а по середині її меч рукояткою в гору. Всі послідні герби прийняті Могилами при нагоді вінчання з доньками ріжних родів. На верху тих гербів додавано ще митрополичу корону²⁾.

В нашім панегірику поміщено лише два перші герби. Доокола гербу розміщені букви: П. М. В. М. М. К. Е. К. А. П., котрі означають: „Петро Могила, Вовводич Молдавский, Митрополит Киевский, Ексарх Константинопольский, Архимандрит Печерский.

Цілий панегірик зложений з пяти карток. Початкові верші панегірика становлять акростих: „Петр Могила Митрополит Киевский“.

¹⁾ Крім згаданого панегірика „Мнемосине“ напечатано в Лаврі також инші утвори в польській мові, як: „Exegesis“ Коссова (1635), его „Paterik“ (1635) „Тераторуґи“ — Кальнофойского, „Левос“ і инші.

²⁾ Я описав герб на підставі літографічного знимка з панегірика „Имнологія“, поміщеного в згаданій статії Максимовича п. з. „Книжная старина южнорусская“. До помочи при описі уживав я твір Невежского: „Корона polska“ Т. III стр. 288—290 і статію Пекарского „Предст. киевс. учености“ К. II стр. 576—7

(I карта)

Εὐφώνια

ВЕСЕЛОБРМѢЧАА.

На высоцеславный Θρώнь

Митрополи́и Кіевскои

Щасліве вѣстѣпбючемъ:

в Бѣѣ Преошчѣномъ, ѿ Млѣ: Гдѣс ѿцъ

Кѣр' Петръ Мѡгѣлкѣ

Боевѣднѣ зѣмль Молѣвскихъ',

Православномъ Ѹпривилеовѣномъ

Митрополитъ Кіевскомъ

Гѣлицкомъ и всеѣ Рѡссѣи, Ѹзѣрскѣ ѿ:

Θρώньс Кѡнстантинополскогѡ, Архімандрѣтѣ ѿ

чѣдотвѣрней Лѣвры Печѣ: Кіев:

Ѹ Типогрѣфѡвѣ в' тѣйже ѿ. чѣдотвѣрней Лѣврѣ
 Печѣрской пращбючихъ, при ѡнижѣномъ поклѣнкѣ
 прѣдѣ Дѣдикѡвѣнаѣ.

Лѣта Гѣѣ ѡѡѡг. Іюль ѿ дѣѣ

(I к. об.)

На Пресвѣтлыи Гѣрбѣ, Іѣснѣ Вѣлмѣжныѣ

ѣхъ Млѣ Пѣнѡвѣ Мѡгѣлѡвѣ

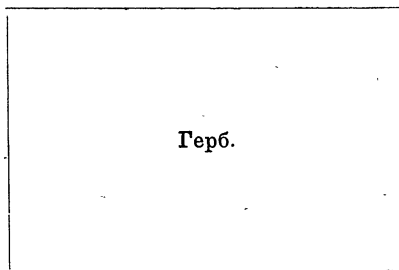
П.

Б.

М.

Є.

Я.

Герб.

М.

М.

К.

К.

П.

Мѣситъ тó вѣ валѣнный Домъ, котрѡмъ з' Нѣа,
 Вѣкопомне фортѣна сличность далá Фѣва.
 Что в' томъ Гервѣ Глѡце не тепѣръ з' лѣною,
 Гвѣтѣи ѿисне Велмѡжны, Мѡгиламъ в' покою.
 Гвѣтѣи Ѽлѡмъ з' Звѣздами: Мѡрскъ тѣже складáетъ
 Тѡрчи свой при крѣтá: снá Могíлѡвъ знáетъ.
 Яко тѡ разъ Беллѡна йхъ дознáла сýлы.
 Нерá сá прислáжйли Гѡиѡс Мѡгилы.
 Ёсáи колѣ вѣ Петрѡмъ: тепѣръ Пѣтрѣ Глáвы
 Докáзй: Кды прѣ тебѣ прáгнетъ Рѣсь напрáвы,
 Язáжъ Орѡнъ Митрополит не додáетъ ѡхѡты;
 Мѡрскъ не трáфй: ты з' Нѣа вшáкъ достáнеш цнѡты.

Ευφωνία.

(Нартка 2)

весе́лобръмча́а

Котѡрой Краегранѣсй:

Пѣтр Мѡгíла, Митрополит
 Кíевскíи.

Прѣчъ з' Рѡдѡлáнскихъ, смѣтки оустѣпйте
 Границъ, лáменты срѣца не тѣрѣйте:
 Южъ ёсть весѣлье, ахъ досытъ стогнáа!
 Прѣчъ нарекаá.

Ёсть по вѣрлѣвыхъ южъ ѿвѣрахъ погѡда:
 Мысли похмѣрной ёсть южъ ѡхѡлѡда,
 По слѣзныхъ рѣкáхъ, по вѣдáхъ ѡкрѣтныхъ.
 По плáчахъ, смѣтныхъ.

Триѡмфъ зачнй Ёвфрозíно смѣле
 Гѣмнъ выкрикати: почнй волá мýле;
 Штѡ то зá рáдость в' Рѡссíйскомъ Гѡиѣ:
 в' Кíевской Зѡиѣ;

Рѡжа тѡ Рѡжа пѣршон ѡздѡвы,
 Берѣтъ почáтокъ прѣ прáцы, ѡсѡвы
 Ъ Гавромáтѡвъ знáчнои цаслѣве,
 Берѣтъ згѡдлѣве.

(К. 2. об.)

Могила славный, на Орунъ Митрополі
 Встѣпѣтъ годне з' нѣнои боли,
 О чѣсе вѣдчный! О лѣта стѣи!
 Дни золотѣи.

Остраа южъ прѣчь фортѣна вѣхѣдитъ:
 Зефиръ Лагодный, южъ Трофеа родитъ,
 По всей Русси: прѣчь южъ слѣзъ потоки.
 Жѣлю вѣроки.

Горкотурѣнскій южъ намъ непѣтъ
 Дѣретъ, гды в' стѣи Гофін прѣдѣтъ
 Петръ Митрополитъ Могила Вѣмѣны,
 Пастыръ побѣжнѣи.

И гдѣжъ по плѣчѣ радость невѣѣтъ,
 Золотоукій гдѣ не вѣбаснѣтъ
 Титанъ по хмѣрахъ, мѣсѣи радость жити,
 По смѣткахъ в' свѣти.

Любо тѣ чѣсомъ фортѣна сѣ стѣвитъ
 Орогѣю многимъ, але тѣ Пѣнъ справитъ.
 Фортѣны, жѣ вѣтъ всѣ додѣсть рѣтѣнкѣ,
 По злымъ фрасѣнкѣ.

Але тѣтъ дѣбре трѣхи потерпѣти,
 А потымъ в' свѣтѣ не вѣчернемъ жити:
 Шѣстѣ тѣ шѣстѣ, гды прѣтѣю к' Бѣс
 Хѣдимъ дорѣгѣ.

(К. 3.)

Мѣшъ Руссиа южъ тепѣръ вѣмѣнѣ
 Фортѣны, мѣшъ Триоуѣмѣ годѣнѣ:
 О то правъ твоихъ Петръ ѣсть вѣборѣна,
 Тѣрча Оуѣна.

Идѣжъ по трѣдахъ Пѣтрѣ незлѣчѣныхъ,
 Идѣ по прѣцахъ южъ незлѣчѣныхъ
 На Орунъ¹⁾ прѣзѣнчнѣи, вѣбрай за цѣнѣты
 Тыи Вѣйнѣты.

¹⁾ В оригиналі хибно: Оурунѣ.

Тебѣ Гофѣи Рѣины чекáли,
З твоѣхъ направы Рѣк'са сподѣвали,
Встѣпѣжъ на свою столѣцъ шаслѣве
Жѣи стѣобаниве.

Рѣссѣа тебѣ на помочъ шѣрала,
Тобѣ тотъ Прѣбѣль Гѣдне даровала:
Тебѣ Гофѣа тákъ з' плачѣмъ витáетъ,
З' жалю волáетъ.

О Пѣтрѣ здáвна Гостю пожадáнный:
Витáи Рѣссѣи на оутѣхъ дáнный:
Давáи ратѣнкъ Рѣссѣйскон шздѣбѣ,
Б' мизѣрной дѣбѣ.

Помнишъ ѣкѣ прѣтымъ Рѣссѣа бывáла
Слáвна, ѣкѣ много Патрѣншѣ мѣвáла,
Тепѣрѣ ѣхъ мáло: тебѣ хѣчемъ мѣти,
Б Гармáтскомъ свѣти.

(К. 3. об.)

Оздѣба слáвы тѣи нáшеи дáвно,
Абѣ то свѣтѣ ш твоѣхъ не ѣвно
Прáцáхъ шдвáжныхъ, котрѣми в'спирáешъ,
Рѣсь оукрашáешъ:

Лѣдѣемъ оутѣхѣи в' жалю дочекáла,
Моѣ направа Цнѣтѣ потребовáла,
Твоѣхъ Бѣамѣжны: Вшáкже твоѣ слáва
Моѣ поправа.

Ѣмá Моги́лы ѣи в' словѣнскѣи Зѣни,
Ѣи в' Бѣомыслѣномъ вѣдетъ мѣти Трѣи́ни
Несмертѣлноѣ своѣ залѣцѣнѣ,
Ѣи вывышшѣнѣ.

Тобѣи южъ Мѣры мѣи полецáю,
О Прѣслáва котѣрыи мáю,
Лѣбо то слáвы: тѣи ѣхъ вѣдѣ Ѣтлáнтѣ,
Вѣдѣ Ѣдáмáнтѣ.

Корѡны з' Лѡвровѣ нехѡй Вьютъ Могилы,
 Всѣ, всѣ, котрыѣ сердѣчне хотѣли,
 Вѣдѣтъ в' Сїѡнскихъ Софію Съборахъ,
 В' пресвѣтлыхъ хѡрахъ.

И хѣтѡжъ Рѣкъ свойхъ в' Дворы неподноситъ
 Феболѣнныѣ! хѣтѡ тѣкъ неголѡситъ!
 Хрѣте ты нѡша слѡва, ты Корѡна,
 Ты ѡборѡна.

(Н. 4.)

Ѣсли нѡшъ Бжѣ на насъ штѣрмовати
 Захѡчѣтъ врагѣ: ты йхъ ѡганѣти
 Рѣчъ ѡ насъ, а мѣи тебѣ при поклѡнѣ
 Славимъ в' Сїѡнѣ.

Въ Нѣѡ подносимъ Рѣки, ты Патрѡна
 Рѣчъ боронѣти Кїевскоѡ Θѡна:
 Нехѡй цѣсливе тебѣ ѡсладѣтъ,
 Поклѡнѣ дарѣтъ.

Грѣцемъ Гнѡѡе Рѡссїѣстѣи дайте
 Поклѡнѣ Пѣстырѣ, ѣмѣ повторѣйте
 Подаковѣнѣ за трѣды, за працѣ,
 На кождѡмъ плацѣ.

Клейнѡ тѡ ѡу насъ, а Клейнѡтѣ кошѣѡвнѣи,
 Скѣрѣѣ тѡ Дорогѣи, а скѣрѣѣ невымѡвнѣи:
 За нѣмъ Рѡссїѡ поживѣтъ в' поклѡю,
 По тѣмъ розѡѡю.

Й Гарпѣи рѡги за нѣмъ сѣхизмѣтѣцкихъ
 Й хѣтрѣхъ злѡстей штѣки Геретѣцкихъ
 Намъ незашѡдатъ: ѡнъ все дѡбре справѣи.
 Дѡбре направѣтъ.

Йдѣижъ Пресвѣтлыи Могїло Безпѣчне,¹⁾
 Архїерѣѣскїѣи Θѡнѣ прїѣмѣ статѣчне:
 Жїѣи мнѡголѣтне: Бгѣ твоѡ заслѡна,
 Тѣрѣа, Корѡна:

¹⁾ В оригиналѣ хибно: Безбечне.

Д е д и к а ц і я.

(Н. 4. об.)

Дóбре хтось рéклъ, же дáры оу Панóвъ ёднáютъ.
 Лáскъ людемъ, в' котрýхса не мálъ всѣ кохáютъ.
 Вгдѣ тѣ Исне вел можный Пíе нашъ витáе,
 Имѣ тó дáръ, а щбпый на плáцъ выставлáемъ.
 Дáръ пóдлый, лéчь Пáнскаѧ лáска всѣ пріймётъ,
 Оу бóгнхъ немнóго дáршвъ потребётъ,
 Ёвожъ то тýлко Злóто дáръ ёст' знаменítы;
 Без' сѣца ёсли вáжны вбáсть хрýзолнты;
 Нехáй товѣ Емарáгды Крéзове дарбютъ,
 Нехáй прáцъ Гомерóвыхъ Рíтмы оуслáгбютъ.
 Нехáй злóтозелёный Топáзинъ принóсатъ,
 Нехáй ѡ Цнóтахъ тво́ихъ в' Рwссiн голóсатъ.
 Нехáй тѣ Каллiѡпы ѡж' з' Нёомъ ровнáютъ,
 Прáцы многоплóдные нехáй выхвалáютъ.
 Бóлно тó всѣ: мѣ тóе принеси штò мáемъ,
 Тымъ подáромъ малéнкий тво́й Кóспект' витáемъ.
 А в' немъ сѣца оупрiймость при своёмъ пóклонѣ,
 Дáемъ в' Тризм'форóной ёто ткóей Зонѣ.
 То в' скѣтк оупомiнокъ з'гóла перѣнкiшiй,
 И нѧ всѣ Пиропóвы крóплѣ коштовнiкiшiй,
 Хтò тѣ гóне выслáвит'; всѣ iѡ ѡ тó знáют':
 Тевѣ Ци́нты по скѣтк тво́й залéцáютъ.
 Хтò не знáет' жѣ ёстѣ Парнáсскыѧ лiѡскихъ
 Фвндáторомъ, Пастýремъ тыѧ крáевъ Ёѡвскиѧ.
 И мѣ штò Дрвкáрской пилáемъ ровóты,
 Знáемъ штò нáмъ Пáскiн тво́й справѧ Ци́нты.
 Кбншты нáшк вакбютъ, и мѣ ваковáли,
 Не без' шкóды своѣи ѡжъ пóты чекáли.
 Вгдѣ тѣ Пана сво́его щаслiвѣ витáемъ
 Внёт' сѧ дáлий ваковáтъ iѡ несподквáемъ.
 Нехáй нiз' Тупогрáфскихъ кбнштвѣ, тбю слáвъ
 Ёно́ситъ и́мѧ твоѣ, презъ нáшъ забáвъ,
 Мнiѡго плынѣ пожiтковъ з' Дрвкáрской штѣки,
 З ней свою ѡно́сатъ слáвъ всѣ Нáшки.
 Ёнѧ и Цр́ковныѧ Гiмны ѡписáла,
 Ёнѧ всѣхъ сч́телекъ Цр́ковныхъ зóвэрáла,
 Штòжъ ѡ тѣтъ тóе хвалiѡ, штò пóдóвно в' скѣти
 Кóждый мóжетъ выбóрне похвáлами чтiти.
 Фри́дерикъ Ц́саръ трѣтiй Рiмскiй а́прровбётъ,
 Котрiй Гѣрѣ ѡказáный Дрвкáрни дарбётъ.

(Н. 5.)

Тѣ Лѣпѣи Нашѣ Веломѣжнѣи въ томѣ Панѣ знаѣшъ,
 Орлобкимъ Рѣзвомъ все тѣ проникашъ.
 Твое въ томѣ старѣе, в' томѣ твоѣ забѣва:
 Икъ бы мѣла въздѣвъ Рѣсѣйскаѣ слава
 Шкѣлы сѣмѣтомъ, з' ѡчиствѣхъ двѣрѣхъ, своѣ фѣндѣш'
 Своими Профессорѣхъ сѣмѣтами рѣдѣшъ.
 Оубѣжимъ Филиомѣзѣмъ ласкаѣе са стѣвишъ,
 Икъ Идрѣанъ ихъ прѣцы здѣбѣшъ, любѣи^ш, слави^ш.
 Бѣжишъ коштѣхъ на Дрѣкарню, жѣвы в' прѣдѣ Сѣи^ш
 Оздѣва моглѣ вѣти, потѣмъ Гѣлиѣнѣ.
 Сѣтъ добрый и Полѣскѣ Дрѣкарнѣ почѣтокъ,
 Жѣвы книгѣхъ было рѣзныхъ в' Парнѣсѣхъ достѣтокъ.
 Прѣ шѣ своѣ въздѣвъ Рѣсѣйскаѣ мѣетъ
 Краѣна, за шѣ тебѣ вѣчнѣ вѣхвалѣетъ.
 Живѣж' долгофѣртѣннѣ на своѣй Столѣицѣ,
 Котрѣю гѣднѣ вѣзлѣетъ з' Бѣзскѣ Правѣицѣ.
 Идишъ чѣгѣ потрѣба Рѣсѣйскомѣ Рѣдѣ
 Исе, справѣи: зашѣ в' Нѣк мѣетъ нагорѣдѣ.
 Прѣимѣжъ тотѣ оупомѣнокъ ѡ слѣгѣхъ своѣхъ вѣдѣчнѣ,
 Прѣѡсѣенный Петрѣ: шѣ ѡчиѣишъ вѣчнѣ.
 В' тебѣ Пѣнскѣи ѡнимѣшъ: чѣгѣжъ тѣхъ не знаѣшъ;
 Не трѣдѣса 'Евѣѣиѣ, Прѣстѣ снадѣннѣи мѣетъ':

(2н. обор.)

П Р О Б А

УЛАШТОВАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ДО ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Написав **О. Я. КОНИСЬКИЙ.**

Частина перша.

(ПРИСВЯЧУЮ ПРОФЕСОРОВИ М. С. ГРУШЕВСЬКОМУ.)

I.

З того часу, як представився (26 лютого р. 1861) геній українського слова, безсмертні твори його з назвою „Кобзарь“ видано кілька разів і в Росії і за границею: 1867 і 1883 в Петербурзі; 1887, 1889, двічі 1894 у Києві; 1869 і 1893 у Львові і 1876 у Празі. Окрім того кілька разів видано у Львові і в Женеві частини „Кобзаря“, вибірані відповідно поглядам видавників і тій потребі, яку вони гадали собі задовольнити тими частинними виданнями „Кобзаря“. Річ натуральна, що найбільш повними виданнями „Кобзаря“ могли бути тільки видання Львівські, найпаче р. 1893 та Пражське.

Отже, на превеликий жаль, не було досі у нас такого видання „Кобзаря“, де б твори Шевченкові були улаштовані відповідно часу написання їх; по всіх „Кобзарях“, починаючи з видання 1867, не можна не спостерегти плутанини в хронології і, на лихо, що-разу плутанина більшає.

Коли не улаштувати, так хоча трохи намітити хронологію Шевченкових творів заходилися першим разом редактори „Кобзаря“, виданого в Петербурзі р. 1867 коштом книгаря Дмитра Кожанчикова під доглядом Миколи Костомарова. Се була перша — і досі єдина — книжка українська видана в Росії без попередньої цензури; а проте до неї не можна було завести тоді чимало навіть таких творів, що перегином надруковано „сь дозволенія цензури“. Редакції того

„Кобзаря“ — „не по її вині не можна було видержати, як слід, хронологічного порядку творів“ (Передмова VI).

З того часу впродовж 28 рр. показчик хронології добре так поширшав, а про те не поліпшав, хоча з кожним виданням „Кобзаря“ більшала спроможність улаштувати хронологію критично.

Редактори видання р. 1876 не зазнали жадної цензурної перешкоди; але перед ними стояла иньча перешкода: далечина Праги, кордони, а через те і недостача ключів, потрібних на те, щоб критично перевірити і текст і хронологію. Отсе й спричинило ся тому, що в „Кобзарі“ р. 1876 хронологія поплутана, а до тексту заведено такі не Шевченкові твори, що иньчі з них були надруковані в Росії більш як за 20 рр. перед тим, напр. „Гарно твоя кобза грає“.¹⁾

Редакторам „Кобзаря“ р. 1883 і пізніших, таких ключів не могло бракувати, найпаче в Петербурзі, де є „Публічна Библиотека“, а про те в хронології „Кобзаря“ 1883 помилок не поменьшало, а побільшало. Напр. в „Кобзарі“ р. 1876 вірши: „Доля“, „Муза“ „Слава“²⁾ зареєстровано, як слід, до р. 1858; тільки під „Долею“ не правдиво, замість — Нижнього-Новгороду, стоїть — Петербург. В виданнях 1889 і 1894, отся помилка не поалагоджена, а ще навіть більш поплутано, бо між „Музою“ і „Славою“ надруковано иньчі твори³⁾; і виходить так, що ніби-то „Славу“ Шевченко написав після „Відьми“, хоча сю поему він переписував майже через місяць після того, як написав „Славу“. Зазирнувши в „Основу“⁴⁾ можна було побачити, що „Доля“, „Муза“ і „Слава“ написані Тарасом одного дня — 9 лютого р. 1858 в Нижн. Новгороді.

Професор київської духовної академії Петров в своїй праці⁵⁾ про українське письменство подав реєстер творів Шевченкових „сє болѣе или менѣе опредѣленными датами“; але-ж бігцем переглянувши той реєстр, бачиш в йому силу очевидних помилок; бачиш що д. Петров зовсім не перевірів тих дат критично: він, напр. одні й ті самі вірши „Вечер“ двічі зареєстрував: раз під ч. 42, а в друге під ч. 67 яко „Весенній вечір“. З сего очевидячки знати, що д. Петров вельми неуважно перечитав навіть книжку Чалого „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“, бо в тій книжці, прирівнявши

¹⁾ Див. „Молодик“ р. 1843 стор. 102.

²⁾ „Кобзарь“ 1876 т. 1 стор. 349—341.

³⁾ *ibid.* 1889 стор. 463—483.

⁴⁾ Основа 1862 кн. V стор. 23.

⁵⁾ Очерки истории украинской литературы въ XIX стол. Киевъ 1884, стор. 329.

стор. 136 до стор. 151, легко помітити плутанину, що наробив з „Вечором“ д. Чалий.

Нарешті і небіщик, другака мій, професор Омелян Огоновський, говорячи в своїй „Історії літератури руської“ про Шевченка (стор. 442—578 т. 2), на жаль не упорядковав хронології, та се й трудно було йому спорудити у Львові, де доволі таки убого на ключі, потрібні в справі хронології до творів Шевченка. Через те, на мою думку, в „Історії“ Огоновського критичних висновків на омаль: робити висновки априорні він не відважувався — і добре те чинив, — а джерел фактичних йому бракувало; добувати їх на кожную подробицю з Росії річ не легка, часом і неможлива.

Таким чином бачимо, що досі нема у нас критично улаштованої хронології до Шевченкових творів. Се шкода не аби-яка. Хронологія творів письменника єсть історією його розвитку, історією його творчости. Не маючи певної хронології, вельми трудно судити правдиво про поступовання в розвитку творчости письменника: без певної хронології і критикові і коментаторові творів письменника легко наробити помилок, чому і маємо чимало прикладів. А на те, щоб скласти певну хронологію, треба критично переточити житєписний матеріал про письменника.

Бажаючи полегшити працю того, кому судилося написати широку житєпись Тараса Шевченка і докладний розгляд критичний його творчости і творів, я заходився систематично розглянути оголошений досі і порозкиданий по часописах двох держав житєписний матеріал про Шевченка, а тоді вже улаштувати, на скільки спрможно буде, певну хронологію творів його.

Скінчивши роботу коло житєписного матеріалу про першу половину Шевченкового віку,¹⁾ я гадаю, що тепер можна вже взятися і до хронології творів, написаних поетом за той час.

Мушу сказати, що ще й нині хронологія ся доволі таки утруднена: листи Шевченкові досі не всі ще оголошено, не упорядковано їх і не видано окремою книжкою. З листів до Шевченка ще менш оголошено; навіть д. Чалий досі чомусь не оголошує усіх тих листів до Шевченка, які передано йому.

Перші видання „Кобзаря“ 1840 і 1844, „Катерина“, „Гайдамаки“, „Гамалія“, „Тризна“ і такі альманахи, як „Молодик“ р. 1843, у нас така тепер рідкість, що мині не посчастлило розжити ся на

¹⁾ Див. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. I, IV і V і „Зоря“ 1894 чч. 16—21 і р. 1895 чч. 5—14.

їх у Києві; лише дістав справки про декотрі з них з Петербургу. Не можна було достати тут і львівського „Кобзаря“ 1869. Тим то я й не убезпечая, що в моїй праці не буде жадної помилки. Я тієї думки, одначе, що помилка не гріх і не вада. Збирати і перевіряти факти до біографії Шевченка і до хронології творів його, діло громадське; а всяке громадське діло найліпше справляти силами спільними і помилку зроблену одним, легко полагодити другому.

II.

Глибочезною роспругою між двома половинами Шевченкового віку і творів його лежить те страшенне лихо, що скоїло ся над ним р. 1847 і, як справедливо сказала редакция „Кобзаря“ р. 1867, перемінило і долю і музу поети. Кожен тямить, що отсім лихом було заслання Шевченка в салдати без термину і заборона йому писати й малювати.

Знаємо ми, що Шевченко, з того часу як пан його Енгельгардт віддав його в науку до маляра Ширяєва, до весни р. 1843 з Петербурга не виїздив; значить усі твори його, написані за той час, написав він в Петербурзі.

В своїй коротенькій автобіографії Шевченко повідає нам, що перші його твори почали ся в „Літньому саду“, але українська муза довго цурала ся його смаку, попсованого житєм в школі, в панській прихожій, по заїздах і по міських кватерах; коли-ж дихання в олї вернуло йому чистоту почутя перших літ віку дитинного, що минув під батьківською стріхою, дак муза обняла і приголубила його на чужині.

Звідсіль очевидно, що творити вірши Шевченко почав пісьля викупу його з крпацтва. А викуп став ся 22 квітня р. 1838.

Далі поет повідав, що з перших творів його, написаних в „Літньому Саду“ надруковано тільки одну балладу „Прийчинна“.

Відомо знов, що конфірмацію царську про заслання Шевченка об'явлено останньому 30 мая р. 1847; 31 мая його передано військовому урядови, а 1 червня фельдєгер помчав Шевченка до Оренбургу. Тогож 30 мая, значить в Петербурзі, Тарас написав вірши „По над полем іде“.

Таким чином „Прийчинна“ і отєї вірші стоять на самісеньких краях Тарасової творчости за першу половину його віку. Вони і є альфою і омеєю до хронології його творів з 22 квітня р. 1838 до 1 червня р. 1847; а між ними вже треба добрати хронологію до всього того, що написав Тарас за увесь час, доки з невольника пан-

ського, з крепака, не став невольником військовим, себ то „рядовимъ салдатомъ“.

Звістно, нічого й захожувати ся коло того, щоб до кожного Тарасового твору за певне добрати місце, день, місяць і рік написання. Се булаб марна праця, та вона й не можлива, бо про неї не маємо і, певна річ, не будемо вже мати, матеріялу. Досить з нас і того, коли ми до видатніших недатованих творів доберемо відповідні дати, головним чином місце і рік написання.

По всіх „Кобзарях“, почавши з видання р. 1876, твори Шевченкові за першу половину його віку, з погляду хронологічного поділено на такі рубрики: а) „До 1844 року“; б) 1844; в) 1845; г) 1846; е) до 1847, і нарешті ф) „1847 перше півріччя“. В отсему поділі перш за все рубрика „до 1847“ здасть ся мині не виразною і трохи чудною! Маючи вже рубрики, що обіймають твори до 1844 і далі роки один по одному, питаю я: якого часу твори мусять йти „до 1847“? Далі: перша рубрика бере занадто довгий час; шість літ в розвитку і творчости кожного письменника не йдуть однако, без жадної ріжниці в його поглядах і світогляді; тим паче у письменника з такою перенятливою вдачею і з таким величезним талантом, як Шевченко. До р. 1844 кобзарь наш написав чимало творів з великою ріжницею в думках і світогляді автора.

Ми не маємо повної спроможности, та ледви вона коли й будє, на те, що б певними датами визначити час і місце написання усіх творів Шевченкових; але більшість їх можна без помилки зареєстровати до певного року і місяця. Найпаче се легко зробити з творами, написаними поетом до р. 1840.

Про час і місце написання „Причинної“ я вже сказав в горі. Далі, до рр. 1838 і 1839 належать твори, що були надруковані: а) в „Кобзарі“ надрукованому в Петербурзі р. 1840 коштом і заходами Мартоса — і б) в Гребінчиному альманасі „Ластівка“, надрукованому тамже р. 1841. Цензорська дата з дозволом друкувати визначена на „Кобзарі“ 12 лютого р. 1840. Звідеіль очевидна річ, що все, що надруковано в тому „Кобзарі“, написано автором до р. 1840. Що-ж було в тому „Кобзарі“? Покажчик д. Комара¹⁾ на стор. 448 дає таку відповідь: „Кобзарь 1840. СПб., в друкарні Фишера. Коштом М-са. Тут надруковано вісім пес: Катерина, Утоплена, Причинна, Тарасова ніч, Іван Підкова і думки“. На превеликий жаль д. Комарь наробив тут чимало помилок, а вони — своєю чер-

¹⁾ Рада, т. I.

гою — завели в блуд чимало людей, що, не маючи в руках сего видання і пишучи про його, покладалися на зміст „Кобзаря“, переказаний в „Показчику“. За посередництвом редакції „Записок наукового товариства ім. Шевченка“ дістав я від одного добродія вимітку змісту того „Кобзаря“ з СПб. Публичної Бібліотеки; складаючи єму на сїм місці за неї, як і за деякі иньші справки по старих друках для сїєї розвідки подяку, виписку ту я вважаю потрібним подати тут, щоб на далі люде відали певний зміст першого „Кобзаря“. На першому місці там надруковано:

„Думи мої, думи мої
Лихо мині з вами“.

Далі йдуть на стор. 15—20 „Перебендя“; на стор. 23—67 „Катерина“; на стор. 71—82 „Тополя“; на стор. 83—87 Думка („На що мині чорні брови“); на стор. 91—96 „До Основ'яненка“; на стор. 99—103 „Іван Підкова“ і на стор. 107—114 „Тарасова ніч“.

Названі твори можна здебільша упорядковати хронологічно ще ліпше і докладнійше що до часу їх написання.

Знаємо, що поему „Катерина“ автор писав і читав Сошенкови тоді, як кватеровав з ним,¹⁾ себ то в осени р. 1838. „Перебендю“ Шевченко присвятив Гребінці, а з Гребінкою він спізнав ся особисто і сприятелив ся р. 1838.²⁾ „Івана Підкову“ Тарас присвятив своєму приятелю художнику Штернбергу; з ним він особисто спізнав ся під кінець року 1838.³⁾ Баллада „Тополя“ присвячена матері художника, товариша Тарасового по академії Петровського; сприятелили ся вони р. 1839.⁴⁾ Нарешті „Тарасова Ніч“ присвячена Петрови Мартосу, з яким поет наш спізнав ся під кінець року 1839, коли саме він і писав сей твір.⁵⁾ Посланнє „До Основ'яненка“ в „Кобзарі“ р. 1876, не знати з якої речі заведено в рубрику творів „до 1844“. В „Кобзарях“ 1889 і 1894 отся велика помилка не тільки не полагоджена, а ще побільшало її: не можна мені збагнути, з якої причини вірши надруковані р. 1840 упорядники двох останніх „Кобзарів“ завели до рубрики творів, писаних р. 1845? Коли у них не було в руках „Кобзаря“ 1840, так з самого змісту „До Основ'яненка“ очевидячки знати, що вірши ті писані до живого

¹⁾ Чалий стор. 32.

²⁾ Зоря 1894. „Шевченко під час перебування його в академії художеств“.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ *ibidem.*

⁵⁾ Вѣстн. Югоз. и Западной Россіи, 1863 стор. 32

чоловіка, а відома річ, що Основяненко (Квітка) вмер в Харкові 8 серпня р. 1843! Час, найпаче місце написання „До Основяненка“ можна визначити більш менш запевне. З Квітчиного листа, писаного до Шевченка в Петербург 23 жовтня р. 1840,¹⁾ знати, що Шевченко послав до його віршований лист; той лист вельми втішив старенького Григорія Федоровича. Певна річ, що то і було посланіє „До Основяненка“.

В Гребінчиній „Ластівці“, з цензоровською датою 12 березія р. 1840, Шевченкових творів надруковано: на ст. 93 „Вітре буйний“, на ст. 230 „Прийшла“, на ст. 306 „На вічну пам'ять Котляревського“ і на стор. 371 перша глава з поеми „Гайдамаки“. Значить і отсі всі твори треба реєструвати до гурту написаних в Петербурзі ще до р. 1840. Спробуймо більш визначити час їх написання.

З листу Гребінки до Квітки, писаного 18 листопаду р. 1838²⁾ відаємо, що тоді вже у Гребінки були за для „Ластівки“ Шевченкові твори. Не буде помилки гадати, що то були ті саме вірши, що надруковано їх в „Ластівці“. Опріч того про „Гайдамаків“ відаємо, що Шевченко розпочав їх творити ще року 1839³⁾ але-ж що до дати твору більшу вагу треба давати часу скінчення його, а не початку. З тієї примітки, яку зробив Гребінка в „Ластівці“ до „Гайдамаків“, можна гадати, що під той час, коли приходило до краю друкування „Ластівки“ були дописані і „Гайдамаки“. Цензура дала дозвіл друкувати їх 29 листопаду р. 1841. З листу Шевченка до Грицька Тарновського, писаного 26 березія р. 1842 відаємо, що цензура довгий час не давала дозволу, кажучи, що поема „возмутительна“. Уважаючи на все отсе, ми не зробимо жадної помилки реєструючи „Гайдамаків“ до творів написаних р. 1840. Хоча-ж п. Франко й каже, що „Гайдамаків“ Шевченко писав р. 1841; але на те він не подав нам жадного доводу. Правда, що поему надруковано р. 1841, але надрукування не визначає часу написання. Інший твір дуже довго лежить доки вийде друкованим: от напр. Тополіні „Чари“ надруковано р. 1837, а цензурою дозволено їх друкувати ще року 1834 грудня 7. Яку б величезну помилку зробив би той, хто сказав би, що „Чари“ написані р. 1837!

¹⁾ Основа 1861 кн. VII.

²⁾ Украин. Старина Данилевського стор. 275.

³⁾ Журнал або Записки Шевченка стор. 40.

⁴⁾ Сьвіт 1881 стор. 159.

До творів написаних Шевченком теж в Петербурзі року 1841 треба реєструвати: а) „Черниця Марьяна“, б) Хустина („У неділю не гуляла“) і с) драму, мовою російською „Никита Гайдай“.

Друкуючи першим разом „Черницю Марьяну“ — „Основа“¹⁾ устами Куліша додала звістку, що ся поема написана слідом за „Катериною“. Хоча отся Кулішова думка нічим не доведена, а про те може й справді Шевченко почав писати „Марьяну“ небавом послі „Катерини“, але-ж що він скінчив її р. 1841, на те маємо докази. Перш за все Костомаров повідав нам,²⁾ що початок „Марьяни“ він бачив у Харкові р. 1841 у Корсуна: останньому прислав той початок Шевченко в альманах „Сніп“. Певна річ, що коли б тоді поема була викінчена, так автор переслав би її всю, а не частину. Далі в листі 26 березія року 1842 Шевченко писав до Григорія Тарновського, що сподіваєть ся „Черницю Марьяну“ надруковати ще до Великодня.

„Хустину“³⁾ знайдено теж в паперах Корсуна. Можна гадати що її прислав Шевченко разом з частиною „Марьяни“.

Ціла драма „Гайдай“ до нас не дійшла: відома тільки та частина, що надрукована в Києві р. 1888 „Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка на русскомъ языкѣ“ (стор. 563—572). З листу Шевченка до Квітки 8 грудня р. 1841⁴⁾ знати, що драму „Гайдай“ він перемайстрував з драми „Невѣста“ (теж нам невідомої). „Я пишу, каже він, ще одну драму „Слѣпая красавица“. І ся драма до нас не дійшла. Гадаю я, що її Шевченко перемайстрував на поему „Слѣпая“ і перемайстрував її вже р. 1842, бо в листі його до Кухаренка 30 вересня р. 1842⁵⁾ читаємо: „переписав оце свою „Слѣпую“ тай плачу над нею; який мене чорт спіткав і за який оце гріх я сповідаю ся кацапам черствим кацапським словом!... дуже мині не хочеть ся друковати „Слѣпую“⁶⁾, але вже не маю над нею волі... Скомпонував ще драму чи трагедію в 3 актах „Данило Рева“ не знаю, що з неї буде, бо ще й сам її не чигав“. І отся остання драма теж до нас не дійшла.

¹⁾ Основа 1861 кн. IX.

²⁾ Кобзарь 1867 стор. 266.

³⁾ Надруковано вперше в „Сьвітї“ 1881.

⁴⁾ Киевск. Стар. 1894 кн. 2 стор. 323.

⁵⁾ Зоря 1895 ч. 5.

⁶⁾ За життя Шевченка вона й не була надрукована; надруковано її в названому вторі київському збірнику р. 1888 стор. 1—29.

В другому листі до Кухаренка р. 1843 Шевченко пише, що він написав поему „Гамалія“ і драму „Назар Стодоля“. Куліш¹⁾ друкуючи драму з сією назвою по українськи, додав, що се оригінал і на йому стоїть дата 24—X; 9—XI р. 1844 і що сей оригінал і переклад з його на мову російську, добув в одного пана, якому обидві рукописи дав на схованку Шевченко. „Коли-ж р. 1847 скоїла ся над поетою хуртовина, дак пан той сховав рукописи в стріху і звідгіль дістав їх через кільки років по прозьбі одного земляка. Останній, взявши їх до себе, передав Л. М. Жемчужникову, а сей Кулішу, а Куліш Н. Д. Білозерському.“ На мою думку трошки не так воно було, та про се потім скажемо слово. Тепер же, перш за все, треба полагодити Кулішеву помилку, що до самої драми. Було воно навпаки тому, як каже Куліш: оригінал драми був написаний мовою російською; про се виразно Шевченко говорить в названному листі до Кухаренка: „і Назара Стодолу, драма в 3 актах (написав) по московському“. Значить драма на мову українську переложена, чи перемайстрована з оригіналу, писаного мовою російською; а відповідно наведеній Кулішем даті, написання сієї драми по українськи треба реїструвати до листопаду р. 1844.

„Гамалію“ скомпанував Тарас може ще й ранійш, але на те жадної указки нема, лишень в тому-ж таки листі до Кухаренка читаємо: „що Гамалію“ друкують в Варшаві“. Певна річ, що в Варшаві вона чомусь не була надрукована; надруковано її в Петербурзі р. 1844.²⁾ Про неї й про „Тризну“ („Безталанний“) Шевченко 13 березня р. 1844³⁾ писав до професора Йосипа Максимовича Бодянського в Москву: „третій тиждень лежать у мене отсі книжки... „Гамалія“ не поправив так, як ми тоді поправляли; бо без мене надруковано“. Я гадаю, що слово „тоді“ означає весну р. 1843, коли Шевченко, їдучи на Україну,⁴⁾ переїздом через Москву, бачив ся з Бодянським. Значить „Гамалію“ друковано властиво в другій половині р. 1843.

До р. 1842 я реїструю Шевченкові твори надруковані в дозволеному цензурою 12 вересня року 1842 „Молодику“ року 1843: вірши „Думка“ („Тяжко важко в світі жити“) стор. 91. Марковичу стор. 108 і „Утоплена“ стор. 114. Дивом дивує мене, що

¹⁾ Основа 1862 кн. IX ст. 4.

²⁾ В Показчику д. Комарова помилка, бо там стоїть: 1841.

³⁾ Рус. Стар. 1883 кн. IX. стор. 639.

⁴⁾ Лист до Тарновського, Основа 1862 кн. V.

не тільки отєї вірши, а навіть „На вічну пам'ять Котляревському“ не тільки в „Кобзарі“ 1876, а і в пізніших¹⁾ надруковано в невідмінній і чудній рубриці „до р. 1847“. Таку буйну хронологічну помилку можна ще було зробити в Празі, але в Петербурзі, або в Києві, вона недоводить про увагу редакторів видання, тим паче, що час першого надрукування цих творів указав д. Петров на стор. 329. (В Покажчику д. Комарова²⁾ чомусь не найменовано виразно які саме Шевченкові твори надруковано в „Молоднику“).

Тогож таки 1843 року написав Тарас мовою російською поему „Тризна“. Присвяченне сего твору княгині Репніній датовано 11 листопаду р. 1843 в Яготині.³⁾

III.

„Тризною“ скінчив Шевченко писати твори мовою російською. До сієї мови мусів він взяти ся вдруге, через десять літ на заслання. Одначе-ж повість його „Наймичка“ написана російською мовою і має дату „25 лютого р. 1844. Переяславъ“. З такою датою небіжчик Михайло Лазаревський оголосив про неї і в „Основі“.⁴⁾ Дату сю прийнято, яко певну, і в передмові до російських творів Шевченка виданих у Києві р. 1888 сказано, що „Варнак“ і „Наймичка“, „написаны до ссылки и послужили первообразами написанных впоследствии малорусскихъ поэмъ“.⁵⁾ Дата „1844“ на „Наймичці“ пішла на користь тієї відомої тенденції, що пронизує з краю до краю усю книжку професора Петрова: він теж сказав, що „Наймичка“ і „Варнак“ написані до заслання (стор. 332) і додав на стор. 350, що після Шевченка лишилася ще повість „Княгиня“ „такого-ж змісту як і українські вірші поета з такою-ж назвою надруковані в „Кобзарі“.

Непевність дати під повістю „Наймичка“ можна було спостерегти з самої повісти, одначе думка про „первообраз“ повісти за для поеми з тою-ж назвою не зникла, хоча останню по всіх „Кобзарях“ реєстровано до творів написаних р. 1844, — а в „Кобзарі“ р. 1867 вона стоїть зараз після віршів 1843 р. Не що давно п. Франко в своєму габілітаційному відчиті,⁶⁾ спивившись коло хро-

¹⁾ Кобзарь 1876 стор. 182—189; Кобзарь 1889 стор. 211—221.

²⁾ Рада т. I стор. 404 N. 17 і стор. 450.

³⁾ Містечко Пирятинського повіту в Полтавщині, маєтність Репніних.

⁴⁾ Кн. III р. 1862.

⁵⁾ Передмова IV.

⁶⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. VI.

нольоїї обох „Наймичок“, каже, що поема „повсталала перед роком 1847... і тільки р. 1860 вона напечатана в Петербурзі осібною брошурою з підписом Шевченка; а що до повісти „Наймичка“, каже він, дак маємо докладну дату: „25 лютого 1845. Переяслав“. „Прямого свідощтва, читаємо далі у п. Франка, про первенство одного, або другого твору — нема, але доволі буде прочитати уважно один і другий, що б дійти до переконання, що поема не могла попередити повісти“. Ще далі читаємо у його, що російська повість „Варнак“ писана в Києві р. 1845, а українська поема „Варнак“ „десь з початку 50 років“. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровському, а поема, коли не вся, то бодай викінчена в Нижньому Новгороді р. 1858“. Нарешті, здаючись на передмову до російських повістей Шевченка, п. Франко каже, що й там сказано, „що повісти: Наймичка, Варнак і Княжна послужили первообразами для пізнійших Шевченкових поем на ті теми.“ „Хоча-ж покійний професор Огоновський твердить, що „Наймичка“ (поема) була написана перед „Сном“ і „Кавказом“, але се твердження кинене без доказу. „Сон був написаний в червні по написанню повісти „Наймичка“ а „Кавказ“ 25 грудня р. 1845“.¹)

Таким чином річ заходить про хронологію кількох творів і російських і українських; але за для нас тепер важна хронологія тільки українських творів; а що до російських, так на сей раз нам ходить тільки про те, що б довести, що дати під „Варнаком“ і „Наймичкою“ не певні; а коли саме написані ті твори і повість Княгиня про се поговоримо инчим разом. Перш за все треба полагодити помилки пп. Петрова і Франка, ось вони: а) українського „стихотворенія“ Княгиня з таким змістом, як російська повість з такою-ж назвою (як каже п. Петров), і повісти російської Княжна, що послужила, як каже п. Франко, Шевченку „первообразом“ для поеми на сю тему, у Шевченка нема, принаймні я досі таких не відаю; ні „стихотворенія“ „Княгиня“ (по українську) ні повісти „Княжна“ (по російську) досі в творах Шевченка не було надруковано; навіть звістка про них не трапляла ся. б) Під „Кавказом“ стоїть дата 14, а не 25 грудня. в) В Передмові до російських творів Шевченка, на тій стороні, на яку здасть ся п. Франко, нема ніже єдиного слова про Княжну. Нарешті поему „Наймичка“ надруковано вперше з підписом Шевченка не осібною брошурою, як каже п. Франко, а в „Кобзарі“ р. 1860 на стороні 97—124.

¹) Записки Т. ім. Шев. VI, ор. с. ст. 2—4.

Полагодивши отєї, може, недогляди, вернімо ся до хронології „Наймичок“. Очевидна річ, що М. М. Лазаревський, подаючи просту оповістку про продаж Шевченкових манускриптів, жадної потреби не мав звертати увагу на дати повістей. Инакше стояла річ задля автора Передмови до російських творів Шевченка. Ознаємившись з тими матеріялами, про які згадують автор передмови на стор. V а п. Франко на стор. 16, себ то: повісти Шевченка, „Дневник“ (Записки, або журнал) і листи його, не можна не спостерегти, що повісти мовою російською „Наймичка“, „Варнак“ і инчі, які надруковані вперше після смерті Шевченка, написані автором на засланню, значить після червня р. 1847.

Пам'ятаючи, що під „Наймичкою“ стоїть дата „25 лютого 1844“, згадаймо, що 19 того-ж лютого Шевченко був в Москві і там написав „Чигирин“. Від Москви до Переяслава є майже 900 верстов (128 миль). Нехай з Москви Шевченко виїхав 20, а до Переяслава дістав ся у вечері 24 лютого, так і то річ неможлива, щоб за 5 6 день можна було того часу, на провесні, саме в розпутицю, їхати що дня, хоча-б і почтовими кіньми, по 180 верстов! Такий протяг тодішніми шляхами ледви чи встиг би пробігти і фельдгер „по екстренной казенной надобности“. От вже через се саме я ще торік¹⁾ сказав, що дата під „Наймичкою“ здаєть ся мені непевною, навіть і тоді колиб на оригіналі стояла вона власною рукою Шевченка. Тоді-ж таки я додав і про непевність думки, буцім поему Шевченко перемайстрував з повісти і сказав, що повість „Наймичка“ написана на засланню може р. 1855 або 1856, а датована вона „р. 1844 у Переяславі“, тільки відповідно обставинам життя Шевченка на засланню.²⁾

Коли-ж отсе одно не впевняє в тому, що повість „Наймичку“ Шевченко не писав до заслання, а написав її вже на засланню, то от ще докази инчі. Шевченкові повісти мовою російською були при йому тоді як він вертав ся з заслання. („У мене їх десятків зо два буде“ писав він до Куліша з Н. Новгорода³⁾). Повісти „Наймичка“ і „Варнак“, як і деякі инчі, були написані рукою Шевченка „на плохой (не добрій, не дебелій, аби якій) бумагі“

¹⁾ „Зоря“ 1894.

²⁾ Пізнійш я добув певні звістки про те, коли Шевченко на засланню написав і кому вперше читав повість „Наймичку“. Про се я розповім в нарисі про життя Тараса в Новопетровському.

³⁾ Основа 1865 кн. V.

и не сшити.¹⁾ Згадаймо, що з року 1844 (25 лютого) до січня р. 1858 пройшло трохи що не цілих 18 літ. Коли-б „Наймичка“ і „Варнак“ були написані до заслання, так яким же чином вони дісталися до Шевченка на заслання? У Шевченка, як відомо, за сей 18-літній час двічі була ревізія паперів в квітні р. 1847 і в квітні р. 1850; одначе жадної указки нема на те, щоб під час ревізії ті повісті у його забрато; а коли-б забрали були, так, певна річ, не вернули-б їх авторови, найпаче після ревізії р. 1850, уважаючи на сувору заборону йому писати. Та нехай буде на хвилину, що ті повісті після ревізії вернули йому (тоді-б на їх неминуче лишився слід урядових рук, як се звичайно буває: „скрѣпа по листамъ, шнуръ и печать“). Нехай буде, що перед ревізією їх „спасли“, а потім вже переслано їх до Шевченка в Новопетровське. В такому разі хіба-б рука часу не лишила-б свого не виводного сліду і на атраменті і на „плохому“ і незшитому папері?

Не забудьмо, що Шевченко їхав на Україну р. 1844 з думкою женити ся і оселити ся у Києві.²⁾ Що-ж ми бачимо в повісті „Наймичка“? На стор. 131 читаємо: „сумно мині, скорботно мині згадувати тепер мою молодість (пам'ятаймо, що 25 лютого р. 1844 йому минуло тільки 30 літ!), мій вік дитинний. Скорботно мині згадувати тепер ті степи широкі, безкраї, які я тоді бачив і яких вже не побачу ніколи“. Такої сумної і безнадійної думки не можна було висловити Шевченкови р. 1844, стоячи, так мовити, на порозі степів і маючи повну надію і спромогу бачити їх. Така думка опановала його на заслання, найпаче в рр. 1853—1855; опановала і гнітила його зовсім натурально.

На стор. 69 „Наймички“ автор, говорячи про українську долину проти села на шляху „Ромодан“, що йде з Ромен на Кременчук, каже, що „в літні, тихі та пекучі дні там буває і марево, наче на безводних степах киргизських“... Через кілька рядків він говорить про могили, „похожі формою і величиною на могили між Києвом і Васильковим“. Питаю я: чи можна гадати, щоб Шевченко в році 1844 так говорив про киргизський степ, коли він ще не бачив його, а може й не відав взагалі про марево по тих степах? Нарешті згадаймо, що розкопувати могили між Києвом і Васильковом Шевченко їздив з проф. Іванішевим р. 1846 і тоді спізнав їх форму і величину.³⁾

¹⁾ *ibid.* кн. III.

²⁾ Див. лист до Бодяньського. Рус. Стар. 1883. Сентябрь.

³⁾ Киевск. Стар. 1894 кн. II стор. 238.

Що до повісті „Варнак“, так досить прочитати деякі листи Шевченка до Заліського, що б впевнити ся, що „Варнака“ Тарас написав не в Києві, а в Новопетровському, і не 1845, а 1853 р.¹⁾

Тепер питання: коли-ж написана українська поема „Наймичка?“ Що Шевченко писав її до р. 1847, проти сего не змагаєть ся і п. Франко. Певних доказів на те, щоб реєструвати її до творів р. 1844 у мене нема; але по всіх „Кобзарях“ з 1846 р. її становили в рубрику 1844 і проти сього досі ніхто не змагав ся і не подав ніже єдиного слова довідливого за те, що б вона була писана не 1844 року.

Куліш, друкуючи її вперше в II т. „Записок о Южн. Руси“ притаїв імення автора, сказавши, що його може вже й на сьвітї нема, і що поему ту „він — Куліш — списав з рукописного альбома однієї панночки“.²⁾ Під той час Куліш і повинен був так зробити; сього вимагала найпростійша обережність. Тоді саме як II т. „Записок“ цензуровано (25 лютого 1857), а потім друковано, тоді саме по канцеляриях збирали відомости про Шевченка, щоб на 7 чи на 17 квітня того року подати цареві доклад про амністію. Чи на часі-ж би було виводити на сьвіт Божий Шевченка, яко українського поета? А що Куліш добре відав, хто автор „Наймички“, се знати з переписки його з Шевченком.³⁾ Певна річ, що і Шевченко відав, що той „альбом“ ні що більш, як власні його манускрипти, а „панночка“ — той „пан“, у якого в „стрісі“ були переховані Шевченкові твори і між ними „Назар Стодола“. То був А. Ів. Лизогуб, приятель і Шевченка і Л. М. Жемчужникова; через останнього і перейшов той „альбом“ від Лизогуба до Куліша⁴⁾, і в тому то „альбомі“ опріч „Наймички“ (поеми) були і псалми Давидові. Так свідчить Л. М. Жемчужников, а д. Куліш запевняє в приватному листі, що поему „Наймичка“ Шевченко написав геть за довго до свого заслання. Не буде зайвиною сказати, що по Україні, під час страждання Шевченка в Киргизському степу, було вельми багачко по селах зшитків де, без імені автора, були пописувані його твори. Були вони і в моїх родичів і в Козелецькому, і в Пирятинському і в Цолтавському повіті; бачив я їх і в Чернигові, і в Ніжині і в Борзні. А от ще ліпший доказ: Мартос⁵⁾ в своїх „Епизодах“ подає

¹⁾ Київ. Стар. 1883.

²⁾ Зап. о Юж. Р. т. II. стор. 145—148.

³⁾ Основа 1862 кн. IV.

⁴⁾ *ibid.* кн. IX.

⁵⁾ Вѣстн. Югоз. и Западной Россіи, 1863 стор. 42.

р. 1863 уривки з таких творів Шевченка, які тоді ще не були надруковані, напр. з „Княжни“:

„Високі з-далека палати —
Бодай ви терном поросли“ і т. д.

Поема „Княжна“ була перенесена у мого діда Фектиста Ротмистрова в Чернигові і я р. 1848 знав її добре і читав з голови, не відаючи хто її автор.

IV.

Між творами Шевченка, заведеними в рубрику: р. 1845¹ — здається мені, треба на першому місці становити „Великий Лях“, бо його автор читав Чужбинському, як і Івана Гуса, ще р. 1844.¹⁾ Мабуть тоді вони не були ще викінчені. Дата „14 декабря, Вюнище“²⁾ в „Кобзарі“ 1876, стоїть під двома творами Шевченка: „Кавказ“ і „До мертвих, живих“ і т. д., між ними „Холодний яр“. Знаючи, що Шевченко тоді у Вюнищах нездужав, я не певен, що б він в один день спроможен був написати два таких твори; мені здається, що під одним з них — або писарська, або друкарська помилка.

До творів р. 1846 належать вірши: а) „За думою дума роєм вилітає“, написані в альбом Гербеля в кінці лютого в Ніжині і б) „Не женися на багатій“, написані з початку березня в Чернигові. Вірши: „Минають дні“, заведені в рубрику „до 1847“, треба реєструвати в рубрику р. 1848. Зміст їх показує, що вони написані на заслання; та в II т. „Кобзаря“ 1876 і стоїть під ними: „з рукопису 1848“.

Твори написані р. 1847 до заслання я починав би з „Княжни“. До сього року зареєстровано її в „Кобзарях“ р. 1867 стор. 324 і р. 1876 т. II стор. 83. На мою думку-гадку „Княжну“ написав поет ще р. 1846; але жадних доказів я на те не маю. Невгадаю, з якої речи „Княжну“ в „Кобзарі“ р. 1889 стор. 262 перенесено в другу половину р. 1847. Коли б поема та була написана в Орську, де перебував Шевченко з липня р. 1847, так ледви б так скоро дійшли списки з неї до Чернигова.

За „Княжною“ в „Кобзарі“ 1868 йде „Відьма“, але в „Кобзарі“ р. 1876 її заведено в рубрику 1858 і поставлено дату „1858

¹⁾ Воспом. о Шевченке 13.

²⁾ Село в Переяславськ. повіті.

марта 6^а (се б то в Нижньому Новгороді). В „Кобзарях“ 1889 і 1894 р. дату сю викинено, але поема зареєстрована р. 1858. Відомо, що Шевченко дійсно 4—6 березня р. 1858¹⁾ переписував сю поему; але тоді-ж саме він переписував і „трошки лагодив“ і „Русалку“ і „Лилею“ — значить вони були написані ранійш. Так воно й було. Професор М. І. Стороженко²⁾ подав звістку, що в архіві колишнього „III отдѣлення“ „при дѣлѣ о художникѣ Шевченкѣ“ є Шевченкова поема „Осика“ датована „7 марта р. 1847 в Седневі“³⁾ і що вона є властиво та поема, що потім надруковано в „Кобзарі“ з назвою „Відьма“.

* Так само до першої половини р. 1847 треба завести вірши „До Костомарова“, написані 19 мая 1847⁴⁾ і надруковані в „Кобзарі“ р. 1889 на стор. 290 і 1894 на стор. 319, на самому кінці р. 1847, ніби то і вони написані вже на заслання.

Про останні твори, заведені в рубрику р. 1847 (вид. 1876 т. I стор. 201—216 і вид. 1889 стор. 234—253), треба сказати перш за все про „Вечір“. Хоча д. Чалий⁵⁾ і каже, що „Вечір“ написав Тарас в серпні р. 1859, як був на хуторі у Лазаревських в Конотопському повіті; але-ж сам він в своїй книзі — трохи ранійш ще, на стор. 135 подав лист Максимовича до Шевченка, писаний 15 листопаду 1858 і з того листу знати, що Іван Аксаков прохав у Шевченка дозволу надруковати „Вечір“, „Пустку“ і ин. в „Парусі“. З Записок же Шевченка⁶⁾ відомо, що він, як був в Москві, так 18 березня р. 1858 переписав Максимовичці „Вечір“.

Дати, поставлені під останніми віршами першої половини р. 1847, я вважаю зовсім певними; бо відомо, що свою „невольницьку музу“ сам Шевченко, перебуваючи в Н. Новгороді, переглядував, поправляв, переписував і лагодив до друку. „Невольницькою поезією“ він називає ті свої твори, що написав р. 1847—1858.⁷⁾ В Москві 18 березня 1858 р. він скінчив переписування поезій, написаних року 1847,⁸⁾ і того-ж дня подарував Максимовичці „Вечір“. Очевидна річ, що вірши „Вечір“ були, як і „Відьма“ і „Русалка“

1) Записки стор. 179.

2) Київ. Ст. 1893 кн. 3.

3) Седнев — містечко, три милі від Чернигова, маєтність Лизогубів.

4) Стор. 151.

5) Русск. Стар 1880 кн. 3.

6) Записки с. 183.

7) ibid. стор. 173 і 149.

8) ibidem 183.

і „Лилея“ в гурті віршів написаних 1847 р. Тут може виникти одне цікаве питання: звідкіль взяли ся в Нижн. Новгороді у Шевченка його українські твори, писані в неволі?

Відповідь на се питання складала ся у мене така: Певна річ, що коли Тарас сидів в арешті, в тюремній келії „III отдѣлення“, так у його була спроможність писати там вірши, або на невеличких шматочках паперу, а коли вже й того не можна було добути, дак де на полях Біблії, що дали йому там читати і не одібрали, виражаючи на заслання. Біблія та, певна річ, і допомогла йому спасти „невольницькі“ твори і повезти їх в Біблії з собою на заслання. Ті твори, гадаю я, він потім попереписував до гурту в одну книжечку. В такі книжечки заводив він свої вірши писані потім і на першому засланню. Мабуть на кожен рік у його була окрема книжечка, бо в віршах писаних з початку р. 1850, він каже:

„І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати...“

Коли-ж під кінець квітня р. 1850 трапила ся у Тараса ревизія, так приятелі його Лазаревський Федір і Герн встигли „спастися“ ті книжки і вони, вкупі з иньчим добром Тарасовим (цивильна одежа, пензлі, олівці і т. ин. „заборонені“ про його речи), берегли ся увесь час у Герна. Простуючи з Орської тюрми в осени р. 1850 на нове заслання, Шевченко нічого того брати з собою не відважив ся, тай не можна було. А коли, визволений з неволі, він їхав до Петербурга, не маючи й на думці, що його зупинять в Нижньому Новгороді, так і написав в Оренбург, що б вислали йому його папери в столицю, певнійш за все, на адресу Михайла Лазаревського. Писав він з Астрахані до Герна 10 серпня р. 1857.¹⁾ Зміст того листу на жаль, нам невідомий; лист досі не був оголошений, і не знаємо, чи зацілів він. Мабуть в тому листі й було про висилку манускриптів. Тим часом 20 вересня Тараса спинили в Н. Новгороді, і мусів він просидіти тут трохи не півроку. Що тоді, як дістав ся він до Н. Новгорода, не було при йому його „невольницької музи“, се знати з того, що коли б вона була у його, так він взяв ся б переглядувати її, а не російську свою повість „Матрозь“. До 21 лютого він в своїх записках ніде й не згадує про „невольницьку поезию“.

¹⁾ Записки стор. 98.

²⁾ ibid стор. 137.

В листопаді 1857 р. стало певним, що Тарасови не треба вертати ся до Оренбургу „за .полученіємъ указа объ отставкѣ“, але-ж по-встало питання про заборону йому приїздити до столиці; і доки се питання не розв'язало ся, мусів він перебувати в Н. Новгороді під доглядом поліції.

Таким чином незручно було по пошті висилати до Шевченка його папери чи з Оренбурга, чи з Петербурга, як що вони були туди переслані. Треба було ждати певної оказії через вірного якого чоловіка. Мині здаєть ся, що таким чоловіком був Круликевич, що вертав ся до рідного краю з Сир-Дарі. От через його Герн чи хто иньчий (я стою за Герна) переслав до Тараса його папери. Він бачив ся з останнім 7 січня,¹⁾ а небагом Тарас пише до Куліша,²⁾ що українських віршів у його є на дві добрих книжки, „тільки перепиши тай друкуй“. Коли-ж гадати, що з Оренбурга Тарасові папери переслано в Петербург, так мині здаєть ся, звідтіл їх переслано до Тараса через небіжчика Шрейдерса. Останній служив тоді в Нижньому, приятелював з нашим поетом. В лютому р. 1858 він їздив до Петербурга і звідтіл привіз Тарасови 19 лютого листи від Лазаревського.³⁾ Через день Тарас береть ся „переписувати для друку свої вірши писані р. 1847 - 58“.⁴⁾

Приїхавши до Петербургу, Шевченко переписані твори доручив Данилу Каменецькому, щоб подав їх до цензури.⁵⁾ Але, мабуть, їх не подавав Каменецький; бо тільки 29 листопаду р. 1859 цензура дала дозвіл друкувати „Кобзаря“ приготовленого Кулішем.

Певна річ, що рукопись у Каменецького не пропав без сліду; мабуть з його і користовали ся, видаючи „Кобзаря“ р. 1876; але ледви Шевченко переглядав свої твори опріч написаних року 1847, що переглянув ще до приїзду в Петербург.

V.

Таким чином хронологію творів Шевченка, написаних до за слання можна, більш менш запевне, улаштувати таким ладом:

I. Рік 1838, в Петербурзі: Причинна;

Катерина;

¹⁾ Запис. 138.

²⁾ Основа 1862 кн. V.

³⁾ Записки ст. 174.

⁴⁾ *ibid* 183.

⁵⁾ *ibidem*.

Перебендя;
Іван Підкова;
Вітре буйний;
На вічну пам'ять Котляревському.

II. 1839, в Петербурзі: Тополя;
Тарасова ніч;
На що мині чорні брови;
Думи мої, думи мої;
До Основ'яненка.

III. 1840, в Петербурзі: Гайдамаки.

IV. 1841: Хустина;
Черниця Мар'яна;
Сль'пая красавиця;
Гайдай.

V. 1842: Утоплена;
Сль'пая;
Данило Рева;
Тяжко важко в світі жити;
Н. Маркевичу.

VI. 1843: Гамалія;
Назар Стодоля (російський) і Безталанний (в Яготині).

VII. 1844: Чигирин — в Москві, 19 лютого;
Сон — в Петербурзі, 8 червня;
Наймичка;
Назар Стодоля (по українські);
Псалми Давидові.

VIII. 1845: Великий Льох (в Миргороді);
Розрита могила;
Невольник (Марїнське);
Іван Гус;
Послання до мертвих, живих і ненароджених земляків;
Кавказ;
Холодний яр і Заповіт.

IX. 1846: За думою дума роєм вилітає;
Не женися на багатій;
Чого мині тяжко;
Вітер в гаї;
Не хочу я женитися;

Не завидуй багатому;
У Вильні городі;
Пустка.
Х. 1847: Княжна;
Відьма;
Русалка;
Лилея;
Калина;
Три шляхи;
Пустка (Рано вранці);
Хустина (Чи на те вже Божя воля);
Вечір;
За байраком байрак;
Од стрічечки до стрічечки;
Ой одна я одна;
Не кидай матери;
Костомарову;
По над полем іде.

Київ 21 липня р. 1895.

Miscellanea.

Примітки до тексту Галицько-волинської літописи.

Текст головніших навіть памяток наших, хоч би й літописей, студієвано дуже небагато; сила зостаєть ся в їх місць темних, нерозібраних, хибних. Перед кількадесяттю роками емендацією літописних текстів зайняв ся був д. Ламбін, давши кілька добрих поправок. Новійшими часами друкує від часу до часу свої замітки проф. Соболевский (Чтенія Общ. Нестора т. V, VIII); обоє своїм предметом мали т. зв. Початкову літопись. Добре було-б, коли б їх приклад викликав як найбільше наслідувань. Хто уважно студіював літописи чи иньші тексти наші, певне не до одного текста міг би висловити цікаву увагу, поправку, конектуру; досі се звичайно робило ся лише à propos, деь під текстом студий в ріжних історичних і історично-літературних справах (де й дійсно розкидано немало цікавих уваг), та годилось би, не чекаючи такого випадку, що може й не трапитись, їх осібно, в формі поодиноких уваг подавати, як то звичайно робить ся з текстами класичними.

Тож і я маю замір подавати від часу до часу примітки до текстів, що по дорозі, при студиях, насувають ся. На сей раз подаю кілька уваг до тексту Галицько-Волинської літописи, по виданню 1871 р. (Літопись по Ипатьскому списку, Спб.). Що тепер на черзі стоїть потреба нового видання, тож де що з них „Приміток“ може й для нього придатись.

I.

С. 484 (1208 р.): Съвѣтъ же створиша Игоревичи на бояре Галичкыи, да избьють,¹⁾ и по прилучаю избьени быша; и убьень

¹⁾ В виданню перетинка стоить по *н*, але така інтерпретация здаєть ся мені менш правдоподібною.

же бысть Юрьи Витановичъ, Илья Щепановичъ, инии велиции бояре; убоено же бысть ихъ числомъ 500, а инии разбѣгошася.

Слова: Щепановичъ — 500 стоять тільки в Іпатськ. кодексі, в Хлѣбниковськѣм (з Ермолаєвським) та Погодинськѣм їх нема; се дало підставу Костомарову (Монографія вид. 1872 р. I с. 245) і за ним проф. Дашкевичу (Княженіє Даніила Гал. с. 484) уважати сї слова пізнійшою вставкою, бо число 500 здавало ся занадто великим. Не входячи в се останнє питання, обмежимось формальною його стороною — чи ті слова належать до літописного тексту?

Слово *Щепановичъ*, певно, було в оригіналі: перед тим (с. 483) літопись так його називає і ледви чи назвала б його инакше. Одначе хоч би хто схотів мати се за вставку, се не переміняє головної справи.

Слова *инии числомъ 500* належать безперечно до початкового тексту; що їх бракує в пізнійших кодексах, причиною тому був пропуск: в тексті стояло два рази „*инии*“, і око писця перескочило з першого на друге, таким чином слова, що стояли між ними двома „*инии*“, випали, — випадок дуже звичайний. Отже можна критикувати правдоподібність сїєї звістки, але не можна усувати її з тексту.

II.

С. 500 (р. 1226): Данилови же пришедшу ко Мьстиславу с братомъ Василкомъ ко Городьку, и Глѣбъ с нима, и молвящимъ имъ: „пойди, княже, на короля, *по Лохти* ходить“, Судиславъ же браняшетъ ему, бѣ бо имѣяшетъ леств во сердци своемъ не хотяше бо пагубы королевѣ, имѣяше бо въ немъ надежу велику: бѣаше бо король изнемоглъся.

Оповідаетъ ся за нахід Угрів на Галичину: король з Перемишля через Звенигород, (не взявши Галича) посунув на Волинь, але — очевидно, як Данило рушив з Володимира, — звідти подав ся назад, мабуть тією ж дорогою, через Звенигород на Перемишль. В усіх виданнях читаєть ся *по Лохти*, і в показнику стоїть: Лохтя річка в Галицькѣм князівстві (в Словнику Барсова, с. 115 — урочище в Галичині).

Такої річки чи урочища одначе досі не відомо; до того слова: *по Лохті* ходить виступають наче мотив, стимул до такого нападу. Неясність сього місця спонукала одного з пізнійших писців (т. зв. Ермолаєвського код. — Полное собр. лѣтоп. II с. 166) до поправки: „по волостемъ“.

Я думаю що по лохти повстало з п'лохъ ти, в сучаснім значінню нашім плохий = недужий, не здатний до відпору. Се цілком буде відповідати вищезазначеному контексту, а заразом буде стояти в згоді і з дальшим: бѣаше бо король изнемогълся.

III.

На тій же стороні (500) безпосередно по тому: Льстькови же в то время идущу в помощь, Данилови же бранящю ему не помагати королеви, оному наипаче хотящю, Данил(ъ) же и Василко посласта люди своя *къ брату*, не даста ему прити.

В тексті стоїть: *къ брату*, але під текстом знаходимо варіант з Хлібниковського (з Єрмолаєвським) та Погодинського кодексів: *къ Бугу*.

Лекція *къ брату* не можлива: Данило був з Васильком, а більше братів у їх не було, так же неможливо припустити, щоб мова була за кого з родичів: ніхто з їх до того так не називається в третій особі. Тим часом лекція *къ Бугу* цілком на місці, бо відповідає географічним обставинам: Данило, не встигши переконати Лешка, зробив диверсію з Городка і тим примусив його вернутись, і король угорський по сьому „иде въ Угры“. При тім з *брату* ледви могло повстати *Бугу*, се lectio difficilior.

IV.

На с. 525 (р. 1240) в славнім оповіданні про боярську анархію читаємо:

Бояре же галичстии Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держаху; Доброслав же вокняжилъся бѣ и Судычъ, поповъ внукъ, и грабаше всю землю, и вѣшедъ во Бакоту все Понызье приа, безъ княжа поведения; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати; и бысть мятежъ великъ въ землѣ и грабежъ отъ нихъ.

Головну вагу в сьому епізоді літописець кладе на самовласте двох олігархів боярських — Доброслава і Григорія Васильвича і їх сварку, що дала можливість Данилу й Василькови „ізонматі“ їх і тим дати кінець їх „безаконію“. По літописному тексту для чогось влазить ще третій олігарх — Судыч, попов внук, що не згадується ні перед тим, ні після того ніде і в сьому оповіданні цілком безпотрібний;

Коли Судьич все Понизє забрав, то трудно припустити, щоб до цієї нинішньої, а не до його волости мало належати Покутє, а з ним і Коломия, де однаке порядкує Доброслав.

Літописець, докладно означивши, які волости взяли собі два олітархи, нічого не каже за Доброслава, хоч дальше увага власне коло его діяльности зкуплена.

Судьич „грабив усю землю“, значить був найшкодливіший з олітархів, тим часом Данило, кладучи кінець „безаконню“ Доброслава й Григория, нічого єму не робить.

Всі отсі труднощі відпадають, коли будем читати:

Доброслав вокняжилъся *ѿ Судьич*, поповъ внукъ

без *и*, уважаючи Доброслава Судьича, попового внука, за одну особу.

Тоді оповідання йде тільки за двох олітархів, з докладним означенням їх володінь і змагань і дальшої долі. Доброслав грабував і так цілу землю, прилучив до того й Понизє, що, властиво, було аннексом галицьким, а нарешті захотів „всю землю одержати“ і почав для того намовляти Данила на Григория; олітарх схотів стати таким майордомом галицьким, та се не вдалось.

Доброслав нам відомий: разом з тимже Григорієм Василевичем згадується він в нещасливім поході Данила в Київщину 1235 р. (Ип. с. 514—5), коли виступають вони між тими боярами, що показували ніби покору Данилови, а самі безупинно інтригували проти нього; для цієї категорії як найбільше підходила звісна, характерна програма: Данила собі князем називати, а собі всю землю держати. Після розказаного під р. 1240 епізода обидва вони — Доброслав і Григорий вже не виступають: або з свого в'язнення вони не вийшли, або вийшовши, не грали значної ролі. Тепер ми знаємо й генеалогію Доброслава: був він сином суді і внуком попа: письменний попович пішов в княжу службу, дійшов до уряду суді, а сину своєму відкрив дорогу між найвищою аристократією галицьку. Літописець злобно пригадує сьому *parvenu* его понівський рід.

V.

На с. 549 (р. 1255) оповідається про похід Данила і Льва на Ятвягів; Лев довідав ся, що їх вожд Стекинт засів в лісі й огордив ся засідками, та й пішов „к оську“.

Ятвеземь вытекъшимъ на нь *изо оська*, сущи же с нимь (= Львом) *снузници* (= кінні) *возбѣгоша*, Львови же *сосѣдшу с коня*

одиному и бьющюся с ними крѣпко, видившимъ же имъ (= снузникам), яко Левъ одинъ бьеться с ними (= Ятвягами), навратишася *Малий* на помощь ему, Львови же убодшему сулицю свою въ щитъ его и не могуцю ему тулится, Левъ Стекынѣтя (вар.: Сътинкента) мечемъ уби и брата его прободе мечемъ.

В тексті, як бачимо, читається *Малий*, і в показчику означено: Малий — вовв. ятвязьський (даремно сюди же занесено й Мілія бакотського); до такого розуміння чи не понудило те: „убодшему сулицю въ щитъ *его*“, але се „его“ належить до Стекинтя, як видно з контекста. Тим часом при „Малий“ стоїть „навратишася“.

Думаю отже, що треба читати *малии* = малиї = небагато, раусі, так як читалося в першій виданні (П. с. л. II с. 191): „малиї“¹⁾, себ то „снузниця“, що втікли були, та вернулись і далі „на конях гоняще“, разом з Львом били Ятвягів.

Таким чином ятвязьський вождь чи князь Малий відпадає, а натомість маємо не численних дружників Льва, що врятували його.

М. Грушевський.

Надання Оришевському Копистерина та Гайсина.

Недавно видане заслуженим дослідником нашого минулого д. Ол. Яблоновським реєстр „kozaków nizowych zaporoskich i rzeczeszcznych“ 1581 р., під проводом Яна Оришевського, „поручика козаків низових Запорозьких“²⁾, поновляє інтерес до цікавої та мало знаної фігури сього чоловіка, одного з перших урядових вождів козацьких. Як бачимо з оповідання його братанича Мартина Бельского, сей чоловік, „що у козаків був гетьманом немалий час і добре знає ті краї“³⁾, дійсно був обізнаний з українськими відносинами і значінне великої русько-татарської боротьби розумів ліпше від сучасних політиків польських.

Документ, що подаю я тут, представляє його в иньшій ролі — державця українських „пустинь“: король Стефан надає 1577 р. Оришевському, „служебникови“ свому, як названий він в тексті обляти,

¹⁾ А за ним і в виданні Петрушевича — Волинсько-Галицькій літопис с. 84.

²⁾ Źródła dziejowe t. XIX р. 154. Що значить rzeczeszczny — чи не походить від слова rzeczka — козаки з Дніпрового Низу й з-по-над річок?

³⁾ Kronika M. Bielskiego, вид. Туровського с. 1360.

до віку, за його заслуги, „пустині“ — Копистерин, „на Кучманським шляху“, та Гайсин з Гоголем, що „позбавлені володарів, мешканців та культури“, лежать на пограниччю татарським. Отже Оришевський виступає в ролі ніби піонера колонізації й культури. Але й тут, як то часто бувало з такими наданнями, зражує себе самий документ — показується, що „пустині“ сі мали вже володарів давнійше — Копистерин держав Дахно Копистеринський, а Гайсин якийсь Матвій Mizinizinko (очевидно — Мизинченко), небіжчики, а тепер „сусіди неправно претендують на користання“ тими маґностями. Дахна (або Данька) Копистеринського ми знаємо — виступає він з своїм братом Кайдашом серед тих „підлійших“ земян браславських, що „невідомо звідки прийшовши, боярами називають ся и селища без надання господарського під собою держать“¹⁾. До тієїж категорії належав, мабуть, і Мизинченко; 1545 року „селище“ Гайсин належало до князів Соколинських.²⁾ Що до Гоголя, то се, очевидно, урочище Гоголів, коло с. Чечелівки (на схід від Гайсина): на початку XVII в. згадується ґрунт Гоголів, Гоголівський ліс коло Чечелівки, а нарешті сі дві назви ідентифікують ся³⁾. Чечелівка має свою назву, очевидно, від Чечелів, також „підлійшої“ родини земянської; мабуть, її належав і Гоголів. Отже і тут стрічаємо ми вічну історію — неправних володарів — Русинів, яких витискає на основі королівського надання упривилеваний державець. Можливо однак, що й ті „неправні“ не зовсім були такими: Копистерин ще в пол. XV в. (1448 р.) надано „шляхетному Данилу“,⁴⁾ і хто зна, чи не був той Дахно Копистеринський його потомком.

Чи розпочав колонізаційну роботу на наданих пустинях Оришевський — не маю відомостей. Вже в кінці XVI в. Копистерин належав до Єронима Язловецького; на початку XVII в. Гайсин належав до Острожських, а Чечелівка до Жабокрицьких.⁵⁾

Oblata pro parte servitor(is) Oriszowski.

Actum in castro inferiori Leopoliensi feria quarta post festa solenis Paschae proxima anno Dni millesimo quingentesimo octuagesimo.

¹⁾ Zródła dziejowe t. VI p. 124—5.

²⁾ Zródła dziejowe t. VI p. 123, пор. Архивъ Ю.-З. Рос VI, 1 с. 23.

³⁾ Zródła dziejowe t. XX p. 556, 613, 618.

⁴⁾ Akta grodz. i ziem. V p. 165.

⁵⁾ Zródła dziejowe t. XX p. 398, 424, 556.

Ad officium actaque praesentia castr. capitanealia Leopoliensia oblatae sunt litterae papiraeae infrascriptae sac. regiae mtis servitoribus (sic) gnosi Ioannis Oriszewski datae et concessae, quarum litterarum tenor de verbo ad verbum sequitur et .est talis:

Stephanus, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithwaniae, Rusiae, Prusiae, Mazouiae, Samogitiae, Kijouiae, Wolchiniae, Podlachiae, Liwoniae etc. necnon princeps Transilvaniae.

Significamus tenore praesentium quibus expedit universis et singulis, harum noticiam habituris, quod nos benignam r(ation)em habentes servitiorum gnosi Ioanis Oriszewski, que nobis summe fide (sic) et diligentiae exhibet, cupientesque eum et de nobis et de republica regni nostri ad bene merendum promptiorem et ala(crior)em imposte-rum reddere, dedimus, do(navimus et conces)simus illi, prout per praesentes damus, (donamus) et concedimus loca certa et possessiones.. desertas, possessoribus, habitatoribus (cul)turaque carentes, in confinibus Tar(ta)rorum sitas, quas vicini, illis locis propinquiore, eorum usumfructum nullo iure sibi vendicant, iure advitalicio posidendas unam vcz(t) (videlicet) possessionem desertam Kopisterin vocatam in transitu, vulgo na Koczmanskim sliaku, inter Barum et Braczlaiam ad flumen Morochwa com(un)iter apelatum sitam, q(uam) nobilis olim Dachno Kopisterinski tenuit, et alteram quoque incultam Aissin et Hohul dictam, ultra fluvium Boch sitam, quam torenns Sob p(er)fluit, quoque an(tea) a quodam vita functo Matiae (sic) Mizen-zinko posidebatur. Quibus quidem bonis nostris locis et possessionibus utrisque, in pallatinatu capitaneatuque Braczlaiensi iacentibus, idem ipse gnosus Ioannis Oriszewski utetur, fruetur eaque posidebit et tenebit integre cum omnibus et singulis agris, pratis, campis, fluminibus eorumque ripis, stagnis, lacubus, piscaturis, silvis, mericis, saltubus et receptaculis ferrarum, earum venationibus, prout ad nos mensamque nostram pertinent, necnon cum omnibus et singulis proventibus, commodis et proven(tibus), que nunc in eisdem bonis sunt aut succe(ssu) temporis humana industria aucta et insti(tu)ta esse possunt, nullis penitus exceptis nec (pro) nobis successoribusque sr. nostris aut pro quo(cunque) alio reservatis, idque ad extrema vitae tempora, salvis tamen iuribus reipublicae regni nostri ac.. nostris ad ea bona et possessiones permanentibus. In quorum indubiam fidem manu nostra subscripsimus et sigillum regni nostri praesentibus apendi iusimus. Datum ex castris nostris ad Laternam die quinta mensis septembris anno Dni millesimo quingentesimo septuagesimo septimo, regni nostri anno secundo. Stephanus rex.

Архив Бернардинський у Львові, Львівського іроду кн. 339 р. 1557 (книга замокла з одного боку; пропущене означено точками, в () взято доповнене по контексту, а також взяте з скорочень).

М. Грушевський.

Куренда перемиского єпископа Івана Снігурського з р. 1827.

Причинок до історії нашої церкви від часу ревіндикації (1772) Галичини до Австрії.

Куренда, низше передрукована, є цікавою ілюстрацією образования наших душпастирів-парохів початку XIX століття і їх зносин зі своїми парохіянами. Парохами були тоді священники *antiquae educationis* і *studii rutheni*, з виїмкою кількох зі шкіл латинських. Священники *antiquae educationis*, люди з низькою освітою, потребували, задля висвячення, вивчитись всього-на-всього одним-однісеньку книжку: „Богословію нравоучительную“, видану Ставропігійским братством р. 1760 у Львові.

Ще низше в освіті від згаданих душпастирів стояли так звані „дячки“ або „Луцаки“, що доступали священства за добру плату в Холмі або Луцку. Особливо єпископ холмський, Порфирій Важинський, доставав єпископам галицким: львівському і перемискому, таких неуків-священників, а на їх нарікання та жалі відповідав словами псалму Давидового: „Всякое дыханіе да хвалить Господа!“

З заложенем духовної семінарії у Львові (1783) і заведенем руских викладів на виділї філософічним і богословським для руских кандидатів духовних (1787), що по латині зовсім не розуміли, піднеслась освіта у нашого духовенства. Священників *antiquae educationis* а особливо „Луцаків“ ставало в перших двох десятиках XIX століття чим раз то менше — вимирали — а на їх місце вступали душпастирі молодші з так званого „руського інституту“ університету львівського: священники *studii rutheni*.

Від років 20-тих сего віку, по поновнім отвореню університету у Львові (1817), знесеного 1805 р., лучалась між рускими духовними чим раз частійше люде з університетською освітою, тільки се були *rari nantes in gurgite vasto*!

Характеризуючи тут коротенько душпастирів-парохів (до яких ся куренда відносить ся), не маю я цілком на думці тих кількох учених теологів, докторів богословя, що кінчили свої студії в Відни

або Римі та у Театинів у Львові; не маю на думці також монахів-Василіян, подекуди гарно образованих в західно-європейських школах: в Римі, Бидгощі (Bromberg) та інших містах. Они від часу скасування ордена Єзуїтів (1773) були учителями в латинських школах на Волині, Поділю і в Галичині (в Теребовлі, у Львові і в Бучачу).

Єпископ Снігурський, звертаєсь своєю курендою єдино до деяких парохів своїх, вище схарактеризованих, з приказом, щоби они допускали до св. тайн, особливо-ж до сповіді і причастя, всіх вірних, а не важились їх віддаляти „за-для особистої обиди або неохоти, або знова тому, щоби зневолити парохіян заплатити св'ященникам або „підручним“: дякам, учителям і т. н. в части правної належну, в части претендовану належитість, щоби вгодити своєму гидкому лакізму“. Жалоби на се доходили так до консисторії, як і до політичних властей; єпископ упоминає духовних, щоби пам'ятали на суд страшний, а наколи-б пам'ять на карі вічні не встарчала, то грозить (sic!) їм карами зі сторони властей світських! Видно, що єпископ, знаючи добре склад своїх парохів, не багато сподівався успіху з пригаданя їм кар вічних, коли останнього лікарства для них шукає в загроженю карами властей світських!

Ті, що їх ся куренда зацікавляє, можуть ще більше матеріалу для своїх дотичних заключень в ній знайти. Я позволю собі лише звернути увагу на тодішній дух часу, коли то вихвалений за свій великий руский патріотизм єпископ Снігурський, уживав в своїх курендах мови польської! А біограф його, о. Йосиф Лозинський, говорить про нього (цілком природно, що з пересадою!), що се був перший галицький єпископ, який в товариствах і у себе дома ніколи не уживав ніщої мови, як рускої! Тай крилошанин І. Могильницький, підписаний на куренді, таки добре знав з свого патріотизму: він основав в Перемишлі р. 1816 „общество ученых“, укладав книжки для народних шкіл, візитував їх дуже ревно, — школи народні були тоді під зарядом консисторій, — а за-для своїх визначних спосібностей був депутатом перемиської капітули на сойм постуляційний по оголошеню конституції станів галицьких (18/IV. 1817 р.). І сей чоловік, хоч великий руский патріот, але вірний син свого часу, писав також по польски! Чи числились тут може ті оба мужі, такий Снігурський і Могильницький, з вимогами загалу духовенства? Чейже ні! Відповідь коротка: они не внесли ще до тої смілої гадки, що можна писати такі важні „по-

славя", як куренди, язиком зрозумілим, руским, зовсім не-церковним! Треба було доперва галицким Русинам такого Маркіяна Шашкевича, щоб здійснити ту думку, до якої ті оба справді щирі патріоти-святихники довго не сміли навіть підвестись, уважаючи її мрією, неможливою до сповнення! А якеж почуте патріотизму могло бути тоді між душпастирями, простенькими людьми, що, як судити по їх листах приватних, писаних розумієсь по польски¹⁾, одиноку мали журбу: направити свій бит материяльний — тим толкує ся те насильне налягане душпастирів на парохіян за претенсіями.

N. 62.

Z przyczyny samowolnego oddalania parafian od spowiedzi, mianowicie paschalney, częste skargi przeciw dusz starownikom, tak do Konsystorza, iako też i do politycznych Instancyi wytaczane były, dla osobistej urazy i niechęci lub dla zmuszenia parafian dla oddania im albo podręcznym: diakom, nauczycielom i t. p. ze częścią prawney, częścią roszczonej tylko należytości, na ostatek dla dogodzenia brudnemu łakomstwu zwykli niektórzy duszpasterze przychodzących do spowiedzi w czasie wielkanocnym albo całkiem odtrącać, albo spowiedz a tym samem administrowanie Sakramentu pokuty, az do odebrania pretendowanej należytości lub daniny zwlekac. Takoweto naduzycie władzy pasterzkey z niechęcią parafian zrywa ogniwo miłości i zaufania między pasterzem i owieczkami, szerzy obojętność i zapamiętałość względem najsświętszych tajemnic wiary naszej, otwiera wrota zepsuciu obyczajow i wystawia wielu wiernych na niebezpieczeństwo utraty zbawienia. Kapłani, którzy się naduzycia tego winnymi stają, niepasą trzody podług wyroku i wzoru Zbawiciela, ale scagaia na siebie upomnienie Ezekiela Proroka. W zamiarze uchilenia na dal przestępstwa (sic!) tego, które oblicza rządu i ludu, iuz tilekroc na cały stan duchowny o łakomstwo, chęć msty i nienawisci własnych parafian sciagnęło, Wysoki C. Krol. Rząd Kraiowy wyrokiem z dnia 19. grudnia r. p. do l. 76233 konsystorz tutejszy uzycia potrzebnych szrzodkow wezwac raczył. Wskutek tedy wysokiego pomienionego wyroku przypominamy całemu duchowienstwu, obowiązek wzywiania i upominania ludu do uczęszczania S. S. Sakramentow tudzież obowią-

¹⁾ Кілька таких листів є в моім посіданню.

zek bezpłatnego sprawowania tychże, szczególnie zaś obowiązek słuchania chętnie i bez wstrętu spowiedzi każdego przychodzącego, niewymagając pod jakim bądź pozorem zapłacenia daniny. Wskazany dopiero obowiązek, każdy rozsądny i sumienny kapłan iako najważniejszą i największą powinność z tej przyczyny poczytać ma, że takowe i z istoty powołania jego wynika i ustawami Cerkwi S-tej potwierdzony, że dopełnienie onego każdy duszpasterz w czasie poświęcenia na kapłanstwo uroczystą przysięgą zaręcza, że naostatek z zaniedbania lub przekraczania obowiązku tego, Bogu na strasznym sądzie sprawę dać musi, upominamy was przeto słowy Pała S-o.

Iezeli jednak mimo uwag tych, powazyli się ieszcze nadal niektorzy z duszstarowników przy administrowaniu S.S. Sakramentow Chrztu, Pokuty, Ostatniego pomazania sumienie własne grozom wycisnionym obciążać i niniejsze upomnienie urzędowe lekce sobie wazyć, takowi nietylko scislemi rekolekcyami przy Katedrze naszej lub w domie poprawy, ale nadto stosownie do wyraznego upomienia C. Krol. Rządu utratą parafii ukarani będą. X. Dziekanom przeto, administratorom dekanatu i Vicedziekanom zalecamy, co następuje:

1. Kazdy Dziekan lub Administrator dekanatu niniejszą odezwę duchowienstwu zwykłym okólnikiem ogłosi, oprócz tego kazdego roku w czasie pierwszego soboru dekanalnego odczyta, i stosowne uwagi tym, ktorzych się tyczyc moze uczyni.

2. Podczas wizyty dekanalney wizytujący, oprócz innych zwykłych sledzeń pytać i dochodzić powinien czyli

a. Względny duszpasterz przy administrowaniu S.S. Sakramentow danin iakowych niewymaga lub nieprzyjemności? czyli

b. pod pozorem należytosci parafian od spowiedzi nieoddala, czyli naostatek

c. nieznayduią się w parafii z przyczyny paroecha niespowiadani, ktorzy są takowi, rezultat odpowiedzi parafian z imieniem niespowiadanych wykazem ma być do Protokolu wizyty wyraznie zapisany, a postrzezoną wykrocność bez zwłoki Konsystorzowi doniesiono.

Exemplarz ieden niniejszey odezwy naszej powinien bydz oprócz zwykłego wpisania do protokolu parafialnego w kazdey Cerkwi w przyzwoitem mieyscu przybity, aby się odtąd zaden duszpasterz niewiadomością onego niezaslaniał.

Naostatek X. Dziekani, Administratorowi Dekanatu i Vicedziekani, pod własną odpowiedzialnością i utratą powierzonego im Urzędu, nad

postępowaniem podręcznych dusz pasterzy przy sprawowaniu S.S. Sakramentów w ogólności i słuchaniu spowiedzi, szczególności czuwać i wykroczyńskich donosić mają. Dan w Przemyśle dnia 1-o Lutego 827.

Jan Biskup
Mogilnicki.

З приватної збірки подав *Остан Макарушка.*

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

(К і н е ц ь.)

Друга російська часопись етнографічна **Живая Старина** (4-й рік видання, за редакцією проф. В. Ламанського, — вийшло книжок три, з і 4 разом), далеко менше, в порівнянні з „Этнографическим Обзорнієм“, займала ся славянською етнографією, уділяючи більше місця ріжним ипшым народам.

Для українсько-руської етнографії тут зовсім мало: д. Боцяновський подав кілька записей веснянок, петрівчаних і купальських пісень (кн. I с. 83—89; зауважу, що пісня з збірника Чубинського, яку наводить тут автор на довід сатиричного характеру веснянок, здаєть ся міні ненародною, штучною).

В кн. III знаходимо рецензію проф. Соболевського на статтю проф. Філевича про Угорську Русь (про неї див. в кн. V Записок), де д. С. коротко застановляєть ся над питанням, як давні руські оселі в Угорщині; він вказує на топографічні назви не-руські і також слова в мові, і між ними багато румунських: на думку проф. Соболевського Волохи займали всї Карпати перед Русинами; в Угорщині, як догадуєть ся д. С., уважаючи на істнование деяких болгарських імен в топографічній номенклатурі Угорщини взагалі, Русини зайняли місце Болгар. Далі, характеристичні ознаки мови гірняків (*y* і *ю* замість давніх *о* і *е* (вул, нюс), сполучення *гы, кы, ы* відмінене від *и* — у Лемків; у Бойків: *гы* і *кы*, але *y* і *ю* замість *о* і *е* нема; у Гуцулів брак яких ось архаїзмів і важних відмін в порівнянні з сусідньою людністю, у угорських Русинів мова близька до лемківської — звертаємо на сї характеристики увагу галицьких диялектологів) приводять д. С. до таких висновків: гуцульська частина Карпатів залюднила ся пізнійше від лемківської і бойківської, взагалі-ж ся руська колонізація, на думку д. С., не ранійша від XII

в., бо *у і ю з о і е* уважає він явищем не ранішчим другої половини XII в. Замітку свою кінчить д. С., з поводу поновленої д. Ф. теорії про витворення українсько-руського народу карпатською міграцією, такими словами: „Мы имѣемъ рядъ памятниковъ малорусскаго нарѣчія, начиная съ половины XII вѣка, и о появленіи малорусскаго племени въ юго-западной Руси лишь въ XIII вѣкѣ не можетъ быть рѣчи. Въ настоящее время вопросъ о Малоруссахъ сводится къ вопросу о восточной границѣ малорусскихъ поселеній за время отъ XII до XV столѣтій“.

Я спинив ся на сій замітці задля її цікавості, удержуючись від коментарів.

Далі занотуємо передрук двох заміток про Русь в Китаї (кн. I: Русь і Аси в Китаї, на півострові балканськiм, в Румунщині й Угорщині XIII—XIV в.) — еп. Паладія (із Духовної бесіди 1863 р.) і дра Бретшнейдера (з книжки *Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia etc.*, 1876); в них подано витяги з китайської історії династії Юань, з яких видно, що ся монгольська династія мала руське військо — очевидно, набране з підвладних Орді руських земель: під р. 1330 сказано, що імпер. Вен-цун сформував полк з Русинів (У-ло-се) під командою окремого темника; на північ від Пекина було куплено 130 мір землі для їх оселення, роздано хліборобське знаряддя і положено на їх обов'язок достарчати дичину і рибу до цісарського столу. Під р. 1332 записано, трома разами, що привезено було ріжними монгольськими князями 1700 руських невільників. Д. Бретшнейдер згадує за руських вояків в Китаї давнійше, за хана Кубилая, але не наводячи текстів. Статя ся в часописі не закінчена.

Крім того можна занотувати ще прозаїчну версію билини за Ілю з збірника полов. XVIII в. (кн. I), і етнографічні замітки д. Трусмана (кн. I і III) про назви Пскова і Ізборска, де він бачить чудські піві: ріпк (або *pisk*) + *wa* (смоляна вода) і *Isa* (назва річна) + *borg*; сей останній германський пенъ (*borg*) виводить він від Іотів.

Ще одно етнографічне видавництво: „Извѣстія“ казанського товариства археології, історії й етнографії — присвячені переважно етнографії східної Росії.

*

З минулого року петербурська академія почала видавати спеціальне видавництво, присвячене Византії — **Византійський Временникъ**, *Вѣстникъ Христиа*, що має виходити чотири рази на рік, книжками по 10—12 арк., під редакцією петербурських византистів Василевського і Ретеля; 1894 р. вийшло чотири випуски в трох книжках. Часопись складаєть ся з трох відділів — розправ і матеріялів, рецензій і бібліографічних огля-

дів і новинок (справоздання, замітки, некрологи); окрім російської мови прийнято грецьку.

В відділі розправ дві ближше нас цікавлять — маленька замітка д. Лопарева про „византийську печать з іменем руської княгині (І с. 159—166) і розвідка д. Дмитрієвського про „чин пещного дѣйства“ (III с. 553—600); остання виїшла — осібно буде й мова осібно, щож до першої, то д. Лопарев застановляєть ся над питанням, хто була Теофанія з Музалонів, „княгиня руська“. G. Chlumberger в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печать з написом: $\chi\epsilon\ \beta\theta$ ($\chi\acute{\omicron}\rho\iota\epsilon\ \beta\epsilon\theta\theta\epsilon\iota$) $\tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\omicron\phi\alpha\upsilon\eta$ $\alpha\rho\chi\omicron\nu\tau\eta\sigma\eta\ \rho\omega\sigma\iota\kappa\epsilon\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\zeta\alpha\lambda\omega\eta\sigma\eta$, і значінне її досі зістаєть ся неясним. Д. Лопарев, виходячи з думки Шлюмберже, що з погляду археологічного печать треба віднести до XI—XII в., догадуєть ся, що ся Теофанія була жінка славного Олега Святославича (+ 1115), бо по Любецькому синодіку Олег (чи властиво кн. Михайло, в якому бачить д. Зотов (с. 34) Олега, і то правдоподібно) мав жінку Теофанію; на підтвердження сїєї догадки наводить деякі иньші доводи, з яких справді має значінне запровадження Олега в Візантію (правдоподібно — з ініціативи Всеволода), де він пробував чотири роки.

Признаючи цілком можливою сю догадку, зауважу одначе, що добре було-б, як би автор обмежив ся вище сказаним і не вдавав ся в довільні догадки, якими пробує він пояснити вище згадану гіпофезу. До таких довільностей належить і признание двох фігур печати за Бориса і Гліба. Неприємне вражінне робить і традиційна характеристика Олега, якого „імя становить одну з самих темних плям удільного періода“, — треба б її досі залишити.

В відділі новинок знаходимо між иньшими справоздання з дотичних рефератів археологічного з'їзду в Вільні, з реферату д. Висилевського про дату першого нападу Русь на Константинополь (на підставі каталога імператорів, що видав Cumont в *Recueil de travaux publiés par la faculté etc. de Gent*). Тут же проф. Соболевський умістив маленьку замітку з поводу замітки Неймана в *Byzantinische Zeitschrift* — про Κουλιτζίοι і Ταλμάτζιοι , прихилияючись до думки про ідентичність Κουλιτζίοι з *Kulfinger* і *Колбягів*, а Ταλμάτζιοι або Τουλμάτζιοι уважаючи за руське руське „толмачи“. Д. С. зв'язує се з звисним поясненем літописі про Тиверців „яже суть толковины“ (що за ілосою, наведеною пок. Григоровичом об'яснялось звичайно як „союзники“): д. С. думає що „Толковинами“ або „толмачами“ (Τουλμάτζιοι) звала Русь своїх чорноморських земляків за їх таку ролю в зносинах з Тюрками — сусідами; так же об'ясняє він і „толковини“ Слова о полку Ігореві. Як не спокусиле се об'яснення д. С., одначе доволі трудно припустити, щоб цілий нарід одержав прозвище товмачів, тим більше. що знання мов тюркських мусіло бути

розновсюдене скрізь по південній Україні (згадаємо того отрока київського під час облоги Печенігів, що говорив по печенізьську). *

Научное обозрѣніе.¹⁾ Богдановичъ — Пережитки давнього світогляду у Білорусів (ч. 33—45). Автор насамперед вказує, що Білоруси одстали у всіх чисто сферах од Українців та Великорусів. Тож казка і пісня однорідного змісту, мотиви останньої збудовано на основі китайської гамми, без півтонів, звичай грубо фетішистичні, мова бідна словами вищого порядку, а се все тому — бо бракує інтелігенції, що стояла-б у звязку з народом; але се-ж саме дуже корисно для етнографа, бо давні поганські погляди ніде не зберегли ся так, як тут. Можна легко знайти слід адорації огня, води, землі, каміння, рослин, тварей. Особливо цікавим є страх слова, заснований на тому, що в уяві дикого річ і назва її зливають ся в одно, і слово має такі самі властивості як і річ; тож і слово є таким же елементом, як і інші сили натури. Анімізм дуже ще добре доховав ся у Білорусів і погляди на сон, смерть, долю людини по смерті, можливість повороту мертвих з того світу, істнування упирів — „вупароу“; душ вмерлих чарівників, мішання в справи живих душ вмерлих родичів і т. и. вказують на его істнування. Далі автор переходить до персоніфікації злого. Заступником його є чортячий рід, з головним чортом на чолі і з довгою низкою низших; помічники его — відьми, вовкулаки, чаклуни, ворожбити, ворожбитки та знахори. Усякі хороби насилає нечиста сила, куврати-ж її можуть не хто інший як помічники чорта, ті хто з ним знаєть ся. Що до способів кування — то одні способи наближають ся до раціональної медицини, більшість їх зовсім індиферентна, частина представляє з себе симптоматичні засоби як от прикладання хрону при болі в спині, ложоті в суглобах. Інші мають на меті вигнати злого духа з тіла людини; сюди належить надушування живота, топтання грудей у слабого та інші з сим схожі маніпуляції, далі всякі замовлення. Такі головні точки сієї статі, повної цікавих подробиць. О. Ч.

Наука і Жизнь. Тутковскій — Про трус землі на півдні Росії (ч. 31—2). Автор вказує, що трус землі остільки — то видатний випадок в життю народа, що він завівди про його памятає і згадує у своїх творах. Через те навпаки, коли ми знаходимо міти про трус землі у якої нації, то певно, що вона жила в місцевості, де се явище трапляєть ся. Автор нагадує загальний індоєвропейський міт про темні підземні сили, що трясуть землю і про міти такі у кавказьких народів, де трапляють ся ті явища. Українці теж оповідають про велетня, який хотів влізти на небо, але

¹⁾ Огляд загальний повинок російської природничої літератури обіцяно на одну з дальших книжок, тож тут уміщаєть ся огляд лише кількох тижневників природничих і медичнських.

повис у безкрайї просторони і що од галасу його трусить ся земля. Що до иншого міта, який буцім має підвалиною свого утвореня теж трус землі, то ми з таким поглядом автора не можемо згодити ся; тут виразно говорить ся тільки про страшні вітри, що лишили ся у пам'яті народа, і нічого нема про трус.

На підставі історичних свідочств автор далі розказує, буцім що трус землі тепер став частійшим, але потім доводить, що скорше се залежить від того, що ми звертаємо увагу на такі хитання ґрунту, що поперед у їх не постерегали. Спостереження над силою ґрунту у різних місцях показують, що хитання стає дужчим у напрямку південно-західнім; осередок їх — то передгір'я Карпатів та Трансільванських Альпів, і стоять вони в звязку з дуже значними трусами Сербії та Румунії. Головною причиною трусу автор признає охолодження осередку землі, наслідком чого шкарупа землі мусить прилягати до зменьшеного осередку та у деяких місцях переламувати ся; окріч трусу другим наслідком сього процесу є утворення гір на місці перелому ґрунту. Небезпечність сего з'явіска більшає у південно-західному напрямку: так у Києві вона зовсім мала, у Кишеневі вже далеко значнійша.

О. Ч.

Врачъ. Бируля-Бѣльняцкій. — До питання про вагу мозку (з антропологічного товариства при медичній Академії). Автор зважив 336 мозків, з них славянських 302. Мозок важив пересічно: Українця 1414,2, Білоруса 1429,1, Великоруса 1398,9, Поляка 1420,1, Литвинів-Литишів 1455,3. Автор наводить з Weissbach'a дані про досліди австрійські (словенський мозок важчий від мадярського, німецького, румунського й італійського; з славянських найважчий — чеський).

Тезяковъ — Фізичний розвій учнів земських шкіл Елізаветського уїзду — з антропологічного товариства при Медичній Академії (ч. 10). Усіх шкіл у ховігї 291 з 14.887 учнями, земських 71 з 6743 учнями; дослід же переведено над 37 школами з 2910 учнями. По національностям розпадають ся вони так: Українців 2348, Молдаван 465, Болгар 39, Жидів 58; хлопців 2597, дівчат 313. Школи переповнено учнями, на кожного з їх припадає 0.15 кв. сажня площі підлоги (замість 0.3 кв. с.), повітря припадає 0.07 до 0.27 куб. саж., вентиляції нема, світу абсолютно невисає. Переважно слабють на очі — 4.68% усіх учнів, з инших хороб частійше трапляють ся: короста, анемія, кон'юнктивіти. Середній зріст в 8—13 роках: Українців 133,6 сантиметра, Болгарів 129,8, Молдаванів 128,6, Жидів 137; дівчат Українок 128,5, Молдаванок 123,7. Значить, що до зросту, то Молдаване хлопці одного зросту з дівчатами Українками. Що року українські хлопчики виростають на 4,8 сантиметри, Молдаване 3,2, Болгари 5,1, дівчата українські 5,1, молда-

ванські 3. Українці ростуть найбільш на 8 році й потім на 13-му, Болгари на 12-му. Дівчата ростуть однаково що року до 13 року, а потім далеко швидше; 13—14 рік дівчата вищі вже від хлопців. Що до обсягу грудей, то найкращі відносини до зросту у Молдаван, далі йдуть Болгари, потім Українці, Українки, Молдаванки, Жиди. С-а.

Холщевниковъ — Розкопка могили кам'яного віку на Волини в Староконостатинівському повіті (ч.49). Автор, ба чучи багато усяких кам'яних орудий, що їх діставали при будованню на могилах, розкопав центральну могилу траншеями навхрест, орієнтованими по сторонам світу. В східній та південній траншеї вже на глибині одного аршина стрічалися кістки, але зовсім трухлі; в центрі на тійж саме глибині знайдено кістки й шматки обсмаженого дерева; на глибині 2 аршин в південній траншеї попадалися цілі скелети, з їх можна було цілим виїняти тільки одного. Кістяки сї, як і усі иньші, знайдені в сусідніх курганах, головою лежали на захід, лицем на південь, на правому боці і зігнуті. Кістяк, що його виїняв автор цілим, є жіночий, і він лежав з дитячим кістяком. В сій могилі знаряддя не знайдено (в иньшій кістяки лежали в три шари, і в кожного з найнижших кістяків на грудях камінна сокирка та долото); череп доліхоцефалічний, справжній ортогнат, лицевий кут 90°. Великістю кісток не одрізняється від сучасних кістяків. Усе знайдене належить до кам'яного віку, т. зв. неолітичного періоду. О. Ч.

Русская Медицина. Сочинскій — Земська медицина в Катеринославській губернії в 1892 р. (ч. 4—5). Служило в земстві 51 лікар, 207 фельшерів, 32 акушерки. На одного лікаря і одного фельдшера припадає мешканців у повітах:

Катеринославському на лікаря 23.992, фельдшера 6000; Александрійському на лікаря 26.537, фельдшера 5.897; Верхнедніпровському на лікаря 43.762, фельдшера 8.335; Мариупольському на лікаря 25.000, фельдшера 5.414; Павлоградському на лікаря 26.436, фельдшера 6.734; Бахмутському на лікаря 22.729, фельдшера 8.265; Славяносербському на лікаря 31.047, фельдшера 15.524; Новомосковському 38.000, фельдшера 6.552.

У кожному повіті є шпиталі, хоч у деяких дуже малі; 1 постіль припадає по повітах на таку кількість мешканців: в Александр. 1.670 душ, Верхнедніпр. 1.667 душ, Павлоград. 2.095 душ, Бахмут. 2.243 душ, Славяносерб. 2.484 душ, Новомосков. 3.654 душ. Усього курувалося в шпиталях 8.909, — 0.6% усіх мешканців. Меж хворобами тиф дає 17.9%, сифіліс та віспа 9.3%, хвороби на органи руху 10.7%. В амбулаториях курувалося 124.976 душ або 36.4% мешканців. Найбільш вмерало з дифтерії.

Видатки на медицину з одної душі й десятини: Катер. на десятину 4.9 коп., на душу 18.7; Александр. на десятину 7 коп., на душу 29; Верхнедніпр. на десятину 5.4 коп., на душу 19; Мариупол. на десятину 5.8, на душу 23.7; Павлоград. на десятину 3.1, на душу 15.8; Новомоск. на десятину 4.5, на душу 13.8, Бахмут. на десятину 5, на душу 22.3; Словяносерб. на десятину 4.7, на душу 16.8. Оден слабій коштує по повітах: Катер. 24.8 коп., Александр. 64.7 коп., Верхнедніпр. 52.3 коп., Мариупол. 1.76 (?) коп., Павлоград. 41.9 коп., Новомоскв. 34.6 коп., Бахмутс. 78.3 коп., Словяносерб. 10.3 коп.

С—а.

Земській Врочъ. Бѣлыѣ — Кобелякська земська медична комісія, діяльність її року 1893, проект інструкції земським лікарям Кобелякського повіту (Полт. губ.) — ч. 7—8. Року 1889 у згаданому повіті улаштовано було особливу, самостійну комісію, що повинна була розв'язувати спеціальні медичні земські питання, тому що загальному земському зібранню на се не вистарчало часу і воно себе само признало за некомпетентне до розв'язання медичних питань, ще не вияснених гаразд попередю. Комісія ся складаєть ся з земських лікарів, частини депутатів та земських начальників, головою є маршал. Перший рік свого існування комісія потратила на уладження відносин та непорозумінь меж медичним персоналом та окремими особами; дальші роки були нещасливі: неврожаї та пошести зруйновали добробит селян, через що не можна було й думати про які небудь санітарні поліпшення. Року 1893 комісія наражувалась над способами боротьби з холерою, але швидко вся ся справа перейшла до урядової санітарної комісії. Тогож року обміркову вали питання про затвердження дешевих, вільних аптек, що потім було і здійснено в двох селах.

О. Ч

Устименко. — Рождаїмость, смертність та шлюби в м. Полтаві року 1893 (ч. 11—2). Насамперед автор констатує непевність цифрових дат, що можна дістати було від поліції і вважає за краще брати за підставу до рахунків церковні метрики, в яких у місті значить ся 45.785, а в відомостях поліції трохи менш. Найбільш непевність рахунків поліції виявила ся що до рахування католиків, що їх після рахування поліції вмерло 193 душі, а в книгах костельних тільки 20! Полагодити сю справу, на погляд автора, можна буде тільки, коли до помочи поліції що до реєстрації мешканців будуть громадські інституції. Коефіцієнт рождень у Полтаві 38.5‰, смертність 28.9‰, для Европейської Росії взагалі рождень більше на 8.3‰, смертність на 5.3‰, инші цифри до порівняння: Полтавський повіт рож. 49.0‰, смер. 34.0‰, м. Харків рож. 27.4, смер. 20.4, Херсон рож.

37.8, смер. 31.6, усієї України рож. 52.2, смер. 37.0. Родить ся без шлюбу найбільш у селян — 20.7% усіх, що родились у сім участку; в деяких верствах, як у духовному та купецькому, зовсім не значить ся безшлюбних рождень. Смертельність найбільша між дітьми од 0 до 5 років — 47.7%, низча аніж у Полтавському новіті на 8.3%, найбільша смертельність між дітьми нешлюбними. Заразливих хороб у Полтаві менш аніж у повіті: в місті 12.2%, у повіті 32.1%, і можна спостерегти, що з усяких пошестей вмирають переважно незабезпечені люде, і так їх умерло 157, а заможних 7. Смертей після 60 років, або од старости 14.4%, відсоток сей переважає харківський на 0.3%. Особливого значіння рахункам автора що до визначення окремих хороб надавати не можна: він користував ся датами метрик, бо лікарі не виконують постанови закону, звіщати поліцію про причину смерти кожного. О. Ч.

Переходячи до часописей польських, особливу увагу ми повинні звернути на два спеціальні видавництва: одно історичне, друге етнографічне, як більш для нас цікаві.

Kwartalnik historyczny, organ lwowskiego towarzystwa historycznego pod redakcyą Oswalda Balzera (Рік XIII). „Kwartalnik historyczny“ заложений пок проф. Кс. Ліске'м, виходить чотирира випусками на рік.

Часопись містить праці і розвідки жерелові, по найбільшій части реферати, держані на місячних зібранях Товариства. Побіч того в відділі „Miscellanea“ подають ся критичні замітки і причинки до важнійших питань, а багатий відділ рецензійний обговорює найновіші праці історичні, що відносять ся до історії польської, а також до руської і все-світної. Крім того містить „Kwartalnik“ особно огляд літератури заграничної, що єго подає проф. Фінкель. Огляд часописей подає реєстр праць та рецензій, уміщених в важнійших видавництвах, причім звернено увагу на часописи русько-українські та російські.

Поміж розвідками, заміщеними в Kwartalnik-у за рік 1894 одна для нас більше інтересна: праця проф. Анат. Левицького: „Kiedy Witołd został wielkim księciem Litwy“ (вип. III, ст. 424—436). В працї тій проф. Левицький займає ся питанням, коли властиво Витовт одержав вел. княжий престол литовський. Признає він, що в працї своїй про Свидригайла (Powstanie Świdrygiełły) був тої гадки, що вже в згоді острівській, значить вже р. 1392 Витовт дістав вел. княжу гідність. Гадки тої були і суть і иньші історики. Однак приглянувши ся ближше сій справі, прийшов автор до заключеня, що в згоді острівській Витовт став тільки генеральним старостою Литви, таким як попередю Скиргайло та Ясько з Олесьниці, а великим князем став аж кілька років пізнійше.

Пригляньмо ся ближше доводам проф. Левицького. На его гадку все промовляє против тому, щоби Витовт вже р. 1392 став вел. князем. Про се говорить тільки одна литовська літопись, і то тільки в одній редакції ¹⁾). Обставина, що літопись єсть жерелом сучасним і вартим віри і се, що Витовт від сеї хвилі починає свою сьвітлу ролю історичну, се власне вводило в блуд автора а правдоподібно і иньших істориків. Вже однак Длугош справу представляє инакше. Вправді говорячи про з'їзд острівський каже він, що Ягайло „*Withaudo duci demandat regimen et administrationem plenariam universorum castrorum et terrarum* ²⁾), але що він через се не розумів престоло вел. княжого, сьвідчать о тім слова его під роком 1399, де каже про Витовта ³⁾: „*Cui eodem anno per Wladislaum Poloniae regem magnus ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat* ⁴⁾“. У Длугоша отже Витовт в р. 1392 отримав *regimen et administrationem* Литви, а престол вел. княжий аж в р. 1399. Також крижацька хроника Йогана Посілле ⁴⁾), що мав дуже добрі інформації про сучасні справи литовські, не говорить нічого про те, щоби Витовтови вже в р. 1392 надано вел. князівство, що більше — Посілле ясно бачить ріжницю події з р. 1392 та пізнійших, яких наслідком було винесене Витовта на престол вел. княжий.

Материял дипломатичний про згоду острівську — а заховалось 3 документи, один Витовта, а два другі его жінки Анни — містить не що иньше, а се, що Витовт і его жінка посьвідчають привернене їм батьківщини та надане нових посіlostей. Про уділене тоді Витовтови вел. князівства нема тут бесіди, тим більше, що він і Анна не мають тут титулу вел. княжого, а звуть ся просто *dux* та *ducissa*.

По тому автор звертаєсь до ріжницї становища Витовта на Литві в р. 1392 і вел. князівства. Ріжниця та неясна длятого, що Витовт від сего року займає начальне становище на Литві, та притім не можемо собі докладно уявити всіх прерогатив вел. князя. Однак автор порівнюючи становище Витовта тоді, коли він вже був безперечно вел. князем, з становищем, яке мали Скиргайло та Ясько з Олесьниці, находити такі критерії до означеня сеї ріжницї: 1) Скиргайло та Олесьницький не мають титулу вел. князів литовських; 2) їх можна скинути з їх уряду, а Витовт яко вел. князь панує до живота; 3) за Скиргайла та Олесьницького Ягайло Литвою рядить сам безпосередно, роздає краї та уряди і т. н., а за Витовта він до справ литовських не мішаєсь; 4) удільні князі литовсько-руські в перших роках прилученя Руси і Литви

¹⁾ Лит. лит. вид. Попова стр. 12. ²⁾ Długosz. Hist. III. стр. 500.

³⁾ Ibid. стр. 526. ⁴⁾ Script. res. pruss. III стр. 179.

до Польщі залежать безпосередно від Ягайла, пізнійше же признають Витовта своїм „господарем“.

Отже на думку автора в перших роках пановання Витовта на Литві, становище его нічим не різнило ся від становища Скиргайла та Олесницького. Се бачить він і в тім, що Ягайло і на дальше вважає Литву за свою власність, та роздає її землі. Документи, в яких він надає землю сіверську Федорови володимирському, а часть Поділя Спиткович з Мельштина доводять, що між р. 1292—1395 цілком не було на Литві признаного Польщею вел. князя. Також вказує автор на се, що Витовт доперва пізнійше, здасть ся від р. 1395, почав уживати титулу вел. князя, однак в документах, що дотикають ся відносин з Польщею довго аж до р. 1411, називає себе просто князем литовським. Так отже тільки одна літопись литовська говорить, що Витовт вже в р. 1392 став князем, однак при иньших свідощтвах, які річ представляють інакше, трудно на думку проф. Левицького їй вірити на слово. Проф. Левицький вказує на півурядове становище літописця, та думає, що в его представленню річи можна добачити укриту тенденцію.

Через те се одиное свідощтво літописця вязати не може, а коли его поминемо, то можемо на думку автора з цілою точністю визначити час, коли Витовт зачав вже явно прибирати гідність та титул вел. князя, і коли ему се фюрмально зі сторони польської признано.

Не довго по тому як Витовт зачав на Литві панувати, вніс ся він високо, і нерадо терпів своє підрядне становище, та намовлюваний Крижаками а Литовцями попертий, зачав прибирати титул вел. князя, взагалі починав собі так поводитись, як колиб був незалежним паном Литви. Бує він занадто сильний, щоби можна було его усунути так, як Скиргайла або Олесницького, скоро р. 1398 прийшло до звісного конфлікту з Польщею з причини Поділя, та до трактату Витовта з Крижаками. В тім бачить автор акт самоволі та змаганє до незалежності Витовта і Литовців, через се власне Витовт виніс себе самовільно на вел. княжий престол Литви.

Узурпація та — то, на думку автора, одна з найкритичніших явищ в історії унії литовсько-польської. Війна здавалась конечною, та перешкодила їй Ворскла. Витовт пізнав, що не може легковажити помочи, яку ему може дати Польща і скоро почались переговори, щоби удержати унію. Після Длугоша вже р. 1399 надав Ягайло Витовту вел. князівство литовське, та признав фюрмально его нове, узурповане становище. Пани польські були твердші і справа остаточно полагодилась за їх призволенєм аж в р. 1401 в Вильні. Документа Ягайла, яким він признав Витовту сю гідність, не маєм, однак захований документ Витовта єсть без сумніву відповідю его на сей не знаний документ Ягайла,

і инакше його толкувати не можемо як тільки так, що зівстав він виданий з нагоди формального признання Витовту Польщею вел. князівства литовського.

Рівнож документи удільних князів литовсько-руських, в яких вони признають своїм „господарем“ Витовта, а по його смерті короля польського, доказують те саме, а то що Витовт аж коло того часу став вел. князем литовським.

Далі автор реасумує свої погляди. Витовт р. 1392 став генеральним старостою Литви, таким як Скиргайло та Ясько з Олесьниці. За справою Крижаків зірвав з Польщею, казав Литовцям окликати його вел. князем, просто скинув Ягайла з престолу литовського, а сам на него себе виніс. Однак битва над Вореклею зломала Литовців, они на вернули ся до Польщи. она відзискала над ними перевагу. Факту винесення Витовта на престол вел. княжий годі однак було перечити, і се становище його узурповане признано формально. Витовт отримав гідність вел. князя, однак призвано му її тільки „tibi soli“, по його смерті мало все вернути до давнього. На будуче відмовлено Литовцям права самовільного вибору вел. князя, узурпація з р. 1398 ігноруєсь в документах, а сказано там виразно, що Витовта rex de manu sua statuit, що отже він один має право розпорядитись Литвою. Таким способом однак прийшло до сего. що в унії литовсько-польській Литва мала свого особного вел. князя. Литва первістно прилучена до Корони, зискала становище свободнійше, вкінці добилась свого державного права. Однак з тим всім унія була чим раз тіснійша, а Литовці вкінці зреклись особного вел. князя.

Причини сего треба на думку автора глядіти в тій засаді, що лежить в унії литовсько-польській.

Становище автора до сего питання звістне з його попередних праць, стоїть він на тім і в тій розвідці.

Крім сеї праці треба ще згадати такі, як Маленкого: „Ludność wolna w księdze Henrykowskiej“, Пекосинського: „W sprawie grzywien karnych w dawnej Polsce“, Чоловського: „Wojna polsko turecka 1675 r.“ та Лозинського: „Dyaryuszek moskiewski Lwowianina z r. 1606“. Інших праць, що не відносять ся навіть посередно, так як повиспі, до нашої історії, не будем тут наводити.

В відділі „Miscellanea“ побіч иньших, що нас спеціяльно не интересують, находимо таку цікаву річ як д. Прохаски: „Odzyskanie Trembowli w 1390 roku“. Д. Прохаска подає один документ, яко причинек до історії землі Галицької, а то до справи відобрання її Польщею з рук угорських. Документом тим потверджує Ягайло в обові під Городлом в серпню 1390 р. Петрови Добковичеви з Олевина надане королевою Ядвиги. В документі читаємо: „Multum esse nobis commendata et

grata servitia strenui Petrko Dobkonis de Olewin, militis nostri, quae nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius ac recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedvigis.... ad vindicandas diciones in terris Russiae.... cis Tyram sitis.... eductae erant". З слів тих виводить д. Прохаска, що для відзискання земель руських було зроблено більше походів воєнних, та що слова Длугоша під р. 1390: „Hedvigis regina sub breviantem tempore castrum Przemysł, Jaroslaw, Grodek. Halicz, Trembowlya, civitatem Leopolim ac omnia alia Russiae castra conquirit" etc. містять в собі все те, що було наслідком всіх походів воєнних між р. 1386 а 1390, в яким то році Русь остаточно в Угрів відобрано. Вказує на се і зміст документу: король записує Петркови сто гривен на селах Яблонові, Целієві та Увислі. Села ті лежать в землі Галицькій, в повіті Теревовельським, які то землі не давно (nuper) відобрані військами королевої від неправих посідачів. Документ походить з 1391 р., отже д. Прохаска відносить слово „nuper" до походу воєнного з р. 1390. О поході тим не маємо жадних ближших відомостей, але можемо догадувати ся, що вже в р. 1389 заведено з волоським воеводою Мірчою трактат за для вигнання Угрів з земель руських, що его по тому відновлено р. 1390 і що похід удав ся щасливо. Документ сей наводить д. Прохаска в цілости і не сумніває ся що до его автентичности.

В відділі рецензійнім находимо поміж иньшими рецензії на праці, що ближе до нас належать: Самоквасова Хронологическая класифікація могилъ южной Россіи (рец. д. Оссовський підносить великі заслуги автора, вказуючи на его довголітні досліди на тім полі, по тому подає широко зміст праці: не вважаючи на закиди, які рец. подекуди ставить Самоквасову, зве він его працю каменем угольним, на яким сьміло можна вести дальшу будову хронологічної класифікації археологічних находок), проф. Грушевського — Барская околичная шляхта, Къ вопросу о Болоховѣ (рец. д. Прохаска), і Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. (рец. д. Шарловський), Ом. Огоновського — Істор. літер. III. 1 (рец. д. Третяк в ширшій рецензії признає авторови великі заслуги що до збирання біо- і бібліографічних матеріалів, відмовляє однак ему смислу критичного та бачить в праці тенденційність, а то коли іде про представлене відносин руських до польських), Барбашева — Витовтъ (рец. проф. Левицький бачить тут тенденцію, якою на его думку визначають ся всі історики російські, а то тенденцію представлення Литви краєм „коренно русским", з другого боку однак підносить велику пильність, з якою автор збирав матеріял жереловий), Sarnes'a — Witold und Polen in den Jahren 1427—1430 (рец. проф. Левицький), Mendog, król litewski (обширна рецензія д. Про-

хаски), Загурського — O szkole grecko słowiańskiej we Lwowie (реп. д. Карбовяк), Колесні — Юрий Коссован і Українські народні пісні в поезіях Б. Залеського (реп. д. Третьак), Алькара — Z ramienia chorążycy owruckiego z końca XVIII w. (реп. д. П-ска), Яблоновського — Polska XVI w. pod wzgl. geogr.-statystycznym IX—X (похвальна рецензія д. П-ски), Клячинського — Spisy ludności w Rzeczyposp. polskiej (реп. д. Корзон), Лозинського — Kupiectwo lwowskie w XVI w. (реп. д. Гек), Пещинського — Bojarzy Międzyrzeczu (реп. д. Маєвський), Теодоровича — Городъ Владимиръ Волын. губ. въ связи съ исторією волын. епархіи і Историко-статистическое описаніе церквей і приходовъ волын. епархіи і на збірну книжку: „Къ столѣтію возсоединенія Подолія съ Россіей“ (реп. Міхновецький). З виданих матеріалів обговорені тут межі иньшими: Архивъ юго-западной Россіи VII. 1 (реп. д. П-ска), Acta grodzkie і ziemskie XV (реп. д. Винярок), Акты касающіеся города Вильни і Труды подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комітета V (реп. д. Міхновецький).

Ю. Л.

Wisła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny. Письмо се виходить чотирма книжками річно в Варшаві і визначаєть сумлінною редакцією і різнородністю змісту. Безпосередно для української етнографії знайдець ся тут мало (де що є в статі дра Франка про Магометову легенду, про неї буде мова в кінці), але інтерес для неї чималий має майже все тут уміщене, бо з малими виїмками належить воно до роду близько спорідненого з українським.

Поміж розправами знаходимо статі оригінальні і переклади. Близше говорити ту про останні не буду; згадаю лишень ті, що на мою гадку мають більшу вагу в науці фольклору. До таких треба на першім місці зачислити невеличку, але тим важну статю, що вона належить до найменше вислідженого і обробленого ділу з народного житя, п. з. *Kołyśanka ludowa*, Elli de Schoulz-Adajewskiej в перекладі Карловича. Порушена тут тема, котра нашим музикам достарчила б багато дуже вдячного матеріалу, а до тепер нерушанаго! Богатство мелодий велике, а труду небогато; коби лиш охота! Другою статею, що визначаєть великою оригінальністю, є: *Wesele litewskie w okolicy Wielony*, ks. Antoniego Juskiewicza; є то переклад з литовського. Третьою хорошою статю переложеною з лужицького єсть: *Istoty mityczne Serbów Łużyckich*, написав Adolf Černy. Дальше йдуть: *Hoernes Maurycy — Systematyka archeologii przedhistorycznej і Knoor Otto — Podania і opowiadania z W. Ks. Poznańskiego*. Не єсть то властивий переклад, а лишень зміст більше знаних віровань і оповідань, винятих з обширного

діла, яке оголосило Історичне Товариство познанське п. з. *Sagen und Erzählungen aus der Provinz Posen*, ст. XIX+363, 8°. Що в статі тій знаходимо деякі віровання анальогічні з вірованнями нашого народу, то я зазначу їх тут, подам однакож і иньші більше замітні. І так: стор. 724, 2, Наполеон в Росії; 729, 1. Євангелія закопані; 730, 2, Русалки в озері, представлені відмінно від поглядів нашого народу тим, що гостять парубків, коли у нас Русалки звичайно скобочуть, по найбільшій частині дівчата, аж на смерть; 732, 9 — оповіданє се належить до циклю про міста, села, замки і ин., що позападали.

Иньші цікавіші оповіданя: 736, 3, Нацлав: відносить ся до часів шведського панованя в Польщі; 738, 7, Жерело св. Ядвіги, якого вода уздоровлює хорі очі; 739, 5, Озеро під Почаєвом; 746, 5, Лиха графиня осічна; 747, 14, Дерево помаранчеве; героєм ту є князь Сапіга, про якого ріжних оповідань, легенд і анекдотів ходить між народом познанським більше як між нашим про Каньовського, єму подібного багато в чим; 750, 2, Герої в полтвах, подібне оповіданє живе в устах німецького народу про Фридриха Рудобородого; 733, вірованя про білі і сині женьщини, у нас цілком не знані, подібно, як вірованя про чарівниці, що їздять на свої збори на ситі, волах, коровах, чого у нас не знають; 763, 13, цікаве оповіданє про чарівницю, що на своїм мужу на Лису гору їздила. Дуже цікаві декотрі оповіданя про дільків, деякі з поданих там оповідань були оброблені в літературі вже, пр. 733, 10, Став в Милославу; 743, 13, Кривоприсяга покарана; 747, 13, Петро Стаховяк; 752, 10, Трубач, і иньші.

Важніші оригінальні статі такі: Jan Łoś — *O literaturze ludowej*, зачіпає дуже широкий круг питань, звязаних з сією темою.

Bogumił Hoff, *Koleśda w wiosce Wiśle*; замітимо, що в одній коляді приходять стихи і проза. Бага статті спочиває особливо на мьельдах, які залучені в числі шести.

Цікава статя: Dr. Matyasa: *Śmierć w wyobraźni i ustach gminy*. Представляєть ся смерть, подібно як її собі і наш нарід представляє, в виді високої, худої баби, без тіла, біло а часом чорно убрану, з косою і молотком. -- Назви однакож її ріжні — она звесь: *Kostusia, Prusaczka, Jagusia, Baśka*. В новотарським оповідають собі, що давнійше: *śmierć była poutfalszą i grzeczniejszą, dziś nie zna żadnych romansów, a dawniej wdawała się z ludźmi w rozmowy*... давала ся убілаґає і одрацзала swe przyjście на jakiś czas. Часто трафялось, що смерть тримала діти до хресту, особливо у бідних людей, а тоді звичайно приїздила в богатій картії, дорогих сукнях, з лицем заслоненим, що трудно її було пізнати. Показувалась часто і в иньших видах. Її бачили перемінену в гуску, білу корову, „*księdza w komeżce*“,

камедуля, жида, доктора, знайому панну, огник, мрачний слуп, а навіть камінну фігуру Матери Божої. До кожної такої метаморфози подає автор цікаві оповідання. Дальше розказує про віровання, що смерть мешкає на цвинтарі і що на кождім цвинтарі єсть одна смерть, що очевидно єсть витолкованєм рівночасного умираня людей в різних сторонах, яке при одній смерті було би неможливе, а принаймній не легке. Хто про смерть часто говорить, того она боїть ся і ніколи єму не покаже ся.

Невеличкою, але цінною статю єсть: J. Piątkowskiej — Lecznictwo ludowe w okolicach Sieradza. Авторка зібрала тут масу різних рослин і хоріб, на які рослини різні подають ся. Одна лиш в тім єсть похибка, а то, що авторка не подає припису, на основі якого якесь лікарство з даної рослини творить ся. Подане приписів було би далеко важнійше і зрозуміле, бо з таких загальних висказів, як пр. Rzerzucha leczy szkorbut, wypędza ospę i odrę — ще не багато дізнатись можна.

W. Masłakowski подає статю п. з. Międlenie lnu na Podhalu. Автор оповідає, що коли лен до тертя готовий, збирають ся разом дівчата в означеній порі, труть лен, а при тім сьпівають; однакож ті сьпіванки, які подає автор, не натякають цілком на працю, при якій сьпівають ся. Чи нема пісень близше з нею звязаних змістом? Всіх пісень (звичайний краковяк) подає автор 165+68. Они замітні хиба з гляду диялектології. До сеї статі долучено дві мелодії.

Sz. Jastrzębowski подає статю п. з. Szopka Radomska. Автор описує шопку, подає поодинокі сцени і критично зіставляє сцени шопок з різних околиць, що дає важний причинок до пізнання людого театру.

Цікаві причинки до характеристики жебраків подає статя Ig. Piątkowskiej, п. з. Żebracy w ziemi Sieradzkiej; до характеристики подає авторка п'ять пісень жебрацких. Очевидно, се лиш дробинка з численних тих пісень, які можна почути від жебраків.

Dr. An. Cinciała подає дальше: Drugi dodatek do przysłówi w księstwie Cieszyńskiem. Містять ся там приповідки від ч. 1151—1312. Я подаю ту деякі аналогічні записані мною в Григорові, пов. Буцацького:

- 1154. Біда, раче, вода кіпнт.
- 1157. Без охоти, нема роботи.
- 1158. Гірше болить від язика, як від ножа..
- 1169. Дурним вродив ся, дурним загине.
- 1171. Чим більше, тим ліпше.
- 1173. Кобим так міг, як не можу.
- 1180. Добре слово коштує немого.
- 1192. Хто багато говорить, мало робить.

1199. В кого пчолн, в того мід.

1202. Скрипливе колесо найдовше біжить.

1253. Не мудруй, ще ти машинне молоко не обісхло під носом.

1256. Лише сир відкладаний добрий.

1261. Відважний жид і в школі б...

1266. Пес бреше, вітер несе.

1268. Посоли му під фостом, то го ймеш (як хто хоче птаха зловити).

1271. Робітник, як з ключа батіг.

1279. Сидить, як в Бога за дверми.

1311. Закалец на палец.

Коли до поданих статей додасться такі, як: *Obrzędy weselne w Szolajdach w pow. Kutnowskim, przez L. Lisowskiego*; *O Chasydach i Chasydyzmie, B. W. Segla*; *Kronika geograficzna, W. Nałkowskiego*; *Kongres międzynarodowy folklorystów w Chicago, Żmigrodzkiego*; дальше — казки, що зібрали *Matyas, Sarnowska, Udziela, Kowerska*; добре заступлені відділи бібліографії, критики, а надто квестіонар, що розяснює багато незнаних досі справ — то будемо мати повний образ річника „*Wisły*“ за рік 1894.

На останку піднесемо маленький, але неприємний в часописи етнографічний факт, — редакция не розрізняє Українців-Русинів від Великоросів, і тих і сих означаючи одним прозвиськом *ruski*. Чи се може робить ся „з причин від редакції не залежних?“ B. Г.

Др. І. Франко — *Przyczynki do podań o Mahomecie u Słowian* (І с. 70—96). Зазначивши безпосередні зносини світу магометанського і посередний вплив його на розвій життя словянського взагалі і спеціяльно українського (боротьба, невольники, турецькі елементи в мові, реценція переказів), автор застановляє ся над відомостями і поглядами на Магомета і його науку у Славян, передовсім — Поляків: над „Хронікою Константиновича“, далі подає невиданий польський артикул з XVIII в. (біб. Оссолі н. 196) про Магомета і розглядає ся в легендах, заведених в деякі польські енциклопедії XVIII в. (Пікульского, Хмелевского); зазначає відповідні артикули з давного руського письменства з каталогу бібліот. Царського і ширше висловляє ся про артикул про Магомета в Ковельській Палії 1549 р. Виденської надвірної бібліотеки, опіює її легенди і джерела їх — життя Теодора Едесенського і писання І. Кантакузена, на решті коротко характеризує византийські й західні (на підставі праці d'Acona) легенди про Магомета. Розвідка про легенди Палії є цікавою частиною студії (що взагалі має трохи хаотичний характер), хоч жадалиб ми від автора можливого порівняння передовсім

Ковельської Палей з типом Палей взагалі. Що до загального начерку зносин сьвіта руського з магометанським, то тут автор міг би знайти більш цікаві і характерні факти, напр. оповідане про „тумів“, виведених Сірком з Криму. Зазначу також, що автор мішає відносини до турецьких народів з відносинами до сьвіту магометанського (с. 70, 73; не з XIII в., а з непам'ятних часів почала ся боротьба народів славянських з турецькими, і нахід 1240 р. був тільки одною каблучкою в тім ланцуху; але впливу турецьких мов, поезії etc. не тра мішати з впливами арабськими, що йшли через магометанізм, який доперва в XIV в. заціплено до Татар, та вони й далі zostали ся не дуже ним переняті. *

З часописей літературно-наукових можна занотувати хіба в *Ateneum* (том II ч. 2 с. 202--221) розправу дра Ол. Краусгара: „Frank i Frankiści polscy“. Дотеперішні висліди наукові над розвоєм сеї секти та змістом єї науки, на думку автора були вельми не критичні. Скімборович (Tygodnik ilustrowany r. 1868), Грец (Frank und die Frankisten 1868), Суліма (Frank i Frankiści) і ин. не представили річи відповідно: перший не з'умів використати жерела, які мав під рукою, другий представив річ тенденційно, через що справа не представилась ясною, а і третій — на думку дра Краусгара, не посунув справу наперед. Автор повисшої розвідки поставив собі задачу: представити діяльність самого Франка, основателя секти, і подати зміст єго науки. Полишивши всі розправи про Франкістів на боці оброблює автор тему самостійно, на підставі нових жерел, які вдалось єму віднайти. Жерела сї, то рукописи винайдені в бібліотечі гр. Пржездієцького: 1) „Biblia bałamutna“, 2) „Księga słów Pańskich“, 3) „Księga widzeń i prorocत्व“, 4) „Księga snów pańskich“, і 5) „Kronika“, себто збір фактів і анегдоток з життя Франка.

На підставі сих жерел дійшов автор до таких результатів:

При кінці XVIII віка з'явив ся в Польщі чоловік, що хотів жидів вирвати з вікового застою, побудити до зірвання з традицією та вірою предків, до шукання правди в вищій релігії, нових умов істновання серед суспільности європеїської. Явище се не було спорадичне; се була еволюція реформаторських заходів містиків жидівських, що в містичних книгах східних шукали ключа до пізнання нерозв'язаної загадки істновання і релігійної правди. Франк належав до тих містиків жидівських, що хотіли релігію жидівську оперти лише на письмі св. з виключенням всяких викладів талмуду. За се стягнув він на себе гнів фанатичних рабів, а се знов завело єго в реформаторських заходах так далеко, що відорвавсь від Юдаїзму а прийняв Іслам. З Ісламу перехиливсь відтак на християнство і тоді потягнув за зобою визначне число жидів. Велика популярність, яку з'умів собі з'єднати межи своїми учениками, була при-

чиною, що він оголосивсь не то їх провідником, а меснею а далі паном, якому належить ся беззглядний послух. Невідоме походжене було причиною, що его ім'я оточувано якоюсь авреолею незвичайности. Він оголосив себе „сином короля всходу“, а амбіція допровадила его до висказу таких слів, що відносились до его учеників: „позбути ся всіх законів релігій і йти за мною крок в крок“. Тим способом хотів він статись диктатором сумління своїх учеників. Сей абсолютний сліпий послух мав однак причинитись до осягнення задачі, яку Франк собі поставив. А задача ся складала ся з двох частей: поліпшене долі жидів, і заспокоєне власної амбіції. — Секта Франкістів не удержалась однак довго, і з початком XIX століття згинула без сліду. Для нас цікава вона тому передовсім, що власне її осередок лежав в землях руських і тут було головне поле діяльности Франка. — Що до самої розвідки, мусимо піднести передовсім се, що вона справу доволі докладно виясняє і усуває давні баламутні поняття і відомости.

O. T.

Przewodnik naukowy i literacki, місячний додаток до „Gazety Lwowskiej“ в р. 1894 представляє якийсь інтерес для нас лише своїм відділом бібліографічним. Тут були уміщені справоздання й оцінки про книжки: Літопис Василянського Крестинопільського монастиря о. Чарнецького, З минулого Галичини Пепловського, Історію Львова дра Пале, Історію університета Львівського дрів Фінкля і Старжинського, Життє і писання Б. і С. Зиморовичів Гека. Нарешті тутже уміщена стаття, підписана D. K. N., під титулом Z literatury maloruskiej (с. 1049—1055) — про „Сцени і рассказы“ П. Раєвського. Автор зачинає загальним начерком проскрибованого становища українсько-руської літератури в Росії, наводить текст заборони з 1876 р. і характеризує на прикладі Раєвського відносини російської цензури до української книжки. В Раєвскім бачить він ученика Гоголя та Щедрина, вибирає національні й громадські мотиви з його оповідань, закінчуючи то словами: „Раєвський варт, аби його свої й близькі оцінили належним способом. На ниві руської літератури був він в тім роді першим і досі не знайшов наслідника (naśladowcy)“.

*

З німецьких часописей застановимось на сей раз лише на двох спеціальних:

Archiv für slavische Philologie, herausg. von V. Jagić (XVI Bd. 1—640). З статей уміщених у тім журналі належать ся цілком або в части до науки про нарід і язик руський отсі праці:

Продовжене статі Н. Верхратського „Über die Mundart der galizischen Lemken“, якої початок надруковано вже в томі XIV і XV.

Стаття ще не скінчена, хоч автор перейшов уже до послідної частини своєї студії т. є. до огляду власностей лемківського говору під взглядом складні. Праця дуже старанна й цінна, і бажати-б лише, щоби всі говори руської бесіди нашли так обширні монографії.

C. Uhlenbeck: Die Behandlung des indg. s im Slavischen доходить до таких результатів: індоєвр. s (первісне, а не втворене з піднебінного k: пр. десять стар. сл. **дєсѣтъ** гр. *δέκα* лат. *decem*) переходить в *ch*: 1) між двома самоголосами з внемкою тих випадків, коли стоїть по *e* або *o*, пр. стар. сл. **доуѣхъ** лит. *daĩsos* = повітре, але стар. сл. **Босъ**, у.-рус. босий, лит. *bāsas*; 2) перед самоголосами по *k* і *r*, пр. стар. сл. **рѣхъ** = рѣк-сь (аог. до **рѣкж**), стар. сл. **грохъ**, руск. горох, пол. *groch* із прасл. *gorchъ*; 3) по *t* перед *ı*: стар. сл. **кѣшъ** із **кѣтхъ** лит. *utė*; 4) по **ъ**, **оу**, **ы** перед *л*: стар. сл. **дѣхлъ**, руск. здохлий. Що правда однак, багато зазначив автор слів, що не підходять під ті результати, уважаючи їх заналежно з погляду етимологічного і фонетичного не прояснені нпр. високий стар. сл. **высокъ**, пісок стар. сл. **пѣскъ** і т. и.

Józef Zubaty: Slavische Etymologien — зводить головню слова славянські з порідненими з ними словами в языках литовським, лотиським і старопруським напр. слово руске черга, котре Міклошіч уважав татарським *čerig*, *čerik* = Heer, Soldatenhaufen, вважає Zubaty кривним з лит. *Kerg* = verbinden.

V. Oblak: Die Halbvocale und ihre Schicksale in den südslavischen Sprachen противить ся твердженню поставленому Потебнею і прийнятому загально за засаду у руських граматиків, мов би українсько-руське *ı* з *o* і *o* з *z* повстало рівночасно і під впливом тої самої причини т. є. відпадення глухих самоголосів *z* і *ı* на кінци нпр. віл із волѣ і сон із сѣнѣ. Oblak покликуює на існування глухих самоголосів в словінській язиці в середині слів мимо відкинення їх-же на кінци нпр. *vъs* (*totus*, стар. сл. **въскъ**) побіч *vâs* (*vicus* = село, пол. *wieś*, стар. сл. також **къскъ**). Він розрізняє отже два періоди в житю глухих самоголосів славянських языків: зникання глухих самоголосів у вислові слів (*im Auslaute*) і пізнійше — переміна їх-же в середині слів (*im Inlaute*) на повні самоголоси. Причину ріжного трактовання первісного *o* і *o* = *z* в язиці українсько-руським при зміні давних відносин квантитативних самозвуків бачить він в звуковій ріжниці тих обох *o* в давнійшій добі розвою языка українсько-руського. Та яка-б се була ріжниця, того ближше не пояснює (стр. 157—8). Головно-ж розбирає історію глухих самозвуків *z* і *ı* в языках словенським, сербско-хорватським і болгарським і приходить до таких результатів: 1) Глухі самозвуки *ı* і *z* переходили в язиці болгарським при певних умовах в *e* і *o* (в деяких паріцях вже в X в.); 2)

В інших випадках сплинули оба глухі самозвуки, твердий *z* і м'який *z*, і то мабуть вже в початку XI в. в оден звук *z*; 3) З того *z* розвинувся пізніше, переважно в нарічнях західних, новий самозвук, найчастіше *a*, рідше *o*, *a*.

Далі надруковано там ще такі статі: Е. Калужняцький: *Zur Literatur der Visionen in der Art der „Visio Tundali“* (мрець вертає до життя і оповідає про те, як на тамтін сьвітї); Asmus Soerensen: *Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung* (автор доходить на підставі аналізу до результату, що пісні з віршами десяти-сильябними (*kurzzeilig*), представляючі найкрасні твори з погляду естетичного, заступили від XVII в. пісні давніші з віршами п'ятнадцять — сільябними (*langzeilig*), розвиток яких припадає на віки XIV—XVI); продовженє статі дра Абихта: *Quellennachweise zum Codex Suprasliensis*; В. Вондрака: *Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern*, і кілька інших праць, що відносять ся головню до полуднево-славянських язиків нпр. *Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts v. M.* Rešetar, *Zum silbenbildenden l im Slavischen*, або західно-славянських нпр. *Über slavische Ortsnamen welche aus einem Personennamen mit der Präposition u gebildet sind* von J. Wilh. Schulte.

Оцінено критично між иньшими: В. Василевського: *Русско-византийскія изслѣдованія*, выпускъ второй, житіє св. Георгія Амастридскаго и Стефана Сурожскаго (Проф. Ягіч признає за Василевським заслугу цілковитого повалення віри в Несторів початок Руси в р. 862, але супротивляєсь наклонюви єго до готської теорії, що назву Русь відносить до Готів Чорноморських); М. Халанського: *Югославянскіє сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былевого эпоса часть I*; И. М. Собѣстіанского: *Ученія о національныхъ особенностяхъ характера юридическаго быта древнихъ Славянъ*; П. А. Лаврова: *Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка*; Евг. Сабова: *Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіємъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ*; Jana Gebauera: *Historicka mluvnice jazyka českého* (Проф. Ягіч називає се діло „монументальною будовою“, що довгий час буде вважатись копальнею поученія (*eine Fundgrube der Belehrung*) і буде сьвідчити про талант і працю свого автора (*die Thatkraft des Schöpfers*)); K. E. Mucke; *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der Niedersorbischen (Niederlausitz-wendischen) Sprache*.

В рубриці „*Kleine Mittheilungen*“ поміж иньшими: *Zum slavischen Malalas*, von C. E. Gleye (автор зазначає важність славянських хроно-

графів для реконструкції Малали); Woher stammt der Name „Бойки“ von J. Werchratskij (автор уважає се ім'я прізвиськом із-за частого і своєродного уживання частиць ба, або, боіе Бойками); Der „Stein Alatur“ von St. Ciszewski (автор супротивляєсь Ягічеви й Веселовському, що слово „алатирь“ в великоруських билинах вважають латинським altare, а гадає, що слово се є східно-турського походження й означає первісно малий блискучий каменець, при тім покликаєсь на ім'я місточка „Алатирь“ Нижегородської губернії. I. K.

Byzantinische Zeitschrift (виходить що три місяці за редакцією К. Крумбахера, 3-й рік видання).

Сей річник не багато дав для нашої історії безпосередно; в відділі розвідок можна занотувати хіба замітку К. Неймана „Про дві невідомі пародні назви в византийській армії“ (с. 374—385). Автор звертає увагу Κουλπυγοι, що виступають в византийських грамотах з другої полов. XI в. між иньшими етичними групами, з яких складала ся византийська армія: Ρωε, Βαρβαροι, Φραγγοι etc.) і на Τουλματχοι або Ταλματχοι; що як морська служба згадують ся у Костантина Порфирородного. Він відкидає попередню догадку про останніх, що то Далматинці, бо Костантин уживає назву Далмачії лише як термін географічний, і натомість догадуєть ся, що і Κουλπυγοι і Ταλματχοι — то Печеніги з поколінь: Κουλπεη і Ταλματ (De admin. imp. гл. 37 — див. Випіски с. 67). При тім дає загальний огляд відносин Византії до Печенігів і збиває звістку Ани Комніни про неможливість їх привабити до византийської служби, як сфальшоване.

Дрібне питання про ті назви набуло більш цікавості для нас, коли д. Соболевський в своїй замітці, про яку говорили ми вже, натомість об'явив, що Ταλματχοι — се Тиверці — Товмачи. Треба признати, що закінчення γοι дійсно (як то відчував і д. Нейман) утрудняє вивід Κουλπυγοι від Κουλπεη, хоч знову Колбяги = Kulfinger є знову така неясна назва, що мало проясняє питання. Що до Ταλματχοι, то, як зауважили ми, об'яснення Соболевського здаєть ся нам штучним; що до об'яснення д. Неймана, то воно дуже легке, тільки факт морської служби Печенігів вимагав би ствердження иньшими аналогіями. Зауважу при тім, що ім'я се, правдоподібно, полишило свій слід на нашій території — в імені Товмача, що з назвою Толмач виступає на початку XIII в. (Пат. с. 491). Що то за етнографічна група залишила свою пам'ять на сій границі степа і осад руських, поки що годі сказати.

В відділі бібліографії знаходимо замітку д. Вольнера про розвідку Созоновича за Ленору і споріднені з нею теми (с. 175) і д. Курца про листи імп. Михайла VII Дуки (ст. 630). Остання присвячена висловленій

ще перед двадцятьма роками догадці Василювського, що сі листи (чи властиво — просели, споряджені Пектлом для імператора, без означення ані адресата, ані посилача) — де іде мова про охоту імператора оженити свого брата з дочкою того володаря — адресовали ся до кн. Всеволода Ярославича. Що досі в європейській літературі панує гіпотеза Сати (Σαθης) ніби листи ті адресовали ся Роберту Гвіскарду, д. Курц звертає увагу учених на невідому їм розвідку Василювського (поперту потім Безобразовим в розвідці про зносини тогож імп. Михайла з Гвіскардом — Ж. М. Н. П., 1889) і сим прилучаєть ся, знати, сам до неї. *

Пояснення авторських ініціалів в „Огляді часописей за р. 1894“ :
В. Г. — Вол. Гнатюк, *Р. З.* — Роман Заремба, *І. К.* — Ір. Калитовський, *ф. К.* — Філарет Колесса, *І. К-ч* — Ів. Конач, *О. М.* — Ост. Макарушка, *С. Л.* — С. Лаврецький, *Ю. Л.* — Юл. Левицький, *О. Л.* — Ол. Лобанський, *О. Т.* — Омелян Терлецький, *О. Ч.* — Ол. Черняхівський. Означене зьвіздкою, як сказано, належить редатору.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Щепкинъ С. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ (Журналъ Минист. Нар. Просв. 1894, IX с. 38—61).

Студия д. Щепкина має спеціальну цікавість для української археології особливо задля аналогії скандинавського обряду з руським похороном, описаним у ібн-Фадлана. Виходною точкою для сієї студії була розправа Монтеліуса, яку д. Щепкин доповнив новішою літературою і з автопси їй подає в своїй студії головні відомости з легендарної літератури і опис важніших доходок похорону в кораблі. На жаль, здасть ся, зісталась невідомою ему важна розправа проф. Анучина „Санки, човен і коні, як атрибути похоронного обряду“ (в „Древностях“ Московського археологічного товариства, т. XIV), де один розділ спеціально присвячений похорону з човном і подано багатий матеріял етнографічний і археологічний про нинішні народи.

В легендах скандинавських виступає потрібний обряд — мерця пускали в кораблі в море, мерця хоронили в кораблі не палячи, на решті — палили мерця в човні й засипали. Перший обряд цікавий тим, що найблизше стоїть до мистичного об'яснення сього похоронного ритуалу — мрець їде човном тудиж, куди їздить сонечний човен (в могилах човни стоять носом на захід, хоч не дуже се стало). В Інглінг-сазі конунг Гаки ранений на смерть каже покласти всіх побитих на его корабель, і его з ними і запаливши — пустити. Друге легендарне оповідання (в Atlamal) цікаве тим, що вказує на ритуальне значіння корабля: Гудруна обіцяє для похорона Атла купити корабль. Одначе ні проф. Монтеліус, ні проф. Анучин, ні д. Щепкин не відважують ся надати рішучо кораблю ритуальне, мітологічне значіння, бо їй справді трудно відрізнити, де в дійсности мало кінчитись мітологічне значіння човна і де починав

ся его реальний характер, як одної з головних господарських річей небіжчика (див. мої Віймки з жерел etc. с. 44). Для мітологічно-ритуального значіння човна характерні мініатюрні бронзові човники, часто одкопувані в Данії, аналогічні з човниками, відомими у багатьох інших далеких народів (див. матеріал зібраний у д. Апучина с. 179), а також могили з виложеними з каменя фігурами кораблів, звісні з Скандинавії й балтійського побережа.¹⁾

В розкопках скандинавських стрічають ся обидва типи: закопування в кораблі цілими й палення. Перший важний тим, що дає можливість далеко ліпше розглянутись в ритуалі. Завдяки ґрунту — сийїй глині навіть двоє кораблів заховались добре: се великі дубові човни на 10—16 пар весел, в інших від човнів зістали ся тільки залізні цвяхи, якими збито було дерево. Покійник лежить в середині човна, з різними річами, зі зброєю; в однім човні була зроблена для нього спеціяльно камера дерев'яна; в одній з ліпше захованих могил мрець мабуть сидів, з обох боків — зброя, мечи, ніж, стріли, сокіра, також гребінь, камінці до гри. В середині човна, а частіше — при ньому, за бортом — різна худоба, найчастіше коні, також собаки, вівці, свині, etc., звичайно цілі, рідко — порубані.

Далеко менше уділив місця д. Щ. паленню мерця з кораблем, описавши докладно лиш один випадок: тут кости мерця з різними дрібнішими річами зібрано в бронзове начиння, над ним лежали бляхи щитів, попсована (погнута) зброя і залізні части човна. З цього й коротких згадок про інші розкопки видно, що попілице не зіставало ся так як було, а недогарки збирали ся.

Находки належать до IX—X в.

¹⁾ Багато прикладів уживання човна при похороні у різних культурних і пелкультурних народів зібрано в Апучина, а також у Спенсера в „Основах соціології“ (ч. I. — ідея про той світ). Характерно, що тут виступає як давніший звичай — пускання мерця в човні водою, і з часом се переходить на ховання мерця з човном: на о. Борнею Малайани мали попередю звичай класти трупа пачальника в човен разом з его мечем, їстивом, оджею і т. н., тут же часто приковувало ланцюгом одну з його рабиль потім сей човен з трупом, майном і рабинєю пускали рікою в море; тепер же такий човен кладуть коло могили вождя. Взагалі цілком натурально, що похорон в човні міг з часом розвинути ся з пускання; але він міг повстати й самостійно — де корабль приходив в готовий похоронний ритуал, як просто річ з майна небіжчика, без ритуального значіння, як то могло бути і в похороні ібн-Фадланового Русина, коли будемо бачити тут варіацію загального похоронного типу, аналогічного з сіверянським (Віймки с. 45). Зауважу ще подробицю з наведених у Спенсера прикладів, що у деяких народів човен виступає тільки в похороні вождів. Як відомо Спенсер об'ясняє початок такого посмертного плавання еміграцією: парід посилав мерця в той край, звідки сам прийшов.

На жаль д. Щ. не порівнює з сими находками оповідання ібн-Фадлана, тому, як каже — „щоб не дотикати ся трудного питання про етнографічне значіння імени „Русь“ у арабських писальників; та порівнянє таке він міг би зробити, й не дотикаючись того питання, а при тім порівнянню звернув би уваги на аналогії й ріжницї в ритуалї, які з его оповідання не завсїди виловити можна. Зауважимо одначе тим часом кілька точок:

1) У ібн-Фадлана ховають мерця з жінкою і такий же парний похорон виступає за звичай у Дусте і Масуди (Виїмки с. 46 і 50). В скандинавських похоронах один мрець.

II) Тут і там мрець оточений річани з свого майна; у ібн-Фадлана не згадуєть ся про зброю (попсована зброя в чернігівських могилах). Худобу у Ф. розтинають все і кидають в човен, тим часом як в вище наведених розкопках переважають випадки, де худоба лежить за човном.

III. У і.-Фадлана не сказано про збираннє недогарків, просто сиплють над поїлицем могилу (порівняти з тим напр. поїлице „Чорної могили“); инше в Скандинавії. Збираннє в начиння виступає в нас в біднійших могилах (текст літописи і ібн-Дусте, розкопки сіверянські — див. Виїмки I. с.).

Розумієть ся, се порівняннє має більш припдаковий характер. Було-б добре, щоб хто небудь докладнїше порівняв на основі тих матеріалів сучасних похорони скандинавські з описею і. Ф., взявши до того й археологічні находки з палених могил східно-європейської території. Багатий матеріал в сїм напрямі зібрано в згаданій праці Анучина, та він слїдив лише один атрибут. Порівняннє ж описі і. Ф. з самими скандинавськими могилами національности того Русина ні в ту ні в иньшу сторону рішити не може, бо паленнє — з одного боку й уживаннє човна — з другого відомо у найріжнїйших народів, між иншого й на території України (розкопка д. Скадовського при Дніпровім лимані — мрець в човні з часів розцвітї грецької культури на Чорноморі, як знати з річей. — Анучин, Ор. с. 226).

М. Грушевський.

Н. Ф. Петровскій — Древніе арабскіе дорожники по средне-азіатскимъ мѣстностямъ, входящимъ въ настоящее время въ составъ русскихъ владѣній, Ташкентъ, 1894, 16°, ст. V+60.

Ся книжечка, як означено й на її обкладці, є витяг з праці Шренкера Die Post- und Reiserouten des Orients (1864) того, що належить до російського Туркестану. Автор її, російський консул в Кашгарі,

каже в вступній замітці, що хотів дати туркестанським любителям археології матеріял для дослідів по історичній географії. Що такий підручник може мати чималу користь, нема мови; на жаль д. П. при тім обмежався звичайно на жерелах арабських географів, не входячи в справу фіксування їх топографічної номенклатури на основі літератури предмету і власних комбінацій — лише подекуди відступив він від свого звичаю, давши деякі пояснення. Також випадало б подане у Шпренгера порівняти з новітніми й ліпшими виданнями тих географів, з яких він користав, а того в книжці не помічаємо. То дало б сій книжці й наукове, а не практичне тільки значіння.

М. Г.

С. А. Бѣловъ. Русская исторія до реформы Петра Великаго, Спб., 1895, ст. V+479+8.

Е. Белов, професор Александрівського лиця в Петербурзі, автор кількох студій з історії Московщини XVI–XVII в. (головна і загальніша з їх — про історичне значіння боярства), виступив сього року з курсом історії російської. Для нас звичайно цікавий він передо всім тими частинами, що безпосередно дотикають ся України-Руси, та се не перешкоджає висловити й кілька загальних уваг про нього.

В передмові своїй автор зазначає, що книжка его призначена для освічених читачів. Ближше він сього не поясняє, але мусимо так зрозуміти, що має се бути популярно представлена історія для ширшої громади. Автор радше покликаєсь на наукові праці, як на перші джерела і ми не знаємо, о скільки історія ся оперта на самостійних студіях, хоч сі студії подекуди знати. Але автор не просто популяризатор наукових дослідів в сфері російської історії — він переводить свій власний погляд на неї. В передмові сей пункт він зазначає виразніше: „я повинний застерегти читача, каже він, що йду за думкою небіжчика історика-юриста К. Д. Кавеліна, що центральна фігура давньої нашої історії — Іван Страшний“. Сим моментом д. Белов цікавивсь від давнішого часу спеціально, і свою дражливість в сім пункті виявляє й полемікою за Івана в передмові. Продовженням діяльності Івана уважає д. Б. діяльність Петра, до нього він обіцяє перейти в дальшій книзі. В ній же, як показує в передмові, має довести „як потрібна, неминуча і користна була реформа Петра В.“

Наслідком поставленої задачі була певна нерівномірність в історичній перспективі. На часи до початку XVI в. припадає трохи більше третини книги, решта на XVI і XVII в.; годі й казати, що на яких несповна 200 сторонах представити історію Руси в протягу шости віків можна

було лише дуже побіжно, тим часом як XVI і особливо XVII в. міг автор описати далеко докладніше. Друга хибна сторона курсу з боку формального не залежить вже від плану — розумію брак ясності й системи в представленню; книжка має якийсь хаотичний характер, факти громадять ся з різних сфер, більші й менші, не зведені до якихось груп, так що не надають ясних контурів епосі чи якому явищу; навіть роля боярства, головне питання, що займає автора, зістає не внясненою, хоч би в освітленню автора, при його способі оповідання. А в книжці для ширшої публіки се особливо не добре. Окрім сього ще автор не все вміє зістатись в ролі популяризатора, на деяких суперечних другорядних питаннях зупиняєть ся, щоб висловити самотійну думку, пускаєть ся в полеміку — се все також для популяризації не надаєть ся. Нарешті перекладаючи свої погляди, не заховавсь автор відсторонності, від натягання фактів під свої теорії: особливо се дає себе відчувати в його апології Страшного.

Що до поглядів автора, то він належить до категорії т. зв. „державників“ (государственников), для яких цілий зміст і вага історії Росії лежить в будівлі держави. На тім ґрунті стоять їх апологетичні відносини до московських „дивних Іванів“ та Петрової реформи. Оригінальна відміна поглядів Белова від поглядів напр. головного заступника цієї теорії — Соловєва полягає на тім, що він не бачить в царях XVII в. попередників Петра, не бачить продовження повільного зросту культурного й державного Росії в XVII в., для нього се — період регресу, упадку, розкладу Російської держави між двома творчими, поступовими епохами — Івана Страшного й Петра. Що до мене, більш правди я бачу в поглядах Соловєва, як Белова. Друга характерна відміна Белова — се його антипатія до боярства, висловлена ширше в його згаданій розправі про боярство; по часті вона звязана з апологією найбільшого ворога боярства — Івана. Д. Белов бачить в боярстві самі самолюбні елементи, що визискували народ, позбавлені були всякого почуття державного патризму, ба навіть почуття солідарности верстової і жерли ся неустанно за свої фамілійні інтереси. Рівночасно надає він боярству дуже велику ролю історичну: на його думку (пор. с. 25) головний зміст історії Росії полягає в відносинах володаря та боярства. По репресійних заходах Страшного мало воно забрати державу в свої руки в XVII в. і привести державу на край погибели, з чого вирятував її Петро. Автор не добачає певної суперечности того погляда з фактами ослаблення боярства в XVII в., розведеного не-родовитими елементами і його упадку в кінці XVII в., коли було воно, кажучи словами такого рагчену сучасного — вже трухлявим, нікчемним деревом.

Для такого державника як д. Белов характерно, що він не ідеалізує й творців Московської держави. Він признає, що процес її будови переведений був „в немилосердно лютій формі“ (с. 107); в „понурий, безсердечний постати“ Василя III бачить він „справжнього московського дїяча“ (с. 188); він признає, що політичне життя держави було переїдено страшною язвою — глибокою невірою до всіх і до всього, що знову викликало нелюдські кари заздалегідь, з страху перед опозицією (с. 166); він признає, що „в запалі від ідеї сполучення — сполучення (об'єднання) мішали з півелїрованим, що шкودливим потім показало себе для розвою Росії“ і т. н. Автора потїшає правда „історична конечність“, думка, що не ліпше було й на Заході, що результати діяльності московських об'єднаних мірять істориків з їх діяльністю“ (107, 171, 329), в страшній боротьбі царів з боярами він стає по стороні перших, бо бачить в їх ідею державну, але ще крок — і міг би він себе спитати, чи результати державні викуплять всю шкоду моральну, яку він сам по часті признає — моральний бруд, цілковите непошанованне особи, втрата чуття власної гідності, знищення громадської ініціативи — шкоду, над якою й тепер плачуться культурна громада російська.

Але вернімось до своїх пенатів. Україна в курс д. Белова входить кількома кусниками — початком — про заснування держави й до 2-ої полов. XII в., далі йдуть кілька інкрустацій в відповідних місцях про її життя в XII—XIII в., про литовське в-ке князівство, про унії й війни народні, про Хмельницького й його наступників. Все се уривково, певняснено, справжні *dissecta membra*. За се годі автора винуватити — се звичайна операція, яку в більших і менших курсах російських українсько-руська історія терпить і терпіти ме, доки російська історіографія не набере розмислу й відваги глянути на українсько-руську історію, як на особну цілість; до того часу застаєть ся два способи: або по можности переходити історію України в цілости, в звязку і порядку, з сього виїде, що йтимуть в курсі паралельно дві історії, механічно сполучені, чергуючись своїми главами (трохи подібне маємо в історії Іловайського), або, дбаючи про ясність, єдність, сконцентрованість історії властиво великоросійського народу — давати інкрустації українські, скільки сього вимагає вже її розуміння, інкрустації — звісно спорадичні, бліді, пужденні.

Я вже сказав, що давний період розказано дуже коротко; коли до сього додати певну нерівномірність в оповіданню (оповідання про розселення східних Славян займає менше місця як про свята коляди), то ясно буде, що докладно познаємити воно з предметом не може. До того воно не вільне й від деяких неясностей і певностей.

Я застановлюсь над деякими висловленими тут висновками й гадками.

В етнографічнім огляді (с. 7) д. Б. каже, що нарід великоросійський мішаний — з Славян і Финів, український — „з Славян і тюркських народів: Торків, Чорних Клобуків і иньших, що прийшли пізнійше.“ Я нічого не маю супроти тюркських съояків, але мушу зауважити, що теорія широкого мішання Руси з Ч. Клобуками (недавно її висловив і в польській літературі Ол. Яблоновський) стоїть дуже слабо: про мішанє Руси й Ч. Клобуків, перетворенє їх Русю на ширшу скалю наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. свій кочовничий спосіб життя, зістають ся „поганими“, але з 2-ої полов. сього віку навпаки помічаємо у їх близші звязки з Половцями: певне відокремленнє від Руси (пор. мою Київську землю с. 299); при таких обставинах мішанню, та ще й велику, припустити трудно, тай того Чорного Клобука не так було багато, що міг він цілий український нарід антропологічно змодифікувати: се не те, що финське море, де острівцями виступала славянська колонізація. А під час татарського находу мабуть ся колонізація чорноклобуцька звикла, зятягнена одноплеменною татарською стихією — трудно, аби то могло бути инакше, та й згадок ми за неї не знаходимо потім. Тому трудно сказати, як д. Б. на с. 41, що Торки, оселі в Київщині й Переяславщині, увійшли як етнографічний елемент в склад української людности.

Про оновіданнє літописі за призначеннє варяжських братів д. Б. приймає теорію Іловайського, що се дінастична легенда, зложена в к. XI або поч. XII в. для слави княжого рода, але уважає неможливою теорію самостійного утворення держави на Подніпровю: „він (Іловайський) помішав два факта ріжного характеру: призначеннє князів володарів і призначеннє дружин балтійських пиратів на поміч супроти иньших пиратів; призначеннє як наємників“ (с. 10) — се щось неясно.

Кажучи про перше виступленнє Руси в історії, д. Белов починає з 865 р., ігноруючи напр. Амастридське життя і т. н. (с. 11). На с. 15—18 д. Б. користує з відомостей Йоакимовської літописи, нічим не пятаючи читачеві, яке то каламутне джерело.

На с. 51 з поводу звістки Татищева про віче Киян коло св. Софії 1113 р., д. Б. виводить, що коло св. Софії могла зібрати ся тільки старша дружина Всеволода. Д. Б. не зауважив, що коло св. Софії збирають ся власне всенародні віча, що Кияне значили б не дружину, а громаду (не кажу вже про неавторитетність самої звістки Татищева).

На с. 52—3 знаходимо кілька недоглядів в справі літописи: виходить, що автор її ніби користувався праць Нестора, чого не було; индиктом не звала ся „лічба часу пятиліттями“; вставка „черноризца Θεодосієва монастиря Печэрскаго“ стоїть не „в одній копії“ (се правдиво для імені Нестора), а в кількох.

На с. 58 д. Б. до слів: „Ольговичевъ не хочем быти акы в задничи“ дає об'яснення, що се говорить дружина — але такі слова в устах дружини цілком не зрозумілі, тай із обставин видно, що тут виступають заступники громади.

Погром київський 1169 р. д. Б. (с. 465) об'ясняє ворожнечою дружини і вічового елемента: „в Києві дужче ніж де на півдні коренили ся вічові традиції, тому вільні прояви вічового життя, хоч і нечисленні, викликали гостре роздраження в дружинах“; тим часом в Київщині бачить автор і міцний фермент аристократичний, звідки елемент сей (дружинний) перейшов на захід в Галичину й на північ — в Володимир північний. Але ми не бачимо на київській ґрунті боротьби віча з елементом дружинним, відносини уложили ся таким чином, що за вічем зостала ся контроля загальна, за дружиною, як органом княжої влади — ціла адміністрація регулярна, і уложили ся — можна думати — довговіковою еволюцією; за які небуть конфлікти джерела мовчать, а дружини інших земель яку б мали причину ярити ся на київську громаду, коли місцева дружина з нею жила тихомирно? Скажу більше. Та сама аристократія київська, входячи як головний складник в княжу дружину, другою своєю частиною, що по за дружиною в той момент зоставалась, кермувала громадою — вічем, і все живі звязки, неустанні переходи лучили аристократію земську й дружину; так ся справа представляється мені, коли застановитись над ролю дружини в землі й зауважити, що то не були самі *personae vagae*, а група звязана з землею різнородними звязками.

На с. 408 д. Б. недокладно висловляється, що в Галичині „в сферу боярську ніхто не міг понасти з інших верств громади“: можна сказати, що такий вступ був трудний, давав ся погано, але не неможливий — „Судбич Попов внук“: „беззаконники от племени смердя“ що проти-снули ся між боярство, свідчать за се.

Дальші часи, XIV—XVII в. українсько-руської історії представлені ще коротше, уривково, розказані, здається, з других рук переважно, ледве чи становивши предмет власних студій автора. Не застановляючись на тім, що можна б автору тут закинути, зауважу, що не вважаючи на карповсько-кулішевські громи на всіх, приємлющих умови при сполученню України з Московщиною, д. Б. признає існування таких умов (с. 391), а супроти соловєвського закиду Українцям в їх „шатости“ висловляє, що причиною непевности Українців було „вагання тодішньої московської політики, її еґоїстично-верстовий напрям“ (с. 403).

З висше сказаного видно, що для історії України-Руси курс д. Бєлова мало може дати цікавого. Інша річ — для історії Московщини,

особливо XVI—XVII в.; хто не може взятись за курс Соловєва, а не задовольєть ся короткими конспектами (як самого Соловєва, Іловайського, Павлова etc.), тому курс д. Белова може бути корисним і цікавим, треба тільки пам'ятати певну сторонничість автора. Що до об'єктивності, то єго книжка стоїть вище останнього випуска курсу д. Іловайського, а до того й сей, як і гарний курс д. Бестужева Рюмина, поки що кінчить ся лише „смутиим часом“.

М. Грушевський.

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1894 кн. IV с. 1—12).

Маленька стаття д. Шахматова заслуговує нашої уваги і за для важности свого предмета і за імени автора, що займає доволі авторитетну позицію в російській філології.

Питання, якого дотикаєть ся стаття д. Ш., займало здавна філологів і не перестає бути *objectum litis* досі: треба признати автору, що він не претендує розрішати й єго, а справедливо признаючи, що „лише спільні старання дослідників історії, мови і літератури народа можуть в сїм питанню дійти до дійсно наукових виводів,“ ставить свою теорію лише як гіпотезу. Операє він її цілковито на фактах історії, то ж з сього боку ми до неї й придивимось.

Д. Ш. починає з того, що всеруська (общерусская) епоха історикови не приступна (зазначу, що ще може бути непевним, чи вона коли існувала, і чи дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли існувати з початку, при процесі відокремлення руської мови з решти славянських¹), руський нарід в IX в. вже поділяв ся на племена, що різнились побутом і мовою, т. з. автор признає сї племена не політичними лише, як деякі (напр. Барсов в географії давньої Руси), а й етнографічними одиницями, що й справді правдоподібніше. Їх мови групувались на думку автора в більші групи: він зазначає південно-західне, північне і південне; рішучому відокремленню руських племен перешкодило сформованне руської держави, але в неї не війшли окраїни: південно-західня (Галич з Волиню) і північно-західня (Полоцьк); відокремлення сих земель від решти Руси було причиною сформовання в них окремих нарічій, ще до XII в., і т. ч. нарічя XI і XII в. автор поділяє на три групи — східню (що ділилась на північну і південну), півн.-західню і півд.-західню, і кожна з них вже мала свою долю в перемінах. А як головним чинником в сформованню нарічій був поділ політичний, то він і пізніше впливав на територіяльні границі їх: так що територія Дреговичей поділилась між Волиню і Полоцьком, то й по-

луд.-західня їх частина (Гродно) пристала до полудн.-захід. нарічя, а півн.-східня (Новогрудок) — до півн.-західнього. Спустошення Київщини й Переяславщини під впливом половецьких нападів, закінчених Татарським находом, коли людність звідси рушила на північ, — відкрило дорогу до розширення галицько-волинської, себто „малоруської народности: сполучення багатьох південно-східних земель в Литовсько-руській державі дає їй можливість колонізувати Подніпрянщину; „стрічаючи того-ж самого Малороса в Вороніжських степах і в сучасній Угорській Русі, виводимо, що малоруська народність розпросторилась в історичні часи з заходу на схід, сформувавшись ще за княжої Русі в землях галицько-волинських“ (с. 5).

Деякі з земель південно-східних притягнені були північно-східними, з поспільного впливу їх формується московське наріччє; до цієї групи притягають ся деякі інші племена південно-східні (Рязанщина), тим часом як решту притягає держава Литовська, як Черниговщину (властиво автор розуміє тут територію Вятицьку) і Смоленщину; ці південно-східні народи були головним ферментом Русько-литовської держави, під їх впливом племена північно-західні, разом з Берестейщиною і Турово-пинськими землями, приймають ознаки мови південно-великоруської, і так втворюється наріччє білоруське (в XIV—XV в.). Коли південно-східні племена Р.-литовської держави були притягнені державою Московською, се було „початком великоруської епохи“. Великоруська держава — се натуральне продовження східноруської держави (розумій — київської), з новим центром — Москвою; великоруська народність — се східноруські племена, північні і південні, що зібрали ся круг Москви після розкладу Русі великокняжої (с. 10). Автор відновляє попереднє групування наріччій: малоруське — південно-західнє, білоруське — північно-західнє, великоруське — східнє, з поділом на північне і південнє (в якому автор розрізняє — московське, наріччя, що не входили в склад держави Р.-литовської, як рязанське, і наріччя земель в. кн. Литовського, як говори смоленські, черниговські, орловські, калужські, тульські). Що до поділу мови української й білоруської, то автор вважає пинські говори наріччєм білоруським, що найближше стояли до галицько-волинського, та мали спільну долю з рештою північно-західних наріччій. Поділ „малоруських говорів“ на українське і галицьке — давній, відповідає поділові на волинське і галицьке наріччя; а говори північно-малоруські належать до „земель, що тягнули до Волині та не входили в склад початкового галицько-волинського князівства“, особистість їх підтримували звязки з говорами Чорної Русі, що входила в склад „північно-західного союзу“.

Ми старались докладно представити теорію автора. Передовсім зазначуємо погляд автора на українсько-руську мову: він дивить ся на

неї, як явище стародавнє, що початок свій веде з часів перед-історичних і в своїм розвитку незалежне від впливу інших нарічій, не так як білоруська. Що до решти, як помітив читач, обізнаний з літературою справи, маємо ми тут що до українсько-руської мови поновлену теорію Погодина — Соболевського, тільки вставлену в рами загального об'яснення повстання руських діалектів. Народи київської держави — Великороси, Княне, Переяславці, Черниговці, — належать до однієї групи з Москвичами, Володимирцями etc., українська народність зостається при становищі князів — ізгоїв, до яких занесла так звана родова теорія князів галицьких і полоцьких, виключеною з історії Руси. Побачимо, на чому се все оперто.

Автор починає з догадки, що в епоху доісторичну племена славянсько-руські складались в більші групи — на се має вказувати історія мови. Але як дальше сформованне тих самих груп об'ясняється організацією політичною, і ся причина і далі грає головну роль, то, очевидно, перша догадка тратить своє значіння в теорії автора і з'являється довірливою (хоч на наш погляд таке початкове групування, на основі ближшого споріднення, сусідства і зв'язків географічних і культурних мало далеко більші значіння, як комбінації політичні). Фатальне значіння має у автора відокремлення в XI в. Галича-Волині і Полоцька; такий погляд утворився, безперечно, під впливом згаданої родової теорії, що надавала таке значіння княжому ізгойству та виключало князів галицьких і полоцьких з родових відносин київської династії. На се треба передовсім зазначити, що ізгойство княже (хоч би й признавати за ним певне правне обмеження княжих прав, про що ще можна сперечатись) не виключало тих земель з державного зв'язку руського: князі ізгойської династії уважались членами династії, що мала монополію володіння руськими землями, а волости ізгойські — „отчиною“ для всіх членів київської династії (тож, коли Галичиною заволоділи Угри в XII в., митр. Никифор підбивав Рюрика київського і Святослава чернігівського, щоб відібрали її: „се иноплеменици отъяли отчину вашу, а лѣпо вы бы потрудити ся“ — Іпат. с. 446); а хоч князі тих земель не претендували на київський стіл, однак влада київського князя зарівно розтягала ся на них, як і на інших: київські князі Мономах і Мстислав вимагають від мисських і полоцьких князів, щоб вони їх слухались; князівські з'їзди (в Любечу, в Витчеві) беруть ся розпоряджати волостями галицькими. В сфері церковній і культурній їх зв'язували з рештою земель тіж зв'язки, що й сю решту між собою зв'язували; дружинна верства могла собі пересовуватись в сі волости як і інші. Одно слово — всі ті зв'язки, що зв'язували і впливали асиміляційно взагалі на життя руських земель, з невеликою ріжницею показували свій вплив і на сих

землях; тож фатального значіння їх політичне становище мати не могло в справі формування діалектів.

Звернім увагу ще на дати. Галичина була прилучена до київської держави в 80 р. Х в. (се одинока відомість в літописи), відокремляється десь коло 80-х років XI в., коли тут з'являються ся Ростиславичи, значить, з певними перервами — століття належності до Києва, але автор каже, що „вже до XII в. наріччя Галича й Полоцька встигли виробити свої типові ознаки“. Дійсно — не пізніше, бо в XII віці вже ті типові ознаки відомі з пам'яток, але при чім же тут вплив політичної організації? коли ж встиг відбитись так значно на цілім життю народнім, що полишив так глибокі сліди в мові? ¹⁾

Я говорив доси про Галичину (се ж можна, *mutatis mutandis*, приложити й до полоцьких волостей); але до району того ж діалекта залічено й Волинь: сього вимагають факти з історії мови, але сей факт вже зовсім не влазить в рамки теорії д. Ш.: до останньої чверти XII в. Волинь тісно зв'язано з Київщиною, як рідко котра з земель; ізгойською волостію за той час вона була уривково й не довго; спільним життям політичним з Галичиною вона властиво починає жити лише з 2-ої чверти XIII в. — до того зв'язки їх, протягом кількадесяти літ, з'являючись часами, не були трівкими.

А що сформування галицько-волинського діалекта тепер вже не можна віднести до XIII—XIV в. — се запізно, тому щоб теорію особливості галицько-волинського діалекта від подніпрянського на якомусь історичному ґрунті оперти, треба припустити, що Дуліби-Хорвати споконь віку становили особну етнографічну групу, зв'язану певними спільними ознаками і відріжену від їх східних сусідів. Се буде вправді цілком довільною гіпотезою, але иньшого способу не бачимо.

Такою ж довільною гіпотезою остається і друга підпора теорії — древлянсько-полянсько-сїверянські великороси, які в XII—XIII в. мали виємірувати на північ цілковито й безслідно. І се великоросійство їх, і цілковите спустошення Київщини й Переяславщини, і та еміграція — все се цілком довільні здогади. Д. Ш. взяв їх готовими в своїх попередників, тож нема чого на сім пункті спинятись; пригадаєм лише, що колонізація Подніпрянщини йшла не так з заходу, як з півночі, і що значить сформування українського діалекту не було простим перенесенням мови галицько-волинської в Подніпров'є. Що ж до об'яснення поділу українсько-руської мови на діалекти галицький, і український давним поді-

¹⁾ Що ізгойське становище князів не робило значного такого впливу, доводить і приклад Рязанцян: трохи пізніше від Галичини й вона опинилася в такому ж становищу, а се же не відокремилло її мови в особне наріччє, як галицько-волинське

лом на говори галицький і волинський, то воно неможливо тим, що волинська людність не могла бути одиноким колонізаційним фактором в Подніпров'ю, без галицької, як би й прийняти погляд автора на напрям колонізації. Сформованне діалектів північно-українських об'ясняє автор зовсім не ясно: що значить „землі, що тягнули до Волині, але не входили в склад початкового галицько-волинського князівства“? сусідні говори Чорної Руси, „що належали до північно-західного союзу“ мали впливати на їх відокремлення (с. 17) — але як? алже в Чорній Руси існують „основні південно-західні ознаки“ діалектичні (с. 9)? і що значить „північно-західний союз“? чи волости полоцькі, від яких північна Волинь відділялась широкою смугою земель туровсько-пинських? чи в. кн. Литовське, в яке одначе входила і північна Волинь і південна? Так само незрозуміло висловляється автор і про пинський говір (залічений в него до білоруських); Пинщина ніколи не належала до держави галицько-волинської, тим часом в її мові є багато українських ознак, так що її відносять до українських діалектів.

Ми ширше спинились коло поглядів автора на українську мову, як більш для нас цікавих. Що до білоруської, то, очевидно, політичне становище полоцьких земель в XI—XII в. так само мало може бути причиною його сформовання, як се й з галицькими. Не може бути прийнято й те об'яснення з історичних фактів дальшого процесу, яке в д. Ш. знаходимо: у його Смоленщина з північною Черниговщиною з'являються, як згадано, головним ферментом Русько-литовської держави: „не Полоцьк і не Витєбськ, а сусідні з ними південно-східні племена зручили частини Литви і за її помічю утворили державу, оборонили її границі і навіть підбили собі Київ.“ Се зовсім противить ся історичним фактам: північні волости черниговські (полудневій Черниговщині д. Ш. такої ваги не надає, та при його теорії вона мусіла бути спустошена) прилучали ся протягом цілого віку, з половини XIV в. почавши, більша їх частина була звязана лише відносинами союзу з в. кн. Литовським, і деякі (як напр. Воротинська, Белевська, Одоєвська — які виступають у д. Шахматова, с. 7) „служили службу на обидві сторони,“ себто стояли в однакових васальних відносинах разом і до в. кн. Литовського і до в. кн. Московського (див. напр. Леонтовича Очерки р.-литов. права І с. 175). Смоленщину інкорпоровано Литві донева на початку XV в. Таким чином і вона, і „верховські волости“ північної Черниговщини закінчували собою вже процес сформовання Русько-литовської держави, руським ферментом якої дійсно й були ті білоруські народи, яким відмовляє такого значіння д. Ш., Чорна Русь, Минщина, Полоцьк, Витєбськ: вони зручили Литву й розвили в ній атіакційну силу для інших руських земель, між ними й для Київщини, прилученої значно ра-

нійше, ніж „верховські“ землі й Смоленщина. А значить і прилучення до держави Русько-литовської сих останніх не могло мати такого значіння в розвою диялектів, яке надає йому д. Ш. І то сказати — чому впливу великоруських диялектів, раз вони так асимілювали землі в. кн. Литовського, між ними землі Берестейську. Пинську, Туровську — не показалося на Волині, майже рівночасно з сими прилученої до в. кн. Литовського?

Отже ті історичні підпори, які хотів д. Ш. підвести під свою теорію, а в тім і під стару Погодинську, розминають ся з історією і підперти її абсолютно не можуть.

М. Грушевський.

Н. Харузинъ — Къ вопросу объ ассимиляціонной способности русскаго народа (Этнографическое Обозрѣніе, IV с. 43—78).

Студія д. Харузина виключно займаєть ся народом великоруським, одначе має й для нас чималу цїкавість, бо має значіння для питання про колонізаційний рух руських Славян на північний схід і сформування великоруського народу, як і його відносин до иньших народів в сучасности.

Д. Харузин зазначає, що односторонно спостережені факти в відносинах Великоросів до иньших народів приводили дослідників до супротивних висновків. Більш розповсюднений погляд, уважаючи, як значно розсунув славянський елемент свої границі в областях иньших народів, поглинувши їх в значній частині, привнає за Великоросами (як частиною сього словянства, що виросло на чужезароднім ґрунті) значну асиміляційну здібність; але рівночасно уважаючи на випадки (правда — менш численні), де Великороси приймають материяльну і духову культуру тих народів, з якими сусїдують, переймають навіть мову і втрачують свою національність, инші дослідники приходили до висновку, що Великороси не тільки не здатні до асимілювання иньших, але самі підпадають чужому впливу легко і затрачують національні ознаки.

Зазначивши, що для спостереження асиміляційної здібности, треба виключити сторонні способи асиміляції, як вплив маси на одиниці, вплив адміністративної організації й школи, д. Х. переходить до перегляду обопільного впливу Великоросів і чужеродців. Присвячені сьому перегляду сторінки, займаючи більшу частину студії, прочитують ся з особливою цїкавістю, ілюструючи процес незвичайно важний з історично-культурного погляду.

Автор зазначає, що, виключивши деяких з західньої групи (Естів і Фінляндців), народи фінські взагалі більш менш легко асимілюють

ся Великоросами. Сей процес розпочався в доісторичні часи, а продовження, а по часті — завершення цього процесу має перед очима сучасна етнографія. Тим часом як русифікація деяких финських народів завершалася вже в початкові часи руської історії (як Мері, Веси), а тепер наприклад лише невеликі останки зісталися від Мордви і Перми, тим часом Вотяки, Корела, утікши в менш приступні місцевості від великоруських колоністів, ще задержують на якийсь час свої національні ознаки. Подібним чином русифікації підпадають і деякі з сибірських народів (як Самоеди, Буряти, Гіляки, Юкагири), не вважаючи на незначну що до числа колонізацію великоруську. З фактів супротивного процесу найважливіші — це вплив деяких Киргизів і Якутів на Велико-русів, що йде аж до денационалізації. Нарешті в деяких випадках довголітнє сусідовання не приносить за собою впливу одного народу на другий, як напр. це з Киргизами букевськими і астраханськими Калмиками, що, мешкаючи в європейській Росії, під впливом російського державного устрою, міцно заховують своєнародні ознаки.

Навівши ці факти д. Х. звертає увагу на те, що факти різних категорій помічаємо при сусідованні з тією ж національністю, під впливом різнородних обставин і форм цього сусідовання; це приводить его до виводу, що національні здібності не мають так великої ваги в справі асиміляції, як відносини культурні. Вплив можливий там, де нема глибокої, неперехідної різниці між формами життя (як при сусідованні хліборобів з кочовниками); при тім наріз з побутом багатшим, вигіднішим, більш приладненим до місцевих обставин впливає на наріз, що низше стоїть з того погляду. Тим об'ясняє він, що великоруські колоністико-закази, попадаючи в область заможних Киргизів-кочовників і віддаючись скотарству, приймають їх побут і мову, тим часом як там, де козаки зістаються при хліборобстві, Киргизи, переходячи на хліборобський побут, підпадають їх впливу і втрачають свою національність. Вплив Якутів і Киргизів по деяких місцевостях на Велико-русів д. Х. об'ясняє тим, що то були волоцюги, салдатські діти, здицалі козаки великоруські, що й підупадали впливови культурних і заможних тубильців.

Такі уваги приводять д. Х. до виводу, що про асиміляційну здібність великоруського народу не можна говорити, а лише про асиміляційну діяльність, яка залежить від різних причин, а головніше — від культурного стану двох сусідів. Тим не заперечує можливості існування такої здібності у Велико-русів, але, маючи можливість об'яснити явища цієї сфери фактами культурно-історичними, усовує питання про здібність, полишаючи спостереження її — будучості.

Такі спостереження над відносинами Велико-русів до чужеродців дає важний матеріал до в'яснення історії великоруської колонізації,

швидкого зросту її території серед фінських, низших культурою народів, і зросту численного — через асимілювання собі їх. Легке, добровільне зрушення одних (як то тепер особливо помічається у Пермяків), відступлення, ховання інших перед натиском великоруської колонізації — се факти, що об'яснюють нам незвичайно раннє заникання деяких народів (як Мері, Веси, Води), тим часом як інші з тієїж категорії (як Корели), заховували так довго свою своєнародність; тільки в історії не обмежалося на спокійних відносинах, як в сучасності і намість пасивного усування виступала крівава оборона, тепер не можлива, з другого боку з боку словянських колоністів бачимо факти витискування силою — чужеродці вирівзувались, забирались жінки і молодша челядь etc.

Д. Х. поступив добре, виключивши з об'яснення відносин тих таких неясний і суб'єктивний термін, як національна здібність і переніс всю вагу на ґрунт культурно-історичний. Безперечно різні їх модифікації рішучо впливають навіть при однакових чи аналогічних ознаках національних контрагентів, хоч се не може позбавити значіння і національних ознак — більшого чи меньшого привязання до своєнародности у одного контрагента і більшої чи меньшої національної толеранції у другого. Зауважимо, що на нашу думку брак такої толеранції, зневажливе поводження з чужеродцями може бути одним з важких моментів що до наслідків міжнародних відносин — він побільшує вплив на культурно-слабих народів і викликає тим більшу силу опозиційну у культурно-дужших.

М. Грушевський.

Городъ Каменецъ-Подольскій. Историческое описание священника Е. Сѣдинскаго, К., 1895, ст. VIII+247 24 рисунки.

О. Юхим Сіцинський, священник в м. Камінці, представляє собою типового провінційального дослідника в лїпшій значінню того слова і для тих, що сидючи в провінційальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може буди прикладом, як може чоловік робити, сидючи і в такім мало інтелігентнім куті, як славний Камінець. Начавши ще на академічній лавці перекладами історичними, він і пізнійше все робив над історією рідного Поділля, безпретензійно збираючи й обробляючи той матеріал, який мав під рукою — звичайно по церковній історії й археології переважно; так виходили его описи давніших подільських церков, монастирів і т. и.

Тепер перед нами его книжка про Камінець, видана, як значить ся на другій картці, коштом камінецької мійської адміністрації „в память століття повороту (возсоединенія) Поділля до Росії, що звінчило ся

1893 р. «І так ми маємо перед собою офіційальне ювілейне видання, написане ad hoc. В вступній главі автор об'ясняє, що хотів дати руським читачам історичні відомості про місто, що подекуди він обмежався перекладом того, що знаходилося в польській літературі по можності стараючи ся освітити з руського боку, і уважає свою працю першою, слабою пробою, з хибамі неминучими для провінціального дослідника.

Офіційальні ювілейні видання мають свій спеціальний стиль, дуже неприємний, і ми перш за все з приємністю нотуємо, що ця книжка не впадає в нього, зостаючись в границях наукового трактування предмету. І правда, по декуди прохоплюють ся часом слівця й вирази, що по часті пригадують той стиль, по часті — публицистику певного рода, але сей дисонанс — може й невірний — хоч неприємний, але рідний і цілком формальний, без впливу на саме трактування річі.

Книжка розділена на дві частини. Перші п'ять глав (с. 5—83) обіймають загальну, чи краще сказати — зверхню історію Камінця, в певнім зв'язку з історією края, дальші шість — внутрішню: історія камінецької твердині, релігійне життя, церкви й костели: ся — археологічна — часть (гл. 6—8) займає найбільше місця (с. 83—184), далі — духове життя, устрій міський, торгівля й залюднення. Поділ предмету трохи механічний, і опис сучасного Камінця, мені здається, ліпше було відділити від історичного огляду. В остатнім авторови, як то каже сам на вступі, не ходило про нові дослідн. а про найбільш докладний звід і доповнення зробленого. Автор дуже щільно, як рідко, покориставсь літературою (недостачі невеликі, й трудно більшого вимагати від автора), звернувшись до друкованих джерел по можності, так що его історичному огляду треба признати докладність і повноту. Не в одному можна було б его поповнити на основі мого барського дипломатарія (особливо в справі заставу і викупу Камінця — див. I N. і реєстр в розправі с. 286), та автор каже, що праця его була закінчена до виходу его (р. 1893); реєстр староств камінецьких (с. 87) міг автор значно розширити на основі Akta grodzkie i ziemskie, як що мав комплет сього, в Росії доволі мало розповсюдненого, видання. На с. 18 автор зве Буцацьких родом руським, що рано вирік ся православія і своєї національності; довести сю тезу, скільки знаю, трудно було б. Про напади Волохів на Камінець (с. 22) міг би автор знайти ліпші відомості в цитованім у нього т. X *Źródło*. Думку про заснованнє Зіньковець виходцями з м. Зинькова (с. 85) ледви чи можна прийняти.

Але се другорядні річі. Взагалі-ж, як сказав я, представлена історія Камінця совістно й докладно. Слабо представлений тільки XIX в. — се, звісно, залежало від загального браку обробленого матеріялу в літературі, але ліпше було віставити пропуски в книжці, ніж заповняти

оповіданнями про те, як стрічали в Камінці різних високих осіб. Внутрішня історія, особливо устрій, могли б ширше бути представлені навіть на підставі приступної авторови літератури. За те археологічна частина, як сказано, представлена докладно.

Текст видано коректно дуже. Книжка прикрашена кількома фотографіями, гравюрами й цинкографіями, почасти передрукованими з інших видань (особливо з „Поділя“ вид. Батюшковим), а в більшості — оригінальними. Останні зроблені в Києві, взагалі добре, так що надають книжці елегантний вигляд.

Отже в книжці д. Січинського публіка має дуже користне придбання.
М. Грушевський.

Н. М. О прошломъ Подолін. Камінець-Под., 1895, стр. 46.

Ся популярна брошура на 46 сторонах друку обіймає всю історію Поділля з найдавніших часів до нашого часу. Певна річ, що від такої книжочки трудно сподіватись серйозної вартости і наукового викладу. Брошура і не ставить сього своїм завданням; вона має лиш на меті допомогти тим сьвященникам, що хотіли-б познаємити нарядіян та учнів своїх з долею подільського краю. Брошуру написано на основі праці проф. Петрова „Подолія — историческое описание“ і в тому-ж об'єднательно-обрусительному напрямі.
О. Л.

Л. Падалка — Была ли на островѣ Томаковѣ Запорожская Сѣчь, К., 1893 (відбитка з Київської старини т. V).

— По вопросу о существовании Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества. К. 1894 (відбитка з К. Старини).

Заголовки наведених праць ¹⁾ ясно зазначають предмет студій: чи істнувала до початку другої половини XVII в. Запорожська Січ по тих місцях, де звичайно вказують її історики? Вказавши на те, як стоїть се питання в більш відомих працях про історію України-Руси та запорожського козацтва, автор на підставі історичних, археологічних та топографічних дат, а також з посвідчень старих людей приходить до того, що ні на Хортиці, ні на Томаківці, ні на Базавлуці, ні на Микитиному Розі не було Січи, а що в сіх місцях були лиш дочасні стоянки для запорожського війська, так звані „коши“ ²⁾.

¹⁾ Про другу з них дивись ще в Науковій Хроніці VI т. Записок.

²⁾ Была ли etc. стр. 248, 253, 257; По вопросу etc. стр. 16, 19, 25, 27, 28, 38.

Такий вивід з дуже значної кількості матеріалу показує, що автор розпочинав студії і студійовав сей матеріал, маючи цілком ясну думку про „січ“ та про „кіш“, цілковито та гаразд поділяв сі два термини. Се останнє почуваєш, читаючи праці д. Падалки, хоча з початку неможливо дійсно вивести, що автор розуміє під словами: „січ“ та „кіш“. В сьому разі на запомогу читачеві приходить сам автор, поставивши в кінці другої з цитованих праць питання про ріжницю термінів: „запорожський кіш“ та „запорожська січ“ (По вопросу ст. 38—41). Але коли при поділі сих термінів автор зазначає характерні риси одного й другого, то з'являєть ся у нього невиразність та невпевність; особливо-ж се треба прикласти до об'яснення слова „січ“. „Слово се, — каже автор — могло значно змінити своє значіння в протязі довголітнього життя українсько-руського народу на різних ступнях его культури. З першу се слово, мабуть (?), мало значіння близьке до термину „засіка“, у всякому разі се слово з початку означало тільки місце. Нам не відомо, які відтінки набувало слова „січ“, відповідно відмінам народного побуту, а козацького спеціально“. (По вопросу с. 41). До якого, спитаємо, розуміння про січ можна дійти з отакими міркуваннями автора? Принаймні, чогось певного скласти не можливо. Як звернути увагу на ті ознаки, які автор надає січ, то, не боячись помилки, можна вивести, що за тип Січи в її верхньому устрою та у внутрішньому, адміністративно-побутовому автор признає Січ Сіркову та Січ на р. Підпольній. Особливо ясно виступив з сим критерієм автор, розв'язуючи питання про існування Січи та острові Базавлуці. Про те, що на сьому місці перебували козаки, у нас в історичній літературі є більш повні відомости, ніж про инші запорожські стоянки — (ми поки що задержуємо термінологію автора), се — подорожні записки Еріха Лассоти, що завітав до Запорожців на острів Базавлук 1594 р., яко посланець германського імператора Рудольфа II. Розглядаючи дати сих записок що до поставленого питання, автор зазначає, може й ненароком, але й без усяких застережень та обмежень, ті типові ознаки, які на його думку повинні входити в термін „січ“. За для ілюстрації наших слів, ми позволимо собі над'ужити увагу читача і наведемо кілька гадок автора. „Подані тут (в записках Лассоти) подробиці, — пише автор, — дають привід для виводу, що на острові Базавлуці під час перебування Лассоти у Запорожців тут була звичайна стоянка, яку ніяк не можна вважати за те саме, що й Запорожська Січ. Місце перебування Запорожців Лассота у своїому дневнику скрізь називає табором і ні один раз не додає до нього: у фортифікований або обведений окопом (ibid. с. 23). Зібравши до купи усі типові, з погляду д. Падалки, ознаки Січи розкидані в обох його замітках, можна складати собі ось яке розуміння про

Січ: се — сталий військовий табор, обведений окопом (*ibid.* пор. с. 37), з ознаками оселости (с. 27), з доволі комплікованим устроєм та значним місцем під нею, як от Стара Січ на Чортомлику або Нова на Підпільній (Была ли с. 247). Сих ознак, з погляду автора, не має ні в одній з відомих до другої половини XVII в. стоянки запорожської, а через се до них ніяк і не можна прикласти назви „січ“.

Таку-ж аподектичну відповідь дає автор і тоді, як розглядає внутрішній адміністративно-побутовий бік життя запорожського брацтва кінця XVI та першої половини XVII віку. Наприклад студіюючи (на підставі записок Лассоти) побут запорожців на Базавлуці, автор робить такий вивід: „розглядаючи подробиці військового устрою Запорожців, теж бачимо ознаки, що цілком від’окремляють побут Запорожців сього часу (кінця XVI в.) від побуту пізнішого Низового запорожського війська, що мали свій центр спершу у Старій Січі, а потім у Новій Січі на на Підпільній (По вопросу 24), а то, що Запорожці в кінці XVI в. не мали ще закінченої організації (с. 24), відокремленої від мійського запорожського козацтва (с. 25, пор. до с. 37).

Таким чином автор для розв’язання поставленого їм питання поставив критерієм зверхній та внутрішній устрій Січі за пізніший час від того, який він розглядає, хоч сього, як ми раніше занотували, він і не висловлює ясно та прямо, а дає трохи иньше, менш повне та усталене розуміння про січ.

Вибрана автором стежка для вказання певних ознак „січі“ та брак консеквенції в виясненню основного значіння теми („січ“) спровадили й саму студію поставленого питання на небажаний шлях, що дає й геть-то широке поле за для всяких довільних виводів, коли доводить ся збрати до купи різні історичні дати. Автор надає дуже велику довідну силу археологічним, топографічним датам та свідомствам традиції лише що до его виводів та догадок. Наприклад, розв’язуючи питання про існування Січі на острові Хортиці, автор у останках старовини на сьому острові (сліди давньої фортифікації та окопу) не бачить існування тут Січі (*ibid.* с. 14, 19). Такий само окіп є і на острові Томаківці, хоч і тут автор не вбачає слідів Запорожської Січі, бо „окіп її обширом, ні своїм типом не нагадує собою фортифікації для цілого Запорожського війська, яку має Січ на Чортомлику, або на Підпільній (Была ли с. 24). Але ж окопи на Хортиці й на Томаківці, як видно з слів самого ж автора, підходять під розуміння, яке він склав про Січ: вони обведені валом. Що-ж до обширу окопів, то ледве чи й можна запевняти, що в протягу майже трох віків вони цілком задержали свій початковий вид. Сю думку годен поділяти й сам автор (По вопросу с. 15). А вже ж на острові Хортиці фельдмаршал Мініх вивів здоровенні фортифікації, от же він

міг зруйнувати запорожські фортифікації. Окопи-ж, що зістались цілі на Хортиці та на Томаківці, не можна й рівняти з фортифікаціями, наприклад, Нової Січи, бо остання була не простою твердинею, а уфортифікованим містом (та все таки вона не була життєм усього запорожського війська,¹⁾ як думає автор). Через се, на наш погляд, немає нестемених причин, що б не бачити Запорожської Січи в Хортицькій твердині, що, не вважаючи на свій незначний обшир (500 кватр. сажнів), на випадок небезпечности могла вмістити в собі все Запорожське військо, що складалось з 3—6²⁾ тисяч чоловіка, що не цілий рік жило за порогами та жило не однією тільки війною, а й різними промыслами.³⁾ Про обшир же Томаківського окопу нічого й говорити, бо й сам автор налічує тут кілька десатин (Была ли и. с. 250).

Що ж до народнього переказу, як джерела для цікавого нам питання, то ледве ще чи й можна надавати йому таке значіння, як то робить автор, навіть, прийнявши погляди автора що до наукової вартости сього джерела історичного. Автор широко користується з сього джерела, розв'язуючи питання про існування Січи на Томаківці, і на підставі його на зняте питання відповідає: ні (ib. с. 253) Сам же автор признає — і цілком справедливо, що „народні перекази тільки в поодиноких випадках можуть бути джерелом для історії,“ се раз. Друге, що б признати якийсь переказ відповідним дійсности, треба ще заповнитись, чи можна ж було переказу у певній місцевости заціліти без перекручення (ib. с. 248). Та сього свого погляду автор і не придержуєся при студиях над питанням про Січ на Томаківці. Переказ про острів не може похвалити ся тим, що він без перерви переходив від одного покоління до другого; та й теперішні Катеринославці не тубильці, а захожий люд, а через те й „чужий для запорожських переказів“ — як признає й сам автор. (По вопросу с. 19 примітка). Через се зовсім даремна й праця шукати серед людности сусідньої з Томаківкою дійсного оповідання про часи початку історії запорожського козацтва. Автор сам вказує на те, що біля Сіркової Січи серед людности нема переказів навіть про такого велетня Запорожа, як кошовий Іван Сірко (Была ли с. 250), що й жив вже в пізнійші часи запорожської історії, то що ж сказати про ранішні часи?

Не можемо ми признати відповідним і трактовання автором писаних, історичних свідощів про Запорожців. Щоб ствердити свою думку, автор покликається на те, що в писаних джерелах того часу слово

¹⁾ Изустное повѣств. Запорожца Коржа, стор. 42.

²⁾ Записки Лассоты, стор. 49.

³⁾ M. Bielskiego Kronika Polska, стор. 717—718.

„Січ“ не вживано для означення Запорозького війська. Знайшовши ж у літописи Самовидця та в „Історическом собраніи“ Лукомського слово „Січ“, ужите у вказаному значінню, автор уважає то припискою переписувача (По вопросу с. 29—31). Нехай і так! Не будемо змагатись проти автора що до історичного збірника Лукомського; але сього ні в якому разі не можна сказати про літопись Самовидця, авторитет якої, як написаної сучасником Хмельницького, високо стоїть в українсько-руській історичній літературі. До того ж згадане місце цієї літописи немає в собі нічого сенько двоїстого та неясного, а слово „Січ“ ужито тут як більш дрібне пояснення та додаток до слова „на Запороже“.

Що слово „Січ“ уживано у літописних оповіданнях про події половини XVII в. до ладу, стверджуєть ся тим, що в звичайній розмові вживано слово „Siczowcy“, для означення запорозьких козаків, — а що воно так, то се видно з цитованих у автора листів гетьмана Жолкевського. Але й автор вказує на се слово та не бачить в ньому нічого такого, щоб знищувало правду його слів, не бачить вказання на існування Січи в початку XVII в., хоч і „не бере ся об'яснити автентичне значіння слова: „Siczowcy“ (ib. с. 35, прим.) По нашому ж сямий натуральний та найпростійший зміст слова „Siczowcy“ такий: 'се — люди, що живуть в Січи.

Нарешті, щоб більше ствердити головну думку своєї студії, автор розглядає внутрішній устрій запорозької військової громади кінця XVI та початку XVII в. й приходить до того, що громада ся ще не мала закінченої організації (і б. с. 24) і не існувала, як щось окреме від решти козацтва, як самостійне низове військо Запорожське, а правдоподібно (?) в сей час перебувала середню стадію розвитку межі остаточним організованнем та тим моментом примітивного устрою військового, який ми бачимо у Бельського, коли він описує козацький похід в Молдавію під проводом гетьмана Свірчковського (ib. с. 27). Тут автор зачіпає, на наш погляд, дуже важне й нове питання про історичний розвиток внутрішнього життя Запорожського війська. Саме тільки поставлення такого питання надає працям д. Падалки значну вагу; дуже шкода, що автор не дав сій думці більш широкого розвитку, але додамо, що не можна й цілком погодитись з тим, що висловив автор про внутрішнє життя козацтва. На розв'язання сього питання в значній мірі відбив ся той погляд на Січ, який дає автор у своїй студії, узявши за тип її Січ за останній час її історичного розвитку. А вже ж сам автор запевняє, без жадних застережень, що значіння слова „Січ“ можна було значно змінитись в протязі багатьох віків життя українсько-руського народу,“ а потім від щирого серця признаєть ся, що „не знає, які від-

тінки набувало слово „Січ“ під впливом змін народнього побуту, а козацького спеціально“ (ib. с. 41). Очевидячки, життя козацтва треба розглядати в зв'язку з його історичними умовами, які, на наш погляд, повинні стати виходною точкою для студій про побут Запорозжів XVI—XVII вв. На Запорожжя тягла українських козаків і повна особиста воля і багатство промислів; але тут за порогами, через сусідство з охочим до війни кочевником-Татарином, сі вояки, що б удержатись на своєму місці, будують „засіки“; „з сього, скажемо словами історика В. Б. Антоновича, мабуть і центр твердинь на острові Хортиці придбав назву „Січ“.¹⁾ Останки таких твердинь, і навіть доволі просторих, знайшов сам автор. Що козакам неминуче треба було мати такі центри, як Січ на Хортиці, се очевидно. Козацтво, як свідчить Лассота, жило по 3—6 тисяч чоловіка вкупі, а через те повинні вони були мати й доволі значний запас муниці та військового припасу, як для своїх походів суходолом, так і для цілих флотів, се одне; а друге те, що вони повинні були провадити завзяту боротьбу з Татарами та Турками, — усе се ясно свідчить про те, що Запорозжці повинні були мати свої центри, і свою військову організацію, себ то вони повинні були виділитись з загалу українсько-руського козацтва. Ледве навіть чи й можна, на основі дат, що цитує д. Падалка, змагатись проти того, що у Запорозжців були січі як оселі, уфортифіковані місця. Тепер ходить тільки про те, чи можна ж укупі з д. Падалкою казати, що Січ не мала самостійного існування, як громада з певною внутрішньою організацією? Скажемо: ні! бо д. Падалка в своїм розумінню організації Запорозжців XVI в. виходить з непевних дат. Автор надав усьому запорожському війську характер ватаги авантюриста Свірчківського, тоді як вже давно признано історичною наукою, що Свірчківського не можна навіть заводити в число запорожських гетьманів; авторови можна було знайти авторитетні уваги про се у того ж В. Б. Антоновича. Дати ж про внутрішній устрій Запорозжців XVI в. в записках Лассоти автор об'ясняє не відповідно історичним умовам життя запорожського війська.

Межи иншим Козаків манило за пороги багатство промислів: рибальського та звірячого, й через се не диво, що Лассота здібав тут мисливців або так званих „хазайів човнів“. До того ж Запорозжці не увесь час жили за порогами, а особливо на зиму вертались на Україну й взагалі не рвали усіх зв'язків з українським козацтвом, центром якого був Терехтемирів. Через такі зв'язки вони зберегли і організацію українського козацтва, поділеного польським урядом на полки; через се й присутність полковників у запорожському війську для нас цілком зрозуміла,

¹⁾ Літографований курс лекцій, стор. 12.

а функції їх, на наш погляд, були не чисто військові, а військово-адміністративні, і навіть переважно останні, — з сим згоджується і д. Падалка (По вопросу с. 24). Такі були умови життя Запорожжя у XVI та першій чверті XVII в. У другій же чверті XVII в. під впливом різної вже релігійно-національної та економічної боротьби двох народностей: руської та польської українське посіпільство почало усе більш та більш приливати на Запорожжя. Одна частина сього посіпільства йшла на Запорожжя, що б тут зкупитись й усією лавою кинутись знов на Україну та за допомогою Запорожців добитись певних перемін; друга ж, значно менша, або записувалась у військо, або оселялась на його землях. З кінця XVII в., за гетьмана Мазепи, участь Запорожців у політичній життю України, що особливо інтензивно виявилась за Хмельницького та в пізнішій боротьбі гетьманів, перервалась; а натомість побільшилась еміграція Українців у запорожські степи, особливо ж коли самі Запорожці гаряче взялись за колонізацію своїх степів.

З таких умов життя Запорожжя виходило ось що: 1-е, повсякчасний звязок запорожського війська з Україною; а що сей звязок тягнеться через усе історичне життя Запорожського війська, то се й на крихту не може бути доказом того, що запорожська громада сей чи той час не мала самостійности, як се доводить д. Падалка (ib. с. 27). 2-е, натовп у військо запорожське посіпільства все збільшувачись, — зробив те, що життя війська опанував устрій цілком народний, а через се й утворилась зміна в організації війська та його адміністрації. Адміністративною одиницею війська стає не полк, а курінь, а назву „полковник“ змінено на народний адміністративний термін — „отаман“. Коли витворилась ся одміна, напевне трудно вказати, — як що не бачити в назві „полковник“ днівника Лассоти якоїсь недокладности виразу; принаймні назва „отаман“ вже в XVI в. була відома Запорожцям, тільки її вживали, як назву начальника невеличкого гурту козаків — чоловіка з 10.¹⁾ Може стати ся, що таким отаманом був старший межі земляками, що приходили на Запорожжя і тут складали з себе більш значні гурти під зарядом названих Лассотою полковників, даючи таким гуртам своє ймення. Так мабуть й витворились назви курінів: Канівський, Верхне-Стеблівський, Нижне-Стеблівський й пнячі. З другого боку колонізація запорожських степів, що мала своїм наслідком утворення великого числа хуторів сіл і навіть міст, заставила запорожський кіш звернути увагу на експлоатацію своїх земель та впорядковати життя самих осадників, через се й розділено запорожські маєтки на 8 округів або паланок та заведено у кожній з них

¹⁾ Дивись у Яблоновського: *Źródła dziejowe* t. XX, Rejestr kozaków nizowych, str. 154; порівняй *Kwartalnik Historyczny* 1893 p. III. Etniczna postać Ukrainy.

окремий уряд з полковником на чолі. Паланочних полковників запорожських XVII в. ніяк не можна вважати за те саме, що й полковники XVI, про яких згадує Лассота, бо тоді й умови життя на Запорозжжі були зовсім інші. Нарешті, узявшись за експлоатацію своїх просторих маєтків, козацтво поділило про меж себе, по куріням, ті землі та уходи, що не осіли осадники. Ся обставина поклала свою особливу печать на устрій життя усього війська. Військова рада усього запорожського братства дотикалась справ, що мали вагу для усього війська: обрання кошової та паланочної старшини, питання про війну та згоду, поділ земель; внутрішнє ж, адміністративне життя кожного куріня була справою самого ж куріня, й таким робом курінь у війську ставав чимсь самостійним: курінь оббирав сам собі свою курінну старшину, мав свою господарку, свою казну, свою землю і ставав по середині межі усією громадою та поодинокими особами. Значить, внутрішня організація війська в останні часи його існування не мала вже без примішки чисто громадського характеру, мала в собі багато елементів посябринного устрою, які приципило до економічного побуту козацтва поспільство. Але питання про те, яке місце займав в устрої запорожського війська посябринний елемент, заслуговує більш широкої студії і повинен стати предметом окремої розвідки.

Значить, головна думка д. Падалки, що у Запорозжців не було Січи навіть до часів Богдана Хмельницького, не має за собою безперечних фактів та важних доводів, а до того й самому представленню справи бракує ясности та точности, що й відбилось неприємним способом на самому методі студії. Говорячи так, ми зовсім не хочемо заперечувати науковому значінню праць д. Падалки. Перш за все треба радіти тому, що автор вибрав для студії мало вияснену область історії; а друге те, що автор, студиюючи сю область, уживає критичного методу, не покладаючись ані на свідощтва українських та польських літописців, ані на розповсюджені думки; до того ж праця визначається багатством зібраного матеріялу, ще й гаразд розміщеного. Стан джерел до початку історії Запорожа, де багато заплутаного, не ясного, і навіть непевного, вимагає доконче критичного перегляду, а через се хто тільки хоче узятись за студіювання сеї області, повинен вибрати своїм девизом євангельські слова: „ось лопата Єго в руці Єго й він вичистить свій тік, і збере пшеницю у свою житницю, а бур'ян попалить невгасним вогнем“. Критичний метод привів д. П. до вельми щасливих наслідків в його попередній роботі про походження запорожського козацтва і взагалі приємно відрізняє его роботи від праць другого співробітника його на цій історії Запорожа — д. Еварицького; тільки прикладаючи критичний метод до розповсюджених в українсько-руській історичній науці

думок та їх джерел, треба б авторови критично вивіряти й силу доводів супротивних, щоб, зламавши старе, не дати нових об'яснень та виводів не досить опертих й через се саме не наробити в науці ще більшої плутанини.

До своїх студій автор додає карти, що багато допомагають ясно зрозуміти топографію Січнй.

Зостається від щирого серця побажати авторови талану в його дальших працях на вибраній ним ниві історії. II.

Лѣтописецъ Русскій (Московская Лѣтопись) по рукописи А. Н. Лебедева, Москва, 1895 (відбитка з „Чтеній“ московського істор. товариства).

Ся літопись обіймає п'ятнадцять років царювання Івана Страшного (1552—1563 р.) і подібна до виданого вже Літописця Львова та Никонової Літописи. Властиво ж нова й до сього часу не видана частина літописи починається з 1560 р. Видавець пильно перевінив видання з оригіналом, а в першій частині, подібній до згаданих літописей, відмітив у тексті курсивом і означив в примітках всі добавки, вставки та зміни. Для українсько-руського дослідника ся літопись має ту вагу, що подає багато подробиць про відносини, які повстали межи Дніпровим козацтвом та московським царем, про відносини сього козацтва до відомого борця з „невірними“ князя Дмитра Вишневецького і, нарешті, про службу сього останнього цареві на Дніпрі та на Кавказі і поворот його у Литву на службу до в. князя. До того літопись нуте факт з'явлення і ширення „люторської ереси“ по західній Русі та Україні, яку вже називає „Малою Русію“, і під р. 1554 переказує послання константинопольського патріарха Іосафа до київського митрополита Макарія „обличая злославную, пагубную и богомерскую Люторускую ересь.“

На жаль ся літопись не має покажчика, й через се користати з неї доволі незручно. O. III.

Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академією Наукъ подъ редакцією Н. А. Попова, Разрядный приказъ, Московскій столъ т. I: 1571—1634, т. II: 1635—1659. Спб., 1890—1894, 4°, т. I — ст. XLIV+767, т. II. — ст. XLV+773.

По між виданнями Академії Наук відділ властиво історичних матеріалів завше займав другорядне місце, а за останні десять років ми майже нічого вже й не зустрічали такого, що належало б до історії. Але з початком 1883 р., по думці небіжчика академіка Н. В. Калачева, який вказав на коначну потребу видання справозданъ та рішень Мо-

сковської боярської думи, різних допетровських приказів областних та сільських урядів Московської держави, академія ухвалила розпочати таке видання й доручила його д. Калачеву. Останній небагом вмер, і розпочате ним перервалось. Поновив се діло проф. московський Н. А. Попов, тепер вже теж небіжчик. Р. 1887 Попов радив зараз же розпочати видання найголовніших документів „Розрядного приказу“, бо останній до 1711 р. мав вплив майже в усіх галузях державного урядовання. Попов рекомендував академії дві методи видання: поділ документів відповідно ріжним сторонам урядовання по всіх столах „Розрядного приказу“ і уклад документів хронологічний, починаючи з Московського стола. Академія наук прийняла хронологічний метод і розпочала видання з „діл“ Московського стола, надавши виданню загальну назву „Актив Московської держави“. Не вважаючи на те, що поміж столами Розрядного приказу (сей приказ глядів всього, що належало до державної служби) Московський стіл не видав справ України Руси, а все ж таки, як ми побачимо далі, поміж його документами трапляється доволі материялу і для українського історика. А коли воно так з Московським столом, то чого ж ми можемо сподівати ся, коли академія почне видавати документи Білогородського та Київського столів, які безпосередне відали справи України, не вважаючи на те, що існував і окремий Малоросійський приказ. Через отсе вже видно, який має для нас інтерес се видання Академії Наук. Не можна ж не пожалкувати тільки, що видання документів Білогородського і Київського столів доведеть ся й геть — то довго дожидати, а то через такий рахунок: Академія Наук з 1887—1894 р., се б то за сім років, видала два томи; виходить, що, як не змінять ся обставини, то виходити ме по одному тому, не що року або й двічі на рік, як можна б сподіватись, а лише через $3\frac{1}{2}$ роки; скільки томів вийде з документів Московського столу ще невідомо, а вважаючи на повільність видання, ледві чи й вийдуть на світ раніш половини ХХ віку документи Білогородського та Київського столів.

Перший том „Актив Московскаго Государства“ представляє з себе здоровенну книжку з 766 сторінками in 4°, в два рядки дрібного та густого письма; 100 сторінок сього тому зайнято покажчиками осіб, імен географічних та річей. Сей том містить 718 актив, що обіймають час з 1571—1634 р. Як і треба було сподіватись, найменча частина актив припадає на кінець ХVІ в., останній же рік — 1634 і найближчі до нього попередні роки мають найбільше актив. До України-Руси належить дуже багато документів, і перш за все ті, що представляють нам стан Лівобережя під кінець ХVІ в., на яке нападають Татари, а боронять московські вартові та „станичники“. Ще р. 1846 з сього материялу покористував ся небіжчик профес. І. Беляев для студії: „О сторожевой, станичной

и полевой службѣ“; але через те що в примітках Беляєва проскочило багато помилок, то академія і видала їх цілком, без зміни, що, кажучи до речі, ні на крихту не відміняє висновків цієї студії. Другий ряд документів подає відомості про війни з Польщею в р. 1619 та 1632—1634 та про татарські напади; нарешті третій — рисує нам внутрішнє життя українського козацтва і подає відомості про відносини козаків до польського та московського урядів. Факти політичного та побутового життя козаччини знаходимо або в офіційальних „відписках“ воеводів з приводу подій на далекій окраїні, або в посвідченнях крамарів, вязнів, або мандрівців з України. Вони представляють нам внутрішній устрій козацтва, єго самоуправу, козацьку раду, боротьбу на її партій, настроїв народу; вони характеризують гетьманів, подаючи відомості про їх долю. Так ми довідуємося тут про нових гетьманів: Білоцерковця, Кулагу та Деденка; маємо відомості про старих ватагів козацтва: про Тараса й про Арендаренка та про їх долю; про кошових отаманів й ин., одно слово — сі акти багато де в чому поправляють та змінюють наші відомості про козацтво до Богдана Хмельницького й для нас набувають тим більшу вартість, що українські літописі та польські офіційальні документи за сей час дуже вбогі. Через се ми маємо право сподівати ся, що документи Білогородського столу будуть ще багатші такими відомостями, але, на жаль, видання їх і можливість користувати ся з них історикови, як ми вже казали — в далекій будучности: „жива великі, а робітників на омаль“. Скільки то туману, що обгортає тепер історію козацтва, тоді розвіється!

Другий том актів обіймає часи 1634—1659 рр., се б то час війни Гуні та Острияниці, добу найбільшого утиску селян та козаків на Україні, війни Хмельницького та гетьманованнє Виговського. Своім обширом сей том точнісенько такий як і перший (773 сторінки), але документів у ньому майже в півтора раза більше, 1160; на жаль, про них не можна сказати того, що ми говорили про перший том. Найбагатші актами про козачину 1648 та дальші роки, коли московські воеводи з українських міст особливо старанно збирали чутки про „черкаські“ (українські) та польські справи і посилали відписки в Розряд, але в сих відписках ми не знаходимо нових фактів ні про війну самого Хмельницького, ні про те, що робило ся по Україні після його смерті; замовчено напр. прилученнє України, смерть гетьмана, обраннє Виговського, дальша ворохобня; війна Гуні та Острияниці теж зовсім не залишила сліду в сих актах. Така бідність відомостей про Україну в ділах Московського столу мала ту причину, що багато, і то найголовніше — йшло у Білогородський стіл та Посольський приказ, а також що з часів Хмельницького важніше та необхідніше ледви чи не все вже й видано; а як що ще й зустрічається, то воно належить

до подробиць, які не мають вже такої ваги. Цікаво напр. що по багатьох актах сучасники звуть Хмельницького „великим“ — великий Богдань Хмельницькій, гетьмань запорожський. В сю пору загального зворушення та колотнечи, в чутках ходило чимало всякої нісенітничі (напр. на Запорозжі сподівали ся приїзду короля Владислава IV), яку докладно записували акуратні та пильні воєводи; але саме розповсюдження таких чуток показує вже, чого бажала і чого сподівала ся народня маса. Історики не можна занедбати сього громадського настрою, який переважно і відбив ся в „відписках“ та „вістях“. Таким чином і отсей II том „Актив Московскої Держави“ українському історикови послужить не малу службу.

Показчики до обох томів визначають ся повністю, займають майже сьому частину книжки, особливо добре впорядковано показчик річей а тим в значній мірі полегшуєть ся користування „актами“.

Нарешті побажаємо, щоб найскорійше виходили дальші томи „Актив Московскаго Государства“, хоча що до історії України, то вони будуть бідніші відомостями ніж отсі два; бо після сполучення України з Московю у Разрядному приказі заведено окремий Київський стіл та Малоросійський приказ, куди і йшла уся переписка в справах України та козацтва.

О. Щуровський.

Źródła dziejowe, tom XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. IX, Ziemia Ruskie — Ukraina (Kijów-Bracław), dział I, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego, Warszawa, 1894 r., str. 89+185+XXVI.

Починаючи з 70 років, у Варшаві видаєть ся збірник матеріялів до історії Польського королівства з усіма землями, які складали останне; загальний заголовок сього видання — „Źródła dziejowe“. Томи сього видання, присвячені українським землям (Волинь, Поділе та Україна), редагував відомий польський вчений Олександр Яблоновський, а то т. V (Lustracye królewsczyzn ziem ruskich — Wołyń, Podole, Ukrainy w 1-ej poł. XVII w., 1877), т. VI (Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVII w., 1877), т. XIX (Polska XVI wieku, ziemia ruskie — Wołyń, Podole 1889), і нарешті, теперішній т. XX, разом з яким вийшов том XXI, а закінченням має бути т. XXII. Попередні праці д. Яблоновського давно вже оцінено критикою, що признала наукове значіння їх, оцінила безсторонність автора, але зазначила і деякі слабі сторони його

студий¹⁾. Теперішній том своїм змістом представляє з себе продовження попередніх праць д. Яблоновського і заразом — загальні висновки з усього простудієваного матеріалу.

Книжка складається з двох частин — передмови (1—89 стор.) та документів (стор. 1—185). В передмові автор перш за все певно зазначає мету студії — подати географічно-статистичний опис України по тому ж плану, по якому в інших томах описано вже інші землі Польського королівства. Автор переняв за думкою, що Україна представляє свої характерні ознаки, на які, при описі України, треба звернути увагу; але надруковані в цьому тому акти занадто уривкові та неповні за для того, що б на підставі їх можна було знати повну картину внутрішнього життя країни; тому він дає поки що лише короткий географічно-статистичний опис, відкладаючи детальні студії до ХХІ т., в якому має замір скористати з широких виписок з актів Люблинського трибуналу, які буде надруковано у ХХІ томі²⁾. Сама студія починається зазначенням меж „України“ і тут же об'ясняється значіння цього терміну і час його початку; далі йде зазначення меж українських воєводств та повітів і їх опис: за думкою д. Яблоновського, значна частина України ще й у кінці ХІІ в. представляла з себе пустиню (*dzikie pola*); людність зкуплювалася по місцевостях з стародавньою хліборобською культурою, поблизу королівських замків, але колонізаційний рух почав уже захоплювати й пустині. Обшир кожного повіту і воєводства визначається по карті Хржановського, а здобуті цифри порівнюються з дослідженнями Стрільбицького (*Superficie d'Europe*, 1882), та Фридриха (*Historisch-Geographische Darstellung Alt- und Neu-Polens*, 1839). Загальна цифра для усієї України складає 3.162,75 кв. миль, та дикі поля займають 1537,23 — а усього 4699,98. Переходячи до зазначення кількості залюднених пунктів (сіл та міст), а потім і до кількості самої людності, автор перш за все вказує на труднощі, які виникають з неповноти та непевноти джерел, але все таки пробує відповісти на зняті питання. Згрупувавши всі дані в статистичні таблиці (попередньо окремо за для сіл та міст, а після — укупі), автор робить такі висновки: після Люблинської унії кількість селень та міст повсякчасно збільшується, але все таки ще з початку ХІІІ в. Україна, неважаючи на „найнеурочішіші заходи“ осадних, була не дуже то залюднена: вона

¹⁾ Див. реферат проф. В. Б. Антоновича в „Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, т. II.

²⁾ До ХХІІ тому віднесено питання про етнографічне значіння краю, про колонізацію, про козачину, про різні види земельної власності, а також аргументування висновків, які зроблено в теперішньому томі.

не мала навіть одної селитби на $1\frac{1}{2}$ кв. милі. Найбільше число селитб припадало на північну половину Київського воєводства (883 селитби, або 1 селитба на $1\frac{1}{2}$ кв. милі), потім йде воєводство Брацлавське (402, або 1 на $1\frac{1}{5}$ кв. м.) і нарешті південна частина Київського воєводства (402, або 1 на $2\frac{1}{5}$ кв. м.). Ще трудніше визначити кількість людности, бо бракує джерел; але автор пробує вирахувати й се, і знов подає статистичні таблиці окремі для сіл і міст, а потім загальну таблицю людности України по воєводствам та повітам. Через ріжну густоту людности в означених територіях ці цифри не сходять ся з кількістю залюднених пунктів: виходить найбільш залюдненим Брацлавське воєводство (311,340 мешканців або 496 на 1 кв. м), значно рідше (у 4 рази) залюднене Київське воєводство, обидві половини якого мають майже однакову густоту людности (на півночі 126.270 мешканців, або 117 на 1 кв. м.; а на півдні — 107.670, або 97 на 1 кв. м.). Сім цифрам автор надає велику вагу і сподівається, що вони допоможуть кинути світ на багато темних питань місцевої історії. На думку автора, останній вивід може здивувати чоловіка мало обізнаного з характером краю: велика обширом Україна, що обіймає $2\frac{1}{2}$ мільйони кв. миль, має трохи більш за $\frac{2}{3}$ мільйону людности, тоді як Волинь та Поділля, що у купі мають менш ніж на половину менший обшир землі, мали за півстоліття до того 400.000 людности; а тим часом „низове братство“ могло виражати в поле десятки тисяч озброєних людей. На думку автора, такі супротивні факти можна об'яснити тим, що воєнничє козацтво постачала не одна Україна й навіть не одна Русь, а „майже уся річ посполита“; а тим часом в своїх рахунках він звертав увагу тільки на осілих козаків, що жили на Україні.

Сими увагами д. Яблоновський кінчає свою студию, а широке уаргументовання своїх думок відкладає до XXII т. Ледви чи й треба говорити про вартість знятих автором питань. Щож до їх розв'язання, то д. Яблоновський відносить ся до свого завдання з великою обережністю та добросовісністю: він не ховаєть ся з нестачою своїх джерел, надзвичайно пильно студіює зібраний матеріял, користуєть ся з праць інших дослідників (переважно київських); він не побільшує ваги своїх виводів (mogą mieć i mają jedynie przybliżone, pogównawcze, przykładowe, względne, minimalne nakoniec znaczenie) а свою пробу вирахувати загальну цифру людности на Україні називає „hazardowna próba“. Не вважаючи, до виходу XXII т., можливим дати повну оцінку праці д. Яблоновського, ми не можемо не занотувати певної односторонности в нього, яка виходить з самого ставлення питання: дивлячись на Україну, яка на області Польського королівства, автор, при всій своїй совістности, має на увазі не стільки українську (місцеву) людність, скільки польську — во-

лодарську та польський уряд. На його думку, XVI в. був для старої „Київської землі“ — колись *par excellence* „руської“, — добою нового відродження, що наступила після цілковитого знищення людности (по *okrutnim „wujęciu“*). В його студії Люблинська унії стає ерою залюднення українських „пустинь“; за сі-ж часи на Україні повстають міста в сучасному розумінню сього слова. Усе се думки давно вже відкинуті київськими вченими, про праці яких д. Яблоновський висловився в своїй передмові з великим спочутем. Такими ж мотивами ми об’ясняли і занедбання в рахунках „непослушних“ та „низових“ козаків. Звісно, кількість їх неможливо напевно вирахувати; але незвернути на них уваги — усе одно що ігнорувати вільних козаків Слобідської України.

Документи, видані в цьому томові, представляють описи замків, люстрації Київського і частиною — Брацлавського воєводств, розмежування повітів та поодиноких маєтностей і ин. акти, що містять у собі статистичні або географічні дані. Окремий відділ становлять документи, що належать до військової організації українських воєводств. Помежи останніми особливо визначається: „*Regestr kozaków nizowych zaporoskich i rzeciecznych, którzy chodzili na służbę króla jmci do Moskwy*“ 1581 р., який д. Яблоновський справедливо називає найстарішим з відомих реєстрів козацьких. Але поділ козаків на *zaporoskich* і *rzeciecznych*, склад самого війська з різних народів (тут є виходці з Польщі, Литви та Московщини), нарешті те, що на чолі сього війська стоїть Орісовський, викликає велику непевність, що до повстання сього „козацтва“. Нарешті подано реєстр осад Київського та Брацлавського воєводств, згаданих в виданнях Київської Археографічної комісії з означенням томів і сторінок видань.

В. І.

Źródła dziejowe, t. XXI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. X — Ziemia Ruskie: Ukraina (Kijów-Braclaw), Dział II-gi, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego, Warszawa, 1894 р., стр. II+654+LI.

Сей том, уложений д. Яблоновським, містить в собі витяги з актових книг трибунала Люблинського для Київського й Брацлавського воєводства за час, з переривами на один — два роки, від 1590—1625 р. Нічого, нам здається, й балакати про вартість книг Люблинського трибунала, що був одним з вищих судів для воєводств польської Русі. Постанови трибунала остаточно стверджали права на землі спіричників. Відомости, що ми находим в процесах і рішення вказують, хто справді був власником того чи сього майна; з сього тільки боку й важні

витяги з актових книг трибунала з погляду географічно-статистичного, і тільки такі витяги можна вважати за користний матеріал, що може стати підвалиною для історичних праць. Але чи подає автор цього тома „*Źródło dziejowych*“ потрібні відомості, і чи можна сей том витягів із книг трибунала вважати за такий матеріал? На великий жаль — ні. Д. Яблоновський, ми думаємо, для прискорення не робив витягів із самих актів, а обмежував ся, мабуть, або реєстрами, що має кожна актова книга, або титулами до актів, або, нарешті, початковими словами кожного акта; через се ми маємо лише відомості, що за те чи иньче село або місто були спірки між певними особами, але за ким суд признав право на майно, хто „справді“ володів ним — за відповідю на сі питання тра звертатись до самих актів трибунала; д. Яблоновський лише показує, що спірка була, і на якому листі актової книги можна найти, як її порішено; ся неясність ще побільшуєть ся через те, що люблинський трибунал був апеляційною істанцією, в якій оскаржували постанови нижших інстанцій; через се виходило, що той, хто позиває до гродського суду, позиваний був до трибуналу, і навпаки; иньча річ — записки і грамоти; там самий заголовок вказує відносини спірників.

Звідсіля ясно, що сим томом „*Źródło*“ можна користуватись переважно, як реєстром актових книг, як покажчиком для потрібних документів. Але тра було авторови тільки зробити невеликі витяги із постанов трибунала для кожної спірки, — і його книга справді замінила-б самі актові книги для тих, хто цікавить ся лише остаточною постановою суда, а не шукає подробиць того, як переведено процес. Та зауваживши на те, що ми не маємо ніяких відомостей про зміст книг Люблинського трибунала, не можна не подякувати авторови і за те, що він дав. Зібрать таку масу вказівок на постанови трибунала — праця велика і не може не викликати признання в кожному, кому приходить ся звертатись за справами до книг трибунала.

В кінці тому д. Яблоновський дає географічний покажчик і тим улекшує можливість найти відомості про кожну місцевість. Але й тут ми натикаємось на деякі труднощі: автор при одному географічному імені збирає цифри всіх сторінок, де тільки є се ім'я, хоча б сим іменем звались дві окремі місцевості і належали до різних господарів; таким способом під одним іменем значить ся два, три й більше сіл, тоді як теж саме ім'я, що трохи ріжнить ся по формі в двох місцях книги, виставлено окремо. До цього покажчика треба привикнути, як поводитись з ним, що б не наробить похибок. Але знов кажем, що се не так важно; добре, що хоча й се є. Те-ж, що подає покажчик, дуже цікаве: він вказує на існування багатьох сіл, що не стрічались до сїєї пори ні в яких матеріалах, і свідчить про те, що правобічна Україна була залюднена

тоді далеко густійше, ніж ми до сього часу думали. Нарешті не можна не побажати, що б автор дав такі-ж відомости і для інших воєводств — Поділя, Волини та Чернигівщини; особливо б цікаво мати відомости про Чернигівське воєводство, бо для нього зовсім нема актових книг нижших судових інстанцій, і ми про те, як густо воно було zalюднено, нічого або дуже мало знаємо.

О. Шуровський.

Н. Мухинъ — Кієво-Братскій училищный монастирь, историческій очеркъ, к., 1893 р.

И. Каманинъ. Еще о древности братства и школы въ Кієвѣ, 1895 р., 20 стр. (відбитка з „Чтеній“ Київського істор. тов. т. IX).

В українській історичній літературі останніми часами почав наражатись окремий тип праць — се історія українських монастирів. До таких праць належить і згадана робота д. Мухина, історія Київ-флоровського монастиря о. Маниковського, також історія д. Малиженовського (в Кієвських єпархіальнихъ вѣдомостяхъ), історія Лубенського Мгарського (за неї див. у V кн. Записок) та Густинського монастирів. Хоч і раніше бували праці такого характеру, але їх було не так багато, і вони були не такі широкі, як перелічені нами.

Кожний цікавий до своєї історії українець може такі монографії почитати лише з почуттям щирої радости. Причина сього — в необхідній потребі вистежити минуле життя українського чернецтва та в тому значінню, яке має того рода студії. Хто не знає про ту широку та повсякчасну участь, яку брав український стан чернечий в історичнім житті України? Багато великих подій славної минувшости і імення багатьох великих українських діячів звязано з історією монастирів, які боронили вкупі з народом його справу літературою, проповідю та школою. Така служба українських чернців на користь рідного краю придбала їм симпатії українських мас, що дивили ся на життя чернече, як на вищу форму життя, і дбали завязати певні звязки з сим релігійно-моральним інститутом. Одні з них шукали чернечого ідеалу поза рідним краєм (на Афоні, у Молдавії), де як коли й засновували свої монастири (Паїсій Величківський), інші знов засновували монастири по рідній країні, відповідно тому ідеалу чернечого спільного життя, який перед їх очима носив ся. Дякуючи приязним відносинам громади до чернців та монастирів, а також дякуючи особливому рухови релігійного життя Українців XVI—XVIII вв., кількість монастирів зросла, до того-ж деякі з них стали значними власниками землі щедротою богобоязних, а через те обопільний звязок межи монастирами та громадою ще побільшуєть ся.

Та ж. кажу, великий інтерес має студіювання минушого життя українського чернецтва. А тим часом українська історична література не може похвалитись ні одною студією, яка б хоч коротенько знайомила нас з історією чернечого стану; та історична наука досі не має для якихось загальніших висновків про чернецтво і певних основ, якими, на наш погляд, могли б бути окремі історії українських монастирів. На нашу думку, історію поодиноких монастирів треба розглядати з двох боків — зверхнього і внутрішнього, при безперервному студіюванні переходячих пам'яток монастирів, які мають історичний або археологічний інтерес. В такому разі студії про монастири з їх архівами, бібліотеками та церквами з їх апаратом дасть багатий матеріал сучасній історичній науці.

Знаючи про діяльність наших монастирів на ниві просвіти і про тісний зв'язок з громадою, можна, не будучи пророком, сказати, що усякий, хто працює над історією якогось стародавнього монастиря в місці, в сій історії знайде важні пояснення що до громадського життя тієї місцевості, а інколи по монастирських зборах можна знайти важні документи та пам'ятники. На монастирі, як скарбниці давніх пам'яток, звернено увагу ще за Петра I, коли російська Академія Наук, з його ініціативи, старала ся зібрати та обробити матеріали, що дотикали ся російської історії. З офіційальних джерел, які дійшли до нас, знати, що ні один з київських і взагалі українських монастирів не подав її потрібних матеріалів (ширше дивись у Иконникова — Опыт русской историографии т. I кн. I стор. 115 і д.), але певне — не для їх браку. Можна бути певним, що і тепер монастирські архіви та бібліотеки ховають в собі чимало пам'яток, документів та рукописів, що мають науковий інтерес, доказом чого служить „Описание рукописных собраний, находящихся въ г. Киевѣ“ Н. Петрова, „Описание рукоп. Мѣлецкаго монастыря“ та инш. Через се то і тепер треба переривати монастирські архіви, сподіваючись з того користи для української історичної науки. З другого боку — студії над внутрішньою історією кожного монастиря окремо — дасть багатий матеріал до загальної історії українського чернецтва, а також і морального стану і світогляду української людності, поглядів його на чернців та їх життя, що іноді укладало ся відповідно бажанням мирян-фундаторів (див. фундушеві записи Дерманського та Братського монастирів) і відповідно їх ідеалам чернечого спільного життя. Нарешті українські монастири так, як вони зараз є, усякому дослідникови дають силу матеріалу що до історії церковної архітектури та малярства; бо наука має ще деякі погляди лише на штуку великопняжкої епохи, а якихось загальних висновків для пізнійших часів зовсім не має. По наших же старосвітських монастирах не трудно зустріти церкви,

що існування своє лічать цілими століттями. От тут то й можна знайти материял, потрібний для української церковної археології.

Вважаючи на науковий інтерес студій над нашими монастирами, ми й хочемо дати огляд новшої монографічної літератури про них. У сій нашій замітці ми зупинимося на праці д. Мухина: „Кієво-Братській училищный монастырь,“ тим-більше що ця праця прихильно оцінена російською церковно-історичною літературою і нагороджена т. зв. Евгеніє — Румянцевською премією.

Для своєї праці д. Мухин поставив „скромную задачу“ представити лише зверхню історію Братського монастира. Очевидячки, що поставивши так діло, д. Мухин не може цілком задовольнити висловленої вже нами вище наукової потреби, бо внутрішнє життя монастира не виступає ніде майже у всій праці д. Мухина. Правда, останній відчував сей докір і виправдує себе тим, що „написати таку історію, яка б обіймала і вказану сторону його життя, через недостачу потрібних для сього материялів — діло не легке і поки що майже не можливе“ (стор. 4). На сї бідкання автора ми дозволяємо собі теж отверто заявити, що він non fecit — quod potuit, і лишень через се у нього з'явила ся така біднота материялу що до внутрішнього життя Братського монастира. Певно, усім відома річ, що стежити за внутрішнім життям — діло не легке, особливо як життя се йшло серед ріжнородних впливів, і з сього боку виправдування д. Мухина можна признати потроху справедливим. Що ж до можливости простудіювати внутрішню історію монастира, то перш за все, слід би було здержатись з тим песимистичним висновком. Читача неприємно вражає те, що автор не користувався з архівів: Київської Духовної Консисторії, Центрального Архіву (що в Університеті св. Володимира), принаймні він ніде про се не обмовився. А тим часом сї архіви представляють багаті материяли до церковного життя України, і особливо до історії монастирів. Нам самим довелося знайти у Центральному Архіві, в мало відомому відділі монастирських паперів, силу документів, що стосуються до історії київських монастирів. О скільки ж багатий материялами що до історії Братського монастира архів Консисторії, то се можна бачити з рецензій професорів Київ. Академії на роботи слухачів; так один з студентів писав межі иньшого про зносини братських ченців з запорожцями (Труды Киев. Духов. Академіи 1894 р. кн. XII), а другий знайшов у консисторському архіві цікаві материяли до історії Братського монастира (ibidem), за наукове значіння яких особливо встоює проф. Петров у своїй останній науковій роботі: Киевская Академія во второй половинѣ XVII в. (Труды Акад. 1895 р. кн. VIII) Безперечно, що автор по сих архівах знайшов би нові материяли не тільки

для зверхньої історії Братського монастира, яка більш за все цікавила його, але й для характеристики внутрішньої його історії. Не маловажні вияснення останньої дали б авторови й монастирські перекази. Таким робом автор не виявив особливої енергії у розшукуванні джерел для своєї праці, а покористувався тим, що, як кажуть, було на похваті. Ті джерела, з яких користався автор, показані у передмові, але ми не можемо сказати, що б і сей науковий матеріал гаразд використано.¹⁾

Подивимось, як автор виконав свою працю. Історію монастира автор поділяє на 4 періоди, узявши за підвалину такого поділу звязки монастира з академією; однак він у своїй праці не вияснює, який вплив мали на життя монастира його звязки з академією, і для чого він поставив такі межі для кожної доби? Така неясність з'явилася через те, що автор взагалі не розглядав історії монастира у звязку з загальною історією України, — хоч часом він се й робить.

Початковий період історії монастира (1615—1632) оброблено д. Мухином доволі детально, через віщо ця робота його визначається багатим змістом та ясним представленням річ, хоча авторська самостійність тут дуже мікроскопічна, бо він покірно слідував за д. Голубєвим та випишував цілі сторінки з праць Максимовича (часом і не до ладу). В дальшій історії монастира, в періоді 2-ім і особливо в 3 та 4 автор дуже старанно зазначає всі подробиці в відносинах між громадою та монастирем, а також всякі переміни в монастирському господарстві (див. стор. 67, 173—174, 184—186 і ин.) і з особливою пильністю переказує усі процеси монастира за землі, уживаючи мови документів того часу (XVII—XVIII в.) (див. стор. 81—82, 173—174, 120—124, 163—170 й ин.), а через се читати сю частину праці доволі важко. При таких характері студії, коли цілі періоди монастирської історії представляють з себе низки смірок, судових тяганин і навіть кривавих бік меж монастирською братією та мірянами, читач набуває сумного вражіння і доходить до думки, що монастир зовсім загубив дух чечого життя.

На сю неприємну картину монастирського безладдя автор звертає увагу, але не робить ніякого виводу задля загальної характеристики життя братських ченців і частійше в своїх висловах про діяльність того або иншого монастирського діяча держить ся старосьвітського римського пряслівя: *de mortuis aut bene aut nihil*. Звісно, се не зменьшує неприємного вражіння від праці цієї частини д. Мухина.

¹⁾ Се треба сказати про так звану „ляментацию кнїво-братських монахів“, яка займає дуже важні питання (на пр. про самовправу монастирську) і якою автор не скористувався.

Новітні часи (з 1799 р. до наших часів) характеризується так: сей період представляє з себе картину самих тільки різних поправок, перебудовань й т. ин. перемін в зверхнім вигляді монастиря“ (202 стор.). Виклад монастирської історії зовсім справджує сю характеристику і самій студії надає характер якоїсь інвентарної книжки монастирської; але чи обмежувалось монастирське життя дійсно самими господарськими перебудованнями?

Не вважаючи на ці помилки, односторонність конструкції та неповноту представлення, праця д. Мухина, яко перша проба зібрати до купи усе, що належить до історії Братського монастиря, збагативши се деякими ще не оголошеними документами, й обробити науково зібраний матеріал, заслугує подяки від істориків.

Недавно вийшла кофотенька історія Братського монастиря того ж д. Мухина, але вкорочена вона трохи не до ладу. Се видання мало на меті селянство, але воно не дасть того, що мусить дати популярна книжка народу.

До історії Братського монастиря належить і вище названа праця д. Каманина. В ній знов здіймається старе — а все таки досі невпорішене — питання про засновання братства й школи у Києві. Сього питання доторкається і д. Мухин, але без переміни переказує думку проф. Голубєва, що відносить засновання монастиря до р. 1615, се б то до року написання фундушевого запису Гулевичівни. Д. Каманин держить ся иншої думки, власне, що „початок братства та школи повинно відносити до більш чи менш давнішого часу, хоча документальні дати відносять ся лише до кінця XVI віку“ (стор. 4.) Свою думку д. Каманин засновує на звісній вже записи з р. 1594 міщанина Андрія Обуха, що з своєю жінкою Сверчковською продав Братському монастиру двір Сверчковський. Оригінал сього документу не дійшов до нас, а про нього ми довідуємо ся з царської грамоти 1694 р. Пр. Голубєв звернув увагу на сю запис але, признавши її дійсність, знаходить у ній недокладности при порівнянню з реєстром братських документів з XVII в., перехованих в бібліотеці Київської Лаври, тож відмовляє їй значіння. Д. Каманин на нашу думку значно збиває вивід Голубєва і дає певний погляд на зміст запису.

Щоб відносити до XVI в. засновання брацтва і монастиря, не перечать, на погляд д. Каманина, ні фундушевий запис Галжки Гулевичівни р. 1615, ні братський упис 1613—1615 р. Д. Каманин думає, що фундушевий запис Гугулевички стверджує факт існуювання до 1615 р. монастиря. Вирази ж, які зустрічаються ся в записи і які дають привід деяким дослідникам думати, що запис дано булучій школі та монастиру,

д. Каманин об'ясняє так, що хоча занись і представляє, ніби монастир та школа ще не існують, то такими вони представляють ся тільки урядови, який не санкціонував ще законности їх існування, хоча в дійсности їм можна було існувати, і вони існували. Приклад такої ріжницї між офіційальним представленням і дійсністю знаходимо в історії того ж братства: упис 1613 р. вже сам собою говорить про існування у сей час братства, а коли се братство захтіло здобути урядове затвердження, то у королівській грамоті 1629 р. говорить ся тільки про „замір“ київських мешканців засновати братство милосердя, збудувати школу й т. инше.

Хоча виводи д. Каманина не можна признати рішучими, але праця его безперечно коштовна і показує, що питання про заснування братства і школи у Києві ще остаточно не розв'язане попередніми студіями і вимагає докладного перегляду літератури та джерел.

Що ж до наведених д. Каманином „посередних“ („косвенних“) доказів стародавнього існування у Києві братської церкви та школи, то вони і зостануть ся таким, не збільшуючи доказів до сього питання, які подають записи Обуха та Галжки Гулевичівни та братський упис 1613—1615 р. Одні з них належать до категорії догадок (про збудування князем Костантином Острожським в Києві в кінці XVI в. школи, об'яснення деяких відомостей київської літописі); иньші — про існування школи в Києві в ранійші часи стоять по за головною темою замітки, так що хоча у Києві тоді і були школи коло церков, то з сього ще не значить, що була і братська школа.

Еварницкій Д. И. Исторія Запорожскихъ козаковъ, томъ II. Спб. 1895, 624 стр. + план.

Історія запорожских козаків належить безперечно до найменш опрацьованих картин нашої історії. Правда, поодинокі епізоди найшли совістне та наукове оброблене в монографіях Костомарова, Антоновича, Куліша, Шайнохи та Кубалі — всі вони однак займались головню городовими козаками. Між тим д. Е. рішив ся звернутись виключно до Січи запорожської. Про уложення історії козаків запорожских в цілість і наукове єї оброблене не було й бесіди досі. Се й спонукало д. Е., що спеціалізовавсь на історії Запорожа, взятись за трудне діло написавя історії козаків запорожских в цілости (в якій мірі можливо відділене їх історії від історії козацтва взагалі і як воно удалось д. Е., скажемо про се низше). Подавши в першому томі просторий огляд внутрішньої організації, переходить автор в другому до самої ж історії, як й доводять до р. 1686.

Автор починає від виводу слова „козак“ способом менч-більш вже утертим. Першою документальною датою появи козацтва ставляє рік 1499, хоч в „Szkicach“ Пулаского наведений документ 1494 р. Незабаром опісля починають ся рік-річні майже набіги козаків на області татарско-турецкі, як і змагання зі сторони польського уряду спинювати їх. Ляндскороньський та Дашкович — се старости, яким припала роля організації козацтва. Побіч того однак існують окремі купи козаків під своїми гетьманами (sic!). Так каже автор на ст. 15 і виводить се слово від німецького Naupfmann, се однак похибка, бо-ж відомо, що вожди козаків звались отаманами (від татарск. одаман), а назва гетьман появляєсь значно пізнійше.

Переходячи до поділу історії козацтва на періоди, введеного автором, мусимо з гори застерегти ся, що кождий поділ вважаєм річею суб'єктивною і радше дидактичною, як науковою. Але коли вже ділити історію якогось народу, чи товариства на періоди, то перш за все мусимо собі здати справу з сего, який факт випадає нам вибрати за епоху, себ то границю, що ділить 2 періоди. Передовсім треба згодитись, що до сего непригідні події з внутрішньої історії, бо їх перехід незначний, так що годі сказати точно, коли кінчить ся одна доба а починаєсь друга. На нашу думку на епохи пригідні лиш факти, що основно змінюють стап етнічний та територіяльний якоїсь держави.⁴⁾ Такою епохою уважаємо в історії австрійській рік 1526, в польській 1386, а в козацкій ми прийнялиб 1654, т. є. час коли козаки перейшли з під власти Польщі під власть Москви (д. Е. навіть не зауважає сеї важної дати в своїм поділі); так одержимо два періоди; можнаб ще кождий з них поділити на два під-періоди, ставляючи границями р. 1592, коли козаки в перве піднесли рух соціальний против панів, та 1709 р. Поділ який вводить д. Е. не має під собою підстав, так як і він сам не стараєсь его пічим підтвердити.

Ширше обговорює автор діяльність Вишневецького, однак не намагаєсь пояснити его політики; взагалі ограничає ся автор лиш до чистого реєстровання фактів без інтерпретації. Натомість основно представлені наслідки унії люблинської й супротиленість між існуванєм козаків та

⁴⁾ Рецензент зачинає тут суперечне питання, над якими ведуть ся і вести муть ся дебати; безперечно, що факти перемін територіяльно-етнічних вигіднійші, бо означають ся певною датою, тим часом як внутрішні переміни переходять довші часи, але перші факти тим лише і важні, скільки відбивають ся на внутрішнім житті, і остаточно тільки переміни в останнім дають причину для поділу на періоди. Для прикладу вкажу на державу Московську; прилученне Сибіру побільшило її територію в кілька разів і внесло нові елементи етнічні, але чи хто буде уважати р. 1581 границею періода? ні, а то тому, що факт той не вніс значних перемін в устрій і життя держави і суспільности; навпаки епоха Петра, далеко не так багата територіяльними й етнічними перемінами, все буде поворотним пунктом в історії Росії. *Ред.*

суспільним устроєм Польщі. Оповідуючи про всі усобиці за стіл молдавський, в яких брали уділ козаки, не вникає нам д. Ї, що спонукало козаків до такого вмишування. Молдавія була скрізь зрушена під той час, віра була грецька, урядова мова руска. Тож коли Польща з Турцією бороли ся за вплив над сим краєм, могла у вождів козацких зродитись надія заложити тут підватини до своєї могутости. Сеся справа була для козаків тим більш інтересна, що між ними чимало було й самих Молдаван.

З порядку переходить автор до реформ Баторія, доказуючи, що їх значіне звичайно прибільшують. Слідом за тим дрібно розповідає за Кулішем про донкішотерію Самійла Зборовського. Дуже справедливо звернено увагу на се, що Москва в власнім інтересі пхала козаків до нападу на Татар, щоби через се роздратувати тих останніх против Польщі; як також і се, про що вже Куліш сказав, що всі заходи зі сторони уряду польського против козаків погіршили лише ситуацію. Говорячи про перше виступлене козаків против панів польських автор рішучо протівний поглядові, немовби оно було викликане гнетом релігійним. І зовсім справедливо; цілий сей рух звернув ся против православного вельможі Острожского — тож мусів безперечно бути викликаний відносінами соціальними.

Зовсім не може нас вдовольнити представлення змагань цїсаря Рудольфа II, щоб втягнути козаків до лїти против Турків. Автор зовсім не знає цікавої розвідки К. Закличьского п. заг. „Зношеня цїсаря Рудольфа II зъ козаками“ (Зоря 1883 р.) та ограничаєсь повторенєм *per extensum* реляції Лясоти. Не зверта уваги на те, як поводила ся в сїй справі Польща, що їй були вельми не по нутру ті зносини цїсаря з козаками. Підозрівала вона, що цїсар, пхнувши козаків на Татар, хоче сим робом і Польщу змусити до війни з Турцією. Також не довідуєм ся, які були причини, що ціла та акція не удалась — випадалоб звернути увагу на брак грошевої підпомоги зі сторони Рудольфа II та повстанє Наливайка, що звернуло увагу козаків кудя інде. Опис сего повстаня, хоч і вельми детальний, не представляє подій в властивому сьвітлі. І так первістною причиною зірвання згоди з Польщею були набіги самого-ж Наливайка. Вже й проф. Антонович вказує на те, що Наливайко з початку був оруднєм кн. Острожского, і сей послав єго против тх волинських панів, що прийняли унію. Причиною ворогованя Лободи з Наливайком був не лиш особистий антагонізм, як сього хоче автор. Наливайко стояв на чолі відділу зложеного з самих майже утікачів панських, між тим як Лобода проводив справжніми козаками, що з-коса дивились на голодранців наливайківських.

В дальшій частині знаходимо опис мало доси знаного в деталях походу козаків у Лівонію під начальством Самійла Кішки, против шведського короля Кароля IX. Участь козаків в борбах Лжедмитріїв представлена на підставі розвідки Іловайського п. заг. „Смутное время“. Ціла цікава діяльність Сагайдачного описана хоч доста докладно, але якось доривочно. Не вводячи в своє оповіданє поділ сусідніх держав, автор викраєв лиш саму акцію Конашевича, та й битва під Хотиним представлена так, немовби Турки з самими бились козаками. Виправді через се придержуєть ся д. Е. теми, але таке викраюванє подій, що тісно з собою лучать ся або стоять в причинній звязи, дуже шкідливе для зрозуміння самої історії. Не звернено також уваги на політику Сагайдачного, що з'умів залагодити антагонізм козаків з Польщею, що все більше заострував ся, та їх увагу й цілий засіб енергії здолав звернути против Музульман. Представивши побіжно рухавки козацкі за Трясила, Сулими, Павлюка, Гуні й Острияниці, переходить автор до найважнішої епохи в козацкій історії, до Хмельницького. Вельми докладний знаходимо тут опис єго побуту на Запорожжю та образ битви під Жовтими Водами після дослідів Дубецького, але тут уриває автор і про дальшу судьбу Хмельницького не згадує майже нічого. А вже-ж по нашій думці не цілком справедливо силкуєсь д. Е., почавши від походу Конецпольського 1626 р., розрубати історію козацтва, що тісно повязана в одну цілість, на окрему історію Запорожжя та історію українських козаків. Виправді годимо ся з ш. автором, що не може обмінювати одних з другими, але складали вони разом одну цілість. Козаки запорожські в відносинах до цілої маси козаків українських — се немов який „відділ непобідимих“ в відносинах до цілого війська. Вони часом ворогують з козацтвом гетьманським, але історія їх обоїх так тісно звязана, як судьба якого полку вибранців з судьбою цілої армії, що зводить бій. Доста буде покликатись не власні слова автора висказані на ст. 20. „Не смотря, однако, на все различіе запорожскихъ отъ городовыхъ козаковъ, между тѣми и другими въ первое время историческаго существованія была такая тѣсная связь, что отдѣлять исторію однихъ отъ исторіи другихъ въ теченіи XVI и начала XVII вѣка не представляется никакихъ основаній.“ Ті слова можнаб сьміливо приложити й до дальшої епохи. Зовсім годї нам пійняти длячого битва над Куруковим озером або й похід Хмельницького по битві під Жовтими Водами має тикатись лиш історії українських козаків, а не обходити Запорожців. Випадки, що дотикали одних, впливали все й на долю других. Остаточно й сам автор тратить основу такого поділу та, переказуючи події по смерті Хмельницького, розводить ся з усіма подробицями над діяльністю Виговського, гетьмана українських козаків. Навіть не подано критеріюма такого поділу. Доперва, коли Україна поділилась

на 2 частини — польську та російську, стали Запорожці вести політику на власну руку.

А вжеж годі заперечити, що мимо сього ся друга частина праці д. Е., що до нових відомостей та цінности материялу о много стоїть вище ніж перша. Особливе ціла діяльність Сірка представлена з можливими деталями, так як автор вже займав ся в окремій монографії (див. за неї в Записках т. V) тою особою. На підставі архівного материялу подано чимало нових звісток про хід борби Брюховецького о гетманську булаву та ролю, яку тут відіграли Запорожці. Однак занадто великий вплив приписуєть тут самим Запорожцям. Брюховецький умів прикинутись прихильником черни — коли Сомко був кармазином чистої крові. Уряд російський стояв за тою першою, бо знав, що Сомко, як в загалі всі кармазини, тягне до Польщі. На разу зібралась до того ще сама чернь — то й вийшов Брюховецький гетьманом. Тут також вкажем, що автор стає невірним принципу відокремлення історії козаків запорожських та ледви чи не більше зупиняєсь при козаках гетманських. Се навіть конечне задля висше сказаного, та знов сьвідчить в некористь поділу. Відтак не вияснено, що озлобило козаків против Москви. Не саме тільки введене воєвод було тому причиною, але систематичне обмежуване вольностей козацьких, та численні надужитя зі сторони уряду московського, котрі годило б ся представити. А вже-ж і мета змагань Дорошенка не поставлена тут ясно, так як автор не стараєсь виясувати дивної політики Запорожців взглядом сього гетьмана. Головного завдання в тій частині історії т. є. схарактеризовання прямовань і відділення трох партій між козаками і людністю: російської, польської й турецької не словнено.

Побут псевдо-царевича Симеона Олексієвича описаний тут детайльно в окремім епізоді. Справедливо замічає автор, що се неможливе, що б Сірко попправ Лже-Симеона „*bona fide*“ — він хотів лиш ужити єго до своїх цілей. Мабуть, наміряв Сірко привернути часи Лже-Димитріїв, себ-то під єгідю псевдо-царевича воювати Москву. На се вказують рівночасні єго переговори з Дорошенком та Самойловичем. Обговорюючи ривалізацію Самойловича з Сірком та їх обопільну ненависть, д. Е. подає характеристику обох тих діячів. Не кажучи вже, що видна в ній велика симпатія автора до Сірка, мусимо замітити, що висказ, не мовби Сірко „за царя готовъ былъ сражаться противъ всѣхъ враговъ“ опрокидають вже самі події, описані автором, і стоїть в суперечности з иньшою характеристикою Сірка (на стр. 577), де говорить ся про нього: „переходить отъ одного государя къ другому“. Дальші події, як напад яничарів з Татарами на Січ 1675 р. і великий похід Сірка на Крим представлені справді мальовничо. Згадуючи про смерть Сірка 1 серп. 1680 р., ще раз характеризує д. Е. ту статю і єї діяльність і то удач-

нійше, ніж перший раз. Начерком переговорів польсько-російських, що до спільної акції против Турків та змагань Собіського пхнути Запорожців на Татар, кінчить ся II том „Історії“.

Так старались ми показати в деталях добрі та злі сторони сеї книжки. Кидаючи огляд на цілість, зробим авторови заміт за надто сухе представлене предмету. Як то вже кілька разів завважали, автор огранчаєсь самим громадженем фактів, а се далеко не ціла задача історика. Та й сам спосіб оповідання в формі немов мемуару зовсім сюда непригідний. Для прикладу наведу як зачинають ся уступи одні по других: „Іюня 26 приїхали изъ Запорожья въ Гоголевъ торговые люди...“ „Въ это время въ Запорожье приїхалъ посолъ...“ „Въ это время царь спрашивалъ у Сѣрка извѣстій...“ (ст. 452); „Ноября 21 дня царь послалъ грамоту...“ „Въ это время въ Сичи объявился бѣглець...“ (ст. 454). Так іде крізь цілу книжку. Другою разячою річю у д. Е. єсть єго предилекція до втручуваня в' оповіданє *per extensum* цілих листів, бесід, цитатів з хронік і т. п. Се було в моді в минувшім століттю, коли Катона писав свою клясичину з того погляду „*Historia Hungariae*“, але тепер воно неможливе. Через таке трактованє автор стаєсь вудним — те що мож сказати в кількох стрічках розтягаєсь на кілька сторін. Що цифри найбільш переконують, наведемо приклад: у останньому розділі на 53 сторонах самі втручені листи займають 25 сторін. Сего способу писаня відраджувалиб ми як найгорячійше при укладаню дальшого тому.

Історію списав автор головню на основі материялу виданого в „Актах южной і западной Россіи“; однак в першій часті сего тому вживає й жерел і то на жаль без критики. Такого Напрюцкого або й думи ставляє він на рівні з „Актами“.

Сі однак неприємні сторони не зможуть зменшити заслуги автора. Він, як сказано, взяв ся за справу мало висліджену; часто, особливо в другій часті сього тому, муєв брати відомости вирост з материялу невиданого; спеціальних монографій про Запороже він мав до помочи небагато. Тож в інтересі науки очікуєм з нетерпеливостю появленя дальшого заповідженого тому „Історії“.

М. Кордуба.

Прошеніє сотниківъ Черниговскаго полка о козацькихъ обидахъ, поданное имп. Елизаветѣ въ 1744 г., Київ, 1894, ст. 20 (додаток до Київської Старшини 1894, IV).

Користаючи з приїзду имп. Єлизавети на Україну в р. 1744, сотники Чорнигівського полку, вибрані до сторожи прибічної, постановили подати петицію про кривиз, які діють ся козакам з сторони старшини козачої. Головні пункти сїєї петиції дотикались таких фактів: запису-

вання козаків в підданство, обтяження т. зв. підпомічників козацьких всякими панщинними роботами, заберання козацьких ґрунтів, відновлення і побільшення т. зв. ральцових зборів з козаків, неправе поступовання канцелярій в полкових справах etc. Сотенна старшина довагалась вислідження сих кривд, але коли прийшло вже подавати петицію, головний екземпляр не був поданий — подавець злякався перспективи слідства, що вона мала викликати; але все таки дублікат пішов до рук імператриці. Слідство, хоч не скоро розпочалося, сотники — укладчики петиції відтягались всякими способами, справа компліковалась і затягалась, і кінець її цілком невідомий.

Д. В. М(якотин), дослідник Гетьманщини XVIII в., видрукував сю петицію й у вступній замітці розказав цікаву її історію на основі „діл“ про се слідство Харківського історичного архиву. Справедливо підніс він тут важний і втішний факт, що утиск козаків і посполитих з боку старшини знаходив собі опозицію й протест серед самої ж, хоч і низшої старшини. Самі ж факти кривд здебільшого загально відомі і не багато дають нового для історії нашої прикрої пам'яті лівобічної шляхти.

М. Г.

А. Андрієвскій. — Коммиссія 1749 г. для разбора взаимных претензій татаръ и запорожцевъ. К. 1895, стр. 23 (відбитка з IX т. „Чтенія в Ист. Общ. Нест. лѣт.“).

Брошура, як значить ся в титулі, присвячена діяльності комісії 1749 р. для розсліду обоюбних претенсій Татар й запорожських козаків. Документи до сього знайшов автор в Київськiм губерньскiм архиві та в Центральнiм архиві при Університеті св. Володимира; частина зібраного матеріялу вже надрукована в XIV т. „Зап. Одеського товариства історіі“. Діло таке: в падолисті 1749 р. прийшли до Леонтева, тогочасного генерал-губернатора київського посланиці від кримського хана Арслан-Гирея й від буджацького сераскир-аги з скаргою на кривди зроблені їм запорожськими козаками. Леонтев послав тоді розслідувати отую справу секунд-майора Никифорова й капітана Кривцова, наказав їм силкувати ся, що б заспокоїти обидві сторони. Коли після довгого безладдя розпочали ся засідання, Татари не хотіли вдовольнити запорожських претенсій, кажучи, що вони не на се прислані, й що Українці мусять з своїми претенсіями подавати ся до Бахчи-сараю. Нарешті обидві сторони порішили замінити одні претенсії на другі (татарські на запорожські). Сии і покінчили ся засідання комісії.

Діло отже не має, як виходить, особливої цікавості: звертають увагу на себе тільки подробиці тогочасного запорожського побуту. Де-

які зазначив і сам автор в кінці, ми подамо тільки найцікавіші. В Січч, в військової канцелярії був окремий журнал, в его вписували кривди, що зробили Запорозцям Татари. Бійки між Татарами й Запорозцями бували більш всього на польованню. Татари скаржили ся більш всього на те, що Запорозці уганяли в них коней (за два роки — 1628). В Січч жило багато чужоземців задля торгівли — се були Армяне, Греки, Татари й Сербі. З інших подробиць з побуту, що знаходимо в документах, можна зазначити, що Запорозці на Різдво звичайно гуляють; взагалі в рапортах стрічаємо багато скарги на те, що Запорозці дуже люблять горілку. Козаки рідко хліб собі печуть, а варять в казанах муку „для приуспорности“, як каже Никифоров. Він же пише, що кошевий не має ніякої ваги і нічого не може робити, а всяке діло залежить від курених отаманів. Цікаво окрім того запотувати різницю між відносинами до Запорозців Никифорова і вищого уряду: тим часом, як Никифоров зневажає козаків, зве їх ледащими і скаржить ся взагалі на увесь козацький устрій, рескрипти дають раду звернути увагу на претенсії Запорозців, де тільки можливо виплутувати їх і дбати про те, щоб вони були задоволені від Татар.

Ол. Г—ий.

Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малоросіи, Ал. Лазаревскаго, II, Київ, 1895, ст. 146+3 рисунки (відбитка з Київської Старини з 1893—1895 р.).

Д. Ол. Лазаревський, один з головніших співробітників Київської Старини, останніми часами став видавати особними відбитками свої статі, заміщені в сій часописі. Перший випуск вийшов 1892 р., тепер маємо другий, як означено на обклашці — з Київської Старини 1893—5. Розправи, замітки, рецензії передруковані тут в тім порядку, як виходили К. Ст., позбавлені якої небудь системи (як і природно в відбитці), але тісно сполучені між собою єдністю предмета — Україною, майже виключно — лівобічною Гетьманщиною, а також єдністю інтересів і провідних гадок автора — голови сучасної „лівобічної“ школи в укр.-руській історіографії.

Головна і найбільша розміром праця сєї збірки — Давні дослідники української старовини (с. 80—140). Автору, що від давнього часу займаєть ся громадським і культурним життям лівобічної України XVIII—XIX в. і представляє собою найбільший авторитет в сій сфері, прийшла щаслива ідея вислідити те змагання до зрозуміння своєї старовини, первоначальником якого автор уважає Величка і сучасним заступником — кружок Київської Старини. Автор обмежує свою працю першою половиною сього віку й надає її форму студій про поодиноких заступників того

руху; в число їх автор заводить Гр. Полетику, А. Чепу, Хв. Туманського, Я. М. Маркевича, М. Антоновського, В. Полетику, В. Ломиковського, Д. Бантиша-Каменського, М. Берлинського, О. Мартоса, А. Маркевича і М. Маркевича.

Автор не умотивовує нам *terminus a quo* своїх студій. Як вже сказано, він вважає Величка за „першого що до часу дослідника української („малорусской“) старовини з ясно зазначеним заміром — дати тодішньому читачу можливість познаємитись з історією вітчизни“. Сей погляд автора можна зрозуміти, прийнявши, що він розуміє тут українську громаду, що виросла на ґрунті козаччини, в відносинах Гетьманщини, і досліді старовини козацької переважно. Инакше — яка границя буде ділити Величка і дослідників кінця XVIII і початку XIX в. від наших компіляторів XVII в., від якого автора Синописа, або Сафоновича *etc.*, а сих ще від попередніх. Далі не ясним представляється нам, чому один Величко з попередніх генерацій вважається ся попередником історичного руху 2-ої полов. XVIII в., чому бракує імен деяких старших хроністів та компіляторів, як Лукомського, Грабянки *etc.* Що до самої схеми студій, то ми радше бачили б їх в формі загального порівняного досліді зього руху на тлі загального культурно-громадського життя, але тому ще, очевидно, не досів час, і автор вибирає з зазначеної вгорі серії тих осіб, для яких має більш матеріялу, як то можна догадатись. Було б дуже пожелданим, щоб автор не залишив колись і ту задачу виконати, перевівши окремі студії.

Поки що ми маємо дві студії — про Андрія М. Маркевича (1790+1804), автора маленького географічно-етнографічного трактата „Записки о Малороссіи, ея жителейх и произведеніях“ (1798, Спб.), і Олексія Мартоса (1790+1842), автора написаної коло 1822 і не надрукованої Історії України в 5 томах, до кінця Гетьманщини, не перехованої навіть в рукописі і відомої лише з двох видрукованих р. 1822 уривків. Обидві праці нинішнього значіння для нас не мають — одна не доховалась, иньша споряжена з матеріялів здебільшого нам відомих; за те великий інтерес мають наукові заходи авторів і їх суспільно-історичний світогляд. Обидва автори цікаві сим не тільки як писальники, але й як заступники тогочасної лівобічної інтелігенції, й треба подякувати д. Лазаревському, що він доложив праці, аби представити нам з зього боку самі особи авторів на підставі багатого матеріялу й особливо — їх власної кореспонденції. Сі „истинные Малой Россіи сыны“, виразно виступають перед нашими очима з своїми ще неясними, непевними симпатіями до „нашої вільної України“ (с. 121), що вилазять в їх з під грубої покривки російського культурного впливу й певного бюрократично-шляхетського світогляду. З історіографічного боку особливу увагу звертають на себе

деякі уступи Маркевича, споріднені з поглядами і доводами Історії Русів (про надання шляхетських прав всім „вірним і відважним Малоросіянам“ за Казимира В., про запровадження польського адміністративного устрою на Україні); д. Л. уважає се за позичене в Історії Русів і в звязку з сим категорично твердить, що її написано коло 1770 р. (с. 79). Підждем доводів цієї цікавої тези.

З інших заміщених в сій книжці — дрібніших заміток про деякі була мова в огляді К. Старини з р. 1894 (XI—XVII); переказувати зміст інших не вважаємо потрібним — дають вони часто дуже дрібні, але завше цінні подробиці й подробички до історії України XVIII—XIX в.

М. Грушевський.

Судьбы Радочницкаго монастыря Замостскаго уѣзда, Люблинской губернии. Свящ. Полюевскъ Гапановичъ — Варшава, 1894 р.

Дуже голосний термін „судьби“, якого автор вживає в заголовку своєї праці, мало відповідає самій історичній дійсности, яку переживав Радочницький монастир за часів свого існування. Коли споглянемо на історію цього монастиря, то справді мусимо згодити ся з сим. Монастир засновано в XVII в., а в якому саме році — невідомо. Фундатор його Микола Свірський був чоловік досить енергійний і як більшість єпископів того часу — уважав за саму першу мету свою притягати руський нарід до католицизму. Одним з способів для досягнення цієї мети було заснування радочницького монастиря — на такому місці, де справді бракувало впливу на народ з боку унії. Яким чином і о скільки сей монастир справдив своє призначення — невідомо, принаймні автор про се нічого не говорить. Розкритикувавши всі легенди, які польська традиція прикладає до часів заснування монастиря (хоча, правду кажучи, розбивати тут було нічого, бо і так досить яскраво виступає фальш і навіть нескладність сих легенд), автор за недостаткою відомостей, а може і справжніх фактів, переходить до історії переходу цього монастиря в руки православного духовенства 1869 року. Оо. бернардини, виходячі з цього монастиря після передачі його православним, забрали геть усе, що тільки можна було забрати; через те духовенству православному приходились дуже тяжко. Але що далш ішов час, тим Радочницький монастир все більш і більш поправлявся і нарешті прийшов до свого теперішнього становища. Тут автор робить опис усього движимого та недвижимого добра монастирського.

Се і всі „судьби“ радочницького монастиря. Правда, з приводу цієї історії, автор дуже багато розводить ся про всякі утиски від

католицького духовенства, про пригноблення народу, про всякі незаконні вчинки.... Але що він не приводить майже зовсім фактів, а лиш переказує всім відомі шаблонні фрази, якими заповняє майже дві третини усієї книжки, то ми вважаємо безпотрібним над тим зостановлятися

С. Л.

Barański M. Materiały do historyi szkolnictwa galicyjskiego.

— Materiały do historyi szkół lwowskich.

— Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty (Szkoła, p. 1894).

Під тими трема заголовками видав ш. автор кількадесятъ документів до історії галицького шкільництва, так ще у нас нерозясненої. Однак шкода, що д. Барановський не уложив в якісь системи ті матеріяли: в видавництві сїм нема навіть хронологічного ладу, не кажучи вже про відповідний поділ на групи. Тож і хісноває з них вельми утруднене. Самі по собі деякі документи виправді цікаві. Так дізнаємо ся напр., що обвід станіславівський, що обіймав теперішних 4 повіти, числив в 1794 р. 12 шкіл, що фреквенція шкіл львівських за першу половину сего столїтя була найнижша 1811 р. (1436 учеників) а найбільша 1836 (2886). Платні учительські були пропорціонально дуже високі, однак будинки шкільні часто нужденні. Хто хотів стати учителем мусїв по укінченню школи нормальної відбуту курсу препарандів; 28 таких препарандів в 1794 р. побирали стипендію по 7 кр. денно. *М. К-а.*

Гавріїлъ Банулеско-Бодони, екзархъ молдо-влахійській (1808—12) и митрополитъ кишиневській (1813—21), изслѣдованіе Авксентія Стадницкаго, Кишенів, 1894 р. ст. XVI + 374 + LIV. + портрет.

Широка студія д. Стадницького складаєть ся з передмови, де автор вказує на вартість теми студії за для зрозуміння відносини межи руською та румунською церквами, вступу — де автор оповідає про становище молдо-валахійських князівств у XVIII столїтї, двох частин та додатків.

У 1-й частині подаєть ся біографія Гавріїла до іменування его молдо-влахійським екзархом, представляєть ся організаторська та адміністративна діяльність. В другій частині говорить ся про діяльність Гавріїла церковно-організаторську та адміністративну (2 глава) на Бессарабії. Працю закінчено загальною характеристикою м. Гавріїла. Додаток містить в собі 10 невиданих документів, які мають значінне для біографії м. Гавріїла.

Що до самого складу праці, то можна закинути авторови ніяком непотрібні в спеціальній монографії екскурси в історію Румунів: наприклад він переказує теорії про походження Румунів, коли іде про церковну історію їх кінця XVIII та початку XIX в. Говорячи про діяльність м. Гавріїла, яко екзарха молдо-влахійського та митрополита кишенівського, автор хоче довести, що м. Гавріїл, впорядковуючи румунську церкву, взяв за зразок лад єпархіяльної управи в російській церкві; при тім автор зазначає, що властиво зреформовано у румунській церкві на взірць російської, що залишено по старому і що нового завів м. Гавріїл. Виясняючи се, автор допустив деякі хиби, що виникли через брак ширшої ерудиції в російській церковній історії. Се треба сказати про зложення м. Гавріїлом також за „треби“ (стр. 315), коли се було давнім звичаєм по українській церкві.

Українському історикови цікава діяльність м. Гавріїла, о скільки вона виявилась у кермуванню Катеринославською та Київською єпархіями. Про діяльність м. Гавріїла в Київщині д. С. говорить мало; до того автор склав собі дуже некорисний суд про стан Київської єпархії під кінець XVIII в., а тим часом його можна прикласти тільки до тієї частини її, що прилучено від Польщі р. 1793 й у якій майже три століття хазяйнували Поляки. Українського історика зацікавить теж питання про відношення м. Гавріїла до Одеси, про яке автор говорить в истції до 1-шої глави першої частини праці (91—98 стор.)

Не вважаючи на деякі помилки, праця д. Стадницького має свою наукову вартість та значіння, з одного боку через те, що знаєміть з мало відомою історією румунською та з румунською історичною літературою; а з другого боку й через те, що автор вистудіював неоголошені ще архівні матеріали.

II.

Іоаннъ Снѣгурскій, его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси. Сочиненіе Юстина Желеховского, высш. профессора Богочестія ц. к. гимн. въ Перемышли. Льв., 1894, VI+179.

Автор книжки, якої титул я подав, був посліднім капеляном домовим еп. Сн-ого від мая до вересня 1847, а оціняючи справедливо великі заслуги сего незабутного діяча руского і его праведний характер, уважав своїм обовязком поділити ся своїми споминами про него з рускою громадою і тому взяв ся до видання сеї книжки. В споминах сих — як каже в „Предисловію“ — списав лиш се, чого був самовидцем або про що чув від старших людей, близьких до єпископа. Однак, спонуканий

приятелями, подав і життєпис Сн-ого, уживаючи до неї готового матеріялу поданого в ділі пок. о. Осипа Лозинського „Житє Іоанна Сніґурского“ (Льв., 1851). Ціла книжка поділена на такі частини: В першій (ст. 3—26) подає автор свої спомини, що обіймають час від 8 мая до 24 черв. 1847 (руським численєм). Автор описує торжество іменни єпископа, єго побут в купелях трускавецьких, єго відносини сердечні до духовенства, яке відвідувало єго в Т., витало і гостило в дорозі. Для історика подібні „вспоминанія“ не можуть мати важнішого значіння. Заслугує хіба на увагу заведенє руских священників полкових, про яке власне Сн. був 1844 вистарав ся.¹⁾ — Як автор не вмів орудувати матеріялом, яким мав розпоряджати, видно з дальшого змісту єго праці. В частини II—IV подає життєпис Сн-го до р. 1847, і єго діяльність на полі церковнім і народнім, єго особисті прикмети, щоденні занятя, єго відносини до духовенства руского і латиньского, шляхти, родини, єго любов руского язика. В пятій ч. вертає він до своїх споминок, на 11 сторонах описує обхід празника Івана Хрест. в Перемишлі. Далі знов перериває свої спомини і в частини шестій говорить про заходи єпископа около піднесеня церковного обряду в катедральній церкві перемиській. В семій ч. підносить о. Жел. розсудність і безсторонність, з якою Сн. обсаджував становища духовні і учительські. В осмій показує заходи єпископа коло піднесеня матеріяльного добробути духовенства руского, а особливо збору крилошан в Перемишлі, згадує про заведенє нотного співу при богослуженях в церкві катедр. та науки церковно-словянського язика для кандидатів духовного стану. В девятій ч. обговорює о. Ж. дальшу діяльність С-го на полі церковнім, а в десятій про єго відносини до редакції „Вінка“ видаваного Ів. Головацьким, погляди єго на руский язик і письменство. Тут мусимо справити одну тенденційну замітку автора. О. Ж. говорить, що Сн. тому не позволив, щоби єму посвячено другий том „Вінка“ Ів. Головацького, бо Гол. викинув „ѣ“ і в минулїм часі з особи числа однинного уживав окінчення „в“ замість „л“, тимчасом сам Сн. гомілію, яку автор подає при кінци своєї книжки, писав власноручно латиньськими буквами — як запевняє сам автор — і в часі мнн. в з особі уживає консеквентно окінчення „в“ а не „л“²⁾. а що не уживав „ѣ“, то легко догадати ся! Можна отже сказати про нашого автора: „Homo credit, quod vult.“ Як каже автор, Сніґурский заявив Головацькому, що тому не може прийняти присвяти, бо „непри-

¹⁾ Ся 1 ч. споминок була вже напечатана в матичнім „Сборнику“ з р. 1887, иньші частини видані в перве.

²⁾ (Дав, научав, отвічав, і иньші).

стоїть священникови, щоби іменн его посвѣчалась книга свѣтская, („власні слова єпископа“ додає автор), і ми віримо, що се було его совістне переконанє, а автор, що малює Сн-ого так ідеальними барвами, закидує єму формальну неправду або бодай викрут! Аджеж колиб Сн. був невдоволений з правописи І ч. „Вінка“, то міг би був се отверто сказати, а Головацький, що видно не дуже кріпким був в поглядах на правопис і язык, бувби певно пішов за его радою, бо справді в 2 томі змінив правопис. От. Ж. впевняє, що Гол. зробив се тому, бо „поняв в так делікатній формі висказану причину відмови“ Снігурского. Тимчасом слова самого Гол., наведені нашим автором, инакше справу поясняють. Ото говорить Гол. що „загальний голос, походячий з самої глбини грудий народа (!), як і другі Словени (sic), іменно приятелі і ровесники его, згоджуючись з Галичанами — відвели его з бездорожя“ (себто — фонетики) с. 118. Автор дуже величає Головацького за его зміну, говорячи, що „так поступає чоловік честн і совісти, так ділає правдивий і щирый патріот!“

В одинайцятій і останній часті (ст. 119—140) займає ся автор останніми днями життя єпископа, описує его смерть, похорони, та загальний жаль, який смерть знаменитого патріота викликала в тодішній Руси.

В додатках („прибавленіях“) подані такі статі передруковані з „Перемишлянина“ р. 1852 і 1853: 1) „История введенія музыкального пѣнія въ Перемышль — Ос. Левицкого. 2) Уривки з статей Ант. Добрянського „Вѣдомость историческая о мѣстѣ Перемышль и окупѣ того ж имени“. 3) „О институтѣ дяковъ и учителей для школъ народныхъ въ Перемышль“. 4) „О семинаріи“. 5) „О училищахъ въ Перемышль.“ Далі подає завіщанє Сн-ого, що вже видано в житєписях его вистачених Ос. Лозиньским і Ів. Наумовичом. Дальше слідує житєпись Сн-ого написана в яз. німецьким Т. Кунцеком, директором перемиської гімназії, перепечатана з „Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Przemyśl J. d. J. 1856/7, Wien 1857. Описля подана гомілія Сн-ого з р. 1813, про яку вже згадували сьмо. На жаль о. Ж. не подає, звідки єї видобув. Гомілія писана языком церковно-словянським, попуситим польонїзмами (як: зась, же, альбо, єстєсьмо, пожитєчний, повонтпивати, бардзїй, цнота), замість „умова“ уживає Сн. „кондиция“. Як вже повисше зазначили сьмо, час минувший в 3 особі кінчить ся у Сн-ого на в, а не на л. — По сій гомілії наступає виписка з „Liber Ordinatorum“, переховуваної в архіві руської консисторії в Перемишля.

Нарешті в бібліографічних звітках, що відносять ся до Сн-ого, вчиляє автор его житєписи, посланія, оди на его часть укладані та вірші жалібні, уложені при нагоді смертн его, переховувані в бібліотєці „Нар. Дому“.

Ось такий зміст книжки о. Желеховского. Від автора, що був по части сучасником Снігурского, жив в найблизшій его окруженю та зносив ся з людьми визначними, що знали докладно не лиш жите та діяльність єпископа, але і часи его взагалі, можна би домагатись, щоби користуючись багатим материялом вже оголошеним печатно, як і споминами власними та вістями роздобутими у иньших людей, подав нам одноцїлу житєписнь Сн-ого, представлену на ширшій тлі часу, в якій власне Сн-ий був головним і найкрасшим діячем на Руси. Тимчасом автор вдоволив ся поданєм переважно маловажних споминів з кількомісячного свого капелянювання у Сн-ого та повторенєм річей вже оголошених печатно. Коли однак візьмемо на увагу, що автор не вміє панувати над материялом, яким має розпоряджати, як то вже уперед зазначили сьмо, то може й ліпше він зробив, що задачу свою значно обмежив.

· *Вас. Білецький.*

К. Д. Ушинскій, его жизнь и деятельность, біографическій очеркъ М. Л. Песковскаго (Біографическая бібліотека Ф. Павленкова), Спб., 1893, 16", 80 стр.

Двадцять п'яті роковини смерті нашого земляка, талановитого педагога К. Д. Ушинського, що припадають на часи виходу сїєї книжки „Записок“ (+ 21/XII 1870) дають нам повод звернути увагу на єю останню його біографію, хоч видану ще перед двома роками. Д. Песковський перемішав біографічні дані з оцінюванням его характеру і діяльності, та власними згадками про небіжчика, виписав кілька майже що цілих промов попів і учителів, що промовляли над могилою небіжчика (стр. 72, 73, 74, 75), тай вийшла книжка, яку краще пристало б назвати „споминами“ про Уш-ого.

Константин Д. Уш-ський родив ся 1824 р. в Новгород-Сіверську, Чернигів. губ., в давній українській шляхетській родині. 1844 р. кінчив правничий виїл в Москві, став професором Ярославського правничого лицею; та 1850 р. кинув професуру, незадоволений новими відмінами що до науки і за якийсь час переходить до педагогії, зайнявши видатне місце при тодішній реформі шкільної науки своїми літературними працями. В 1855 р. У-го було назначено інспектором Гатчинського інституту, 1895 р. інспектором Смольного інституту, 1860 р. Уш-ий редагував „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1862 р. Його послано за кордон студіювати шкільну організацію, доперва 1867 р. він вернув ся до Петербургу, де надрукував свою найважнішу двохтомову працю: Чоловік, як предмет виховання (педагогічна енциклопедія). 1870 р. він занедужав, поїхав на південь на поправку і в Одесі вмер 21 грудня тогож 1870 р. Окрім поданої праці і великого числа

статей, Уш. полишив два знамениті підручники: „Рідне Слово“ та „Дитячий сьвіт“.

Д. Песковський добре розсказав про щирість Уш-ого, его сталість, гуманність, справедливість, але проминув його погляди на національну мову в школі. Небіжчик дуже не двозначно виступав в обороні рідної мови, і його слова, як знаменитого педагога, годить ся навести: „Мало користи матиме, каже Уш-ський, та школа, в яку з дому дитина переходить, як з раю в пекло, і з якої вона до дому втікає, як з темного пекла, де все темно, незрозуміло, в яскравий рай, де сьвіт, де все зрозуміло і близько до серця; а майже що так школа (російська) повинна впливати на дитину Українця, коли вона (дитина) починає ходити в се страшне місце, в якому одному тільки в усім селі і говорять незрозумілою мовою. Дитина, яка дома не чула ні одного російського слова, в школі з першого ж дня починає ламати по російськи, та ще добре як чисто-російськи, а то на той паскудний жаргон, який виробляєть ся в мало-освіченого Українця, коли він силкуєть ся балакати по російськи....“ „Щож зробила школа?“ — каже Уш-ський в другім місці: „Гірш ніж нічого! Вона на кілька років затримала натуральний розвиток дитини; лишаєть ся, правда, письменність, або краще сказати, напівписьменність, і то не раз-у-раз, і може вона здати ся на те, щоб на пів-російською мовою написати якийсь донос; душу ж чоловіка така школа не розвиває, а псує....“

Над сими словами Уш-ого д. Песковському треба було б з'уянитись, бо в їх велика вага, і за їх од нас Уш-ому може більша хвала належить, ніж за „Рідне слово“ та „Дитячий сьвіт“. К. П.

А. Панковъ — Церковныя братства, краткій статистическій очерк положеніи церковныхъ братствъ къ началу 1893 г.“ Спб., 1894 р, 1+146 (друковано на основі приказу обер-прокуратора Синоду).

Подавши коротко історію церковних братств на Україні в XV—XVIII в., автор подає (за Кояловичом) відомости, що братства сі не перестають тут існувати навіть в половині сего віку. 1862 р. їх було цілі сотки в литовській, минській, волинській, київській та подольській епархіях. Сі братства часто мали сотки членів. Братчики мали звичайно свій приділ в церкві або частійш — свою икону, у братських шатах, на службі божій стояли з братськими сьвітлицями, мали свої кошти в братській „схрині“, на ті кошти поправляли та окрашували церкву, справляли братські обіди, допомагали бідним і т. п. Указом 1864 р. порішив уряд заводити їх і в Великоросії; тоді-ж були затверджені „правила

о церковнихъ братствахъ". Метою братств на основі нових „правил“ стає: боротьба з іновірним впливом на православних, будованнє та окраса церков, церковна освіта, діла християнської любови і т. и. Але більшість братств вибирало яку небудь переважну або спеціальну мету, переважно місіонарську, що-до раскольників та усяких иньших сектантів; сією останньою діяльністю визначалися мійські братства, що складалися переважно з духовних осіб; селянські-ж братства, певна річ, мусіли заховати свій попередній характер. На збір стародавніх українських братств заведено в Росії т. з. „церковно-приходскія попечительства“; мета їх схожа з братствами.

Усіх братств в Росії — 159; з їх 9 припадає на азіятські губернії, 36 — білоруські і польські, 51 — на українські, решта — на великоруські. До сього не заведено ще більш тисячі сільських народних братств на Україні і в Білорусії, що існують тут по традиції ще з XVI—XVII в. Число членів в усіх офіційально звістних братствах 37.642, майно — 1.629.707 р., річний дохід — 598.220 р. О. Л.

М. Уманець і А. Спілка. Словарь російсько-український, т. I: А — К., т. II: Л — П. Льв., 1893 і 1895, т. I — ст. 318, т. II — ст. 286 + IV.

Мати словари принаймій хоч найвидатніших європейських мов з українсько-руським перекладом стало давно вже в нас ковечною потребою; але на превеликий жаль опріч праць д. Партицького та Желеховського ми в сьому напрямку не маємо майже нічого. Д. Уманець і Спілка, як знати з передмови до їх діла, завзялися заспокоїти сю потребу з огляду на російську мову. Само собою зрозуміло, коли у нас того рода праці огже доперва розпочинають ся, до того ще при вельми не pogodних обставинах, ми не можемо їм ставити дуже великих вимог, наш обовязок — показати лише на такі хиби, що усунути їх цілком можливо, на наш погляд, навіть при сучасному стані річий.

Роздивляючись в поважній праці д. д. Уманця і Спілки, нам б'є у вічі якась двоїстість їх діла, брак певно виробленого принципу, яко вихідної точки, положеного в основу їх праці. В передмові до словаря ми читаємо: „Потреба ся (словаря), що здавна чула ся не то ще в Галичині, а й на Україні, стала найпильнішою останніми часами, коли російська література придбала собі таку славу й стала ся чиналим чинником в просвіті словянських народів, а разом з тим що разу більше стає вона по мові народньою і більше московською, коли користуваннє нею для всіх словянських народів, хоч би навіть і таких близьких родичів, як ми Русини, викликає ще більшу потребу в словарі“.

З наведеного уступу ми в праві вивести, що впорядчки бажали подати словар до вивчення російської мови. Маючи таку мету, вони повинні були виголковати нашою мовою всі значіння певного російського слова, по змові вичерпати всі відтінки кожного значіння синонімічними українськими виразами і належний їх ужиток вияснити прикладами з російської мови, подаючи для того фразеологію, що без неї словар, як каже Вольтер, ніщо як кістак; також бажана річ, щоб у словарі було подано нам найчастійш уживані російські прислів'я і приказки з перекладом їх теж відповідними нашими речіннями чи зворотами. Роздивляючись з сього погляду в праці д. д. Уманця і Спілки, ми добачуємо в ній чимало хиб. Що до російських заголовних слів, то хоч впорядчки і перестерегли нас, що вони не містили в свій словар чужоземних однакових в обох мовах слів, а також слів властивих обом мовам через те, мовляв, щоб зберегти місце, ми про те не можемо погодити ся з їх думкою, що се добра річ, хоч би тим, що таких спільних слів не багато в обох мовах, і вони б узяли не більш, як аркуш або два зайвого друку на цілий словар, що при рамках їх праці і способу друкування майже не мало б жадного значіння, недогода ж такого способу виявляє ся в тому, що стають можливі непорозуміння для того, хто користується з сього словаря. Не знайшовши в словарі У. і С., наприкл. таких слів як: августовскій, авторитетъ, аккуратность, алмазъ, астрологъ, банщица, безвоздушный, вмѣняемый, восторженный, выдыханіе, каменотесъ, камка і т. п., можна б припустити, що такі слова у нас однакові з російськими, а в дійсности — ні. Краще б упорядчикам містити всі слова, які вони могли віддати українською мовою; не вважаючи, чи однозвучні й однозначні вони з російськими, і випустити тільки такі, для витолкування яких забракло українського лексичного материялу; таким би чином усунулось вище сказане непорозуміння. Тим більш, на наш погляд, їм годилось би так зробити, як ми кажемо, що вони самі не додержали свої обіцянки, і ми раз-пораз подибуємо обом мовам спільні слова, напр. вода, горох, арфа, дуб, бук, дупло, граблі і т. п.

Далі, що до певности перекладу російських слів не можемо не заважати, що ся сторона словаря, до того найважнійша, не заспокоює навіть не великих виног, і упорядчикам належало б на се звернути найпильнішу увагу. На пр., що раз у нас трапляють ся такі випадки: Акціонерная компанія — спілка, товариство. Асоціація — спілка, товариство, артіль. Восприимчивость — уразливість, чуйність. Восторгъ — радість (велика). Восхищеніе — радість (велика). Воспріянуть — прокинутись. Катафалкъ — марш. Баллотировка — голосування. Аскетъ — скітник, одлюдник, пустельник (на слово „Анахоретъ“ той самий пере-

клад: скігник, одлюдник, пустельник, — наче обидва слова однозначні) і т. п. Що до повноти перекладу і найбільш — фразеології російської, то се одна з найслабших сторін словара. Що б нам багато не розводитись, візьмемо для прикладу два слова: видь і зрѣніе. Видь У. і С. перекладають так: вид (?), образ, вигляд; постава, постать; взір, (позір, мапїр. 2) вид (?), одміна, одмінок. 3) білет, пачпорт (?), — та й годї, пропустивши: обличчя; відрід (species); рід; свідоцтво. Для вида, для годить ся (пропущ.: для позору). Имѣть видѣ, выдаватись, мати вид (останнє навряд чи народнє, бо в Малорус предан. і разказахъ, вид. Драгоманова 1876 р. на стор. 94, имѣть видѣ — мати вигляд: древо мало вигляд хреста). Выпустить изъ виду, забути, занехати (?), занедбати (?), зголови викинути (а спустити з ока — нема). Имѣть въ виду, мати на увазі, на приміті (?), вважати (а мати на оці — нема). Але як перекласти: саквожъ въ видѣ мѣшка; я дѣлаю видѣ, что работаю; принять на себя видѣ чей; упускать изъ виду; подѣ видомъ кого; и виду не показывать, на виду находящійся, — сього словар нам не дає. При слові „зрѣніе“ ми не маємо, як перекласти: съ этой точки зрѣнія.

Годить ся піднести, що замість пояснення цитатами і увагами ужитку російських слів, ми бачимо в словарі, навпаки, українські цитати і виясненнє українських слів, як би сей словар уложено не для вивченнє російської мови, а української. Припустім, що нам і така праця дуже потрібна, уважаючи на те, що наша інтелігенція страшенно відбила ся від рідної мови і їй треба дати змогу її вивчити, але такий словар треба б було назвати якось инше, тільки не російсько — українським словарем. Як що справді сей словар має на меті навчити українців їх мови, то роздивимось, о скільки він виконує се завдання. На наш погляд, не зовсім добре. Ми багато спостерегаємо річйй, що не то що не допомагають вияснити ужиток того або иньшого слова і усунути язикову плутанину, а навпаки ще більше здатні збити людей з пантелику. Перш над усе, подаючи слова, якими, на думку впорядчиків, можна б перекласти нашою мовою те а те російське слово, впорядчики жужжом перемінали однозначні і подібнопозначні слова, не зазначивши однакового або одмінного їх характеру; далі ми не добачаємо критичних відносин до того материялу, що у них мав ся: поруч ми подибуємо і українські неологізми, і суто-народні слова, і перекручені російські слова (з міського жаргону), яким зовсім не-місце в словарі такого роду. Що б не бути голослівними, наведемо де-які слова, що підпирають наше твердження — адвокатъ — адвокатъ, повиренний (росс.), ходак (!), ходатаръ (жарі. рос. ходатай), старатель (??). Хай читач вибіра собі яке хоче

слово, вибір багатий!! Абонементъ — передплата, підписка (?!), пренумерата. Анатомировать — потрошити (?), потребувати (рос. і не того значіння), пороти (?), різати, карбувати. Арифметика, — арифметика, щотніця (невдало на московський взірць сковане: щот (счесть) = лік, лічба; рахунок). Аттестатъ — свідительство (росс. жарг.) свідоцтво, атестат. Банщикъ — банщик (росс.), лазник, лазнюк. Батогъ (укр. сл. в рос. мові) палиця (?), кий (?), лозина (?), а справжнього батіг — нема і т. д. Таких помилок чимало ми навели перші ліпші. Цітати, що часто додають У. і С. до слів, зовсім не помагають розібратись в сій плутанині, перш тим, що іноді дуже непевного сорту, з помилками синтаксичними і лексичними, і до того ще самі собою нічого не доводять. Подамо кілька прикладів: До слова передплата (абониментъ) маємо приклад „Передплата на „Зорю“ коштує в рік 6 р.“; минаючи те, що робити з словара рекламу цілком не годить ся, завважимо, що в заголовному аркуші теї самої „Зори“ ми читаємо, що „передплата виносить на рік 6 р. Изба — хата; прикл.: „Благав у Бога тільки хату, одну хатиночку в гаю. К. Ш.“ Що нам поясня такий приклад? Вѣрный — вірний; певний; щирий; справедливий; прикл.: „вірний переклад. Щирий приятель.“ Наче не можна однаково сказати: вірний (преданный), певний (вѣрный), щирий (искренний), справедливий (настоящий), дійсний (действительный) приятель.

Опріч того впорядчики дуже рідко уживають в словарі такі дієслівні форми, як: повигонити, повиводити, позачиняти і т. і., коли чин стосується до багатьох предметів.

Сею короткою заміткою ми показали найголовніші, як нам здає ся, хиби в словарі У. і С., і бажана річ, щоб в дальших томах їх бачити менше. У всякім разі побажаємо праці У. і С. як мога швидче закінчитися друком; їх словар, не вважаючи на его слабі сторони, все таки дасть багатий матеріял словарний, і стає дуже корисною вкладкою в нашу літературу, за яку належить щира подяка тім, що підняли важну працю коло неї. Б.

Krček Fr. Dr. Pisanki w Galicyi (Szkola, 1894).

Се продовжене а радше доповнене розвідки тогож автора в попереднім річнику Szkol-и. Для браку матеріялу, недостаточного числа відповідей на розісланий квестіонар, годі було прийти шан. авторови до яких загальних та позитивних результатів в тій справі. Праця носить вправді заголовок „Pisanki w Galicyi, але подає дані лише з 18—20 повітів — отже вельми неповні. Дійсно жалувати ся приходить на бай-

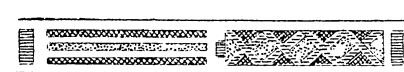
дужність публіки, що так поскупилась на інформації авторови, і через се згадана розвідка може вважатись радше матеріалом до будучої студії, як научною розправою.

Переходячи до спеціального огляду розвідки, подамо дещо про писанки округу Каменецкого, яко причинок до сеї справи. Уважаєм се тим хосеннішим, що ш. автор не мав з сих сторін жадних інформацій, а писанки тамошні мож безперечно зачислити до найкрасших. Автор зауважує, що звичай писаня яець устає що-раз то більше; в деяких селах лиш старі люди тямлять, що ту писано писанки. Звістуєм такого заникання є появлюване крашанок, яець мальованих без орнаменту. Навпаки в повіті Каменецкім звичай сей розвиваєсь що-раз гарнійше, рисунок на писанці стає що-раз більш скомплікований. Що до часу писаня розрізняє д. Крічек 3 періоди: а) великоп'єсний, б) великодний та в) по-великодний. На той останній період переносить ся ціла увага. В Каменечині період „писаня“ починає ся безпосередно перед неділею цвітною а кінчаєть ся з суботою провідною. На той послідний день ховає кожда газдиня найкрасні писанки, щоб ними повеличатись. Писанки пишуть головню жінки: молодиці та дівчата, але ш. автор згадує, що подекуда також парубки, і то пр. в пов. Старомійськім майже виключно парубки. Дальше оповідає д. Крчек про спеціалістів в тім напрямі, що не раз дорого кажуть собі за свою штуку платити — декуда по 20 кр. від писанки, однак пересічно 2 кр. або натураліями. Повіря, що заховались про початок писанок, відносять сей звичай до часів Христа.

Краски до крашеня купують, лише жовту, чорну та зелену приготовлюють самі. Відмінно від иньших сторін дістають в пов. каменецкім зелену з „омели“, а до жовтої для полиску дають „зеленець“. Приряд до писаня зовуть по більшій части кисткою; кілька описів її подає автор. В висше згаданім повіті виглядає она так: звичайний патишок розколюють з одного кінця і під кутом прямим встромлюють чворогранну бляшку звинену в трубку. Сю кистку мачають у віск, що підчас писаня спливає діркою, в середині zostавленою. Рисунки ті виконані за певним шаблоном і кождий шаблон має свою назву. Назв тих начислив автор звиж 70 — до них можнаб додати: решіткою, гусячими лабами, пташками, раками, горохом і т. и. Найслабша часть розвідки д. Крчека, се справа орнаменту на писанках, що тут як раз найважнійша, проте вважаю конечним доповнити сю лакуну своїми увагами.

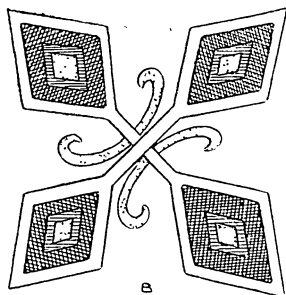
Головною річю єсть тут краска тла. Се майже не дасть ся заперечити, що писанки на тлі чорнім далеко красші, як на тлі червонім. Причина сего та, що на тлі чорнім можлива більша комбінація красок. Взорець на тлі чорнім єсть (— принаймні в описуванім мною повіті)

все трох барвний: комбінація жовтої, білої та червоної краски, на черво-
нім тлі лише 2-барвний, жовто-білий. Що в Каменецькім повіті розвиваєсь
та штука писання, тож і число червоних писанок меншає. Сего року знай-
шов я лиш 18% червоних. Що до самого орнаменту годі тут подавати
всі варіанти та комбінації, тож обмежимося лиш описанєм головних мо-
тивів, які в повіті бувають основними. Писанки по більшій часті пере-
ділені по-вздовж на два поля (таких є 70%) або на 4 поля повздовжні
з переділкою пів-перек (16%), або в кінці не мають жадної поділки.
Переділку становить один білий пасок, або два білі переділені червоною
(рідше жовтою) смугою. Декотрі переділки представляють гарну ме-
режку (а). Самий орнамент відповідає менч-більш тій поділіці. У писа-

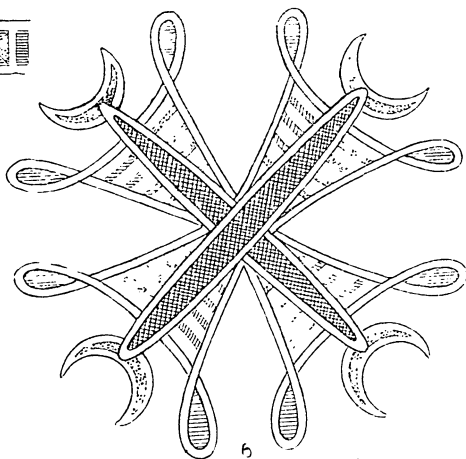

з

біла червона жовта чорна

в

б

нок переділених на дві часті находимо різні варіанти та комбінації
зв'язд і хрестів. Зв'язди чотирораменні — рідше восьмираменні. Рамена
мають звичайно вид трикутників звернених вершком до середини (б'),
або рівнобіжників острокутих (в), або в кінці еліпс острокінчастих.
Між раменами зв'язди чи хреста вживають ся ще різнородні прикраси
(б в). Подибує ся часто і таке, що не самі рамена, але часть між раме-
нами закрашена різнобарвно. З поодиноких таких схем зв'яздкових по-
встають на кращих писанках різні комбінації: звичайно кілька зв'язд,
одна в середині другої, різно забарвлені, з окрасами довкола в виді
рядку голок (стришків) або й коронки. В того рода писанках приходить
часто також орнамент зв'язочий, звичайно: рак, якийсь птаха (горобець
або качка) та мотиль, нераз вельми артистично викінчені. Остаточню

трапляє ся рисунок в виді гусячої чи качачої лаби. Засада є тут та, що орнамент повторюєсь два рази, себ-то по однім і другім боці переділки.

Писанки, розділені на 4 повздовжні часті, мають головни орнамент рослинний (в галузки, в смереки, в рожу і т. д.), хоч заходять тут типи зьвіздкові, але далеко рідше, тай то на перемену з галузками, або в формі листя. Орнамент повторюєсь ту 8 разів, бо через переділку поперечну повстає 8 піль. Останній тип писанок — без поділу на поля — має майже виключно вид боцілочки, середною якої йде мережковий орнамент а на обох днах 4-ри або 8-ми грайна зьвіздка. Сюди належать також писанки з написами. Напис звичайно білий на червоному полі біжить спіралью довкола яйця. Звучить він „Христос воскресє із мертвих, смертю смерть поправ і сущим во гробі живот дарував“ або „Сотвори Господи нашому Отцу духовному Многая літа.“

В дальшій часті своєї розвідки описує д. Крчек забави з писанками, та кому їх дарують. Тут випадалоб згадати, що на другий день великодня на вечірню дівки, а на проводи жінки замужні дають місцевому парохови по 2 писанки при мированю; се звичай вельми розповсюджений. Також не згадує автор про сю цікаву обставину, що в околицях, де пишуть писанки, до крашанок відносять ся з великою погордою: їх дають лише дідам-прошкакам та дітям.

В кінці цікавою булоб річню знати яку скількість яєць пише пересічно одна родина для себе, але і на се не находим в розвідці відповіди. В знаних мені селах на одну сімю випадає пересічно 20 - 30 писанок, хоч коли більш дівчат в дома, то число се підносить ся й до кони.

Як з сего всего мож бачити, розвідку д. Крчека годі вважати послідним словом в тій справі. В кождім случаю заслуга єго велика, що перший у нас зайняв ся сею квестією.

М. Кордуба.

Таугіса, опытъ указателя сочиненій касающихся Крыма и Таврической губерніи вообще, составилъ Арсеній Маркевичъ (Извѣстія Таврической ученой архивной комиссіи, N. 20) Симферополь, 1894, ст. III + 395.

Необхідність і користь такого показчика кожний знає, і доводити сього не треба. Сила марудної праці, яка йде на такі видання, рівнож звісна кожному, хто хоч яку небудь брав участь у таких виданнях. Потребу видання показчика спеціяльно про Крим відчував кожний, кому доводило ся дотикатись минувшини Таврії. повної важних історичних фактів.

У своїй передмові автор називає своїх попередників, що складали показники праць, які належать до Криму (Геннади, Кеппен, Берте-Делагард, Стевен, Султан-Крим-Гирей) і щиро признає хибі своєї праці, так що нам, натомість щоб розводитись про них, доводить ся побажати, щоб автор вирівняв їх в окремім додатку.

У сю книжку автор завів 7298 назв книжок, рукописей, атласів і ин., і поділив її на 12 відділів, які обіймають усі галузи науки. При такій широкій програмі видання кількість номерів не можна вважати за велику; але се найкраще свідчить про той великий інтерес, з яким відносять ся вчені та письменники до сього багато обдарованого природою кутка, особливо як звернути увагу на те, що Крим вступив в цивілізований світ доперва трохи більше, як одно століття, а ближші студії над ним в Росії розпочато може трохи більш як 50 років тому; праці-ж на иньших мовах складають невеличку частину показника.

Видання показника безперечно полекшить дальше укладання нових і більш докладних праць; бо досліднику або письменнику легко тепер познаємитись з літературою Криму та й саме користання з книжок, зібраних у окремі відділи бібліотек Криму, цілком доступне. Отже через се й не можна не зустріти працю д. Маркевича з задоволенням, а нам особливо, через те, що Крим та Україна, яко близькі сусіди, завше мали звязки обоюпільні і говорячи про історію однієї, не можна не зачепити історії другої.

О. Щуровський.

Отчетъ Императорской Публичной библиотеки за 1891 годъ, Спб., 1894, ст. 207+62.

Річні справоздання петербурської Публичної бібліотеки цікаві своїми звітками про новонабуті рукописи, а також додатками, де друкують ся in extenso де що з її матеріялів. В справозданню за р. 1891 цікаві для нас описи колекцій — вірменських рукописей церкви св. Миколая в Камінці (де між иньшого виступає і звісна триодь, писана 1349 р. в Криму і 1394 р. куплена фундатором Миколаєвської церкви в Камінці, як значить ся в записи) і рукописей звісного болгарського етнографа Верковича. З останньої описано сербські і болгарські церковні книжки, і між ними палимпсест — Євангеліє апракос письма XIII—XIV в., як значить ся в описі (с. 19) „писана Русиною, що оселив ся на Атосі або десь у південних Славян; текст рукописи містить багато ознак мови галицько-волинської з малим числом ознак південно-славянських.“

В додатках між иньшого видруковано чотири листи нашого земляка Венелина до редактора петербурського Краєвського, не дуже цікаві —

іде мова про московську катедру славістики, на яку уважав Венєлін, про видання його граматик, історії Болгар і волоських грамот. Цікавих кілька слів про його замір написати історію української війни за Хмельницького, чи, властиво, дати зводний текст хронік і мемуарів що до неї, томах в чотирох або п'яти (с. 44—5); уривок — ексцерпт з Грондського, видруковано було в Журналі Мін. Нар. Просв. М. І'.

Бертенсонъ, По югу Россіи, вып. I. Спб., 1894, ст. 66.

Брошюра зложена з статей, друкованих в часописи „Земледѣль-ческая Газета,“ предметом своїм має поодинокі місцевости Новоросії. В коротких начерках автор подає відомости з сфери господарства того чи иншого повіта чи місця й свої гадки про можливі поліпшення, особливо увагу звертаючи на культуру винограду. Брошюра, написана популярно і приступно, може бути користна, як збірник фактів господарських, досліджених на місці самим автором. М. І'.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Часописи за р. 1894: Живая Старина

Византийский Временникъ

Научное Обозрѣніе, Наука і Жизнь

Врачъ, Русская Медицина, Земскій Врачъ,

Kwartalnik historyczny

Wisla

Ateneum

Przewodnik naukowy i literacki

Archiv für slavische Philologie

Byzantinische Zeitschrift.

Шепкинъ С. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ, 1894.

Н. Ф. Петровскій — Древніе арабскіе дорожники по средне-азиатскимъ мѣстностямъ, входящимъ въ настоящее время въ составъ русскихъ владѣній, 1894.

С. А. Бяловъ — Русская исторія до реформы Петра Великаго, 1895.

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894.

Н. Харузинъ — Къ вопросу объ ассимиляционной способности русскаго народа, 1894.

Городъ Каменецъ-Подольскій, историческое описаніе, священника Е. Сьдинскаго, 1895.

Н. М. О прошломъ Подолія, 1895.

Л. Падалка — Была ли на островъ Томаковъ Запорожская Сѣчь, 1893.

— По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества, 1894.

Лѣтописецъ Русскій по рукописи А. Н. Лебедена, 1895.

Акты Московскаго государства: Разрядный приказъ, Московскій столъ т. I, 1890, т. II, 1894.

Źródła dziejowe, tom XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. IX, Ziemie ruskie — Ukraina (Kijów-Braclaw), dział I, 1894.

Źródła dziejowe, t. XXI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. X, Ziemie Ruskie — Ukraina (Kijów-Braclaw), dział II, 1894.

Н. Мухинъ — Кієво-Братскій училищный монастырь, историческій очеркъ, 1893.

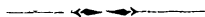
- П. Каманинъ — Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ, 1895.
 Д. И. Еварикип — Исторія Запорожскихъ козаковъ, томъ II, 1895.
 Пршение сотниковъ Черниговскаго полка о козачьихъ ободахъ, 1894.
 А. Андріевскій — Коммисія 1749 г. для разбора взаимныхъ претензій Татаръ и Запорожцевъ, 1895.
 А. Лазаревскій — Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, II, 1895.
 П. Гапановичъ — Судьбы Радчицкаго монастыря Замостскаго уѣзда, Люблин-ской губерніи, 1894.
 Bağanowski M. Materyaly do historyi szkolnictwa galicyjskiego, 1894
 — Materyaly do historyi szkół lwowskich, 1894.
 — Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty, 1894.
 А. Стадницікій — Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ молдо-влахійскій (1808—12) и митрополитъ кишеневскій (1813—21), 1894.
 Ю. Желеховскій — Іоанъ Свѣтгурскій, его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси, 1894.
 К. Д. Ушинскій, его жизнь и дѣятельность, біографическій очеркъ М. Л. Песковского, 1893
 А. Палковъ — Церковныя братства, краткій статистическій очеркъ о положеніи церковныхъ братствъ къ началу 1893 г., 1894.
 М. Уминець і А. Спілка — Словаръ російсько-український, т. I. 1893, т. II, 1895.
 Królek Fr. Dr Pisanki w Galicyi, 1894.
 Ар. Маркевичъ — Таїфіса, опытъ указателя сочиненій касающихся Крыма и Таврической губерніи вообще (Извѣстія Таврической уч. коммисіи, N. 20), 1894.
 Отчетъ Императорской Публичной бібліотеки за 1891 годъ, 1894.
 Вертенсонъ, По югу Россіи, I. 1894.

ВАРЛААМ І ЙОАСАФ

РИСУНКИ І ПРОБИ ТЕКСТУ ІЗ КРЕХІВСЬКОГО РУКОПИСУ XVI В.

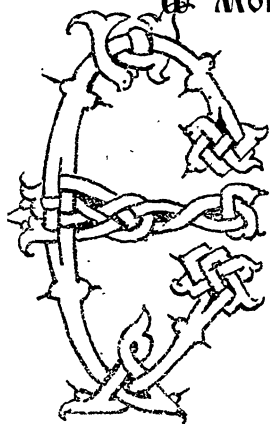
(ДОДАТОК ДО РОЗВІДКИ ДРА ІВ. ФРАНКА „ВАРЛААМ І ЙОАСАФ“).

У ЛЬВОВІ, 1895.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Изъображеніе дѣшеполезное изъ оутрѣнаа
 Бдишпъскыа страны, глѣмыа индѣйскыа стра-
 ны. въ стый градъ прѣнесено Ішаннесомъ мнихомъ.
 мѡжемъ чѣстнымъ и добродѣтельнымъ. свѣщаг(о)
 ѿ монастыря стго Саки. Гїи бѣски.

лико дѣшомъ вѣиимъ водами, соуть снѡве
 вѣи, вѣщавае вѣштвенный Павелъ. а еже стго
 Дѣа сподобитисѡ, и снѡмъ вѣиимъ быти же-
 ланно естъ послѣдство. и неизбывѣмо къ-
 сѣкой премѡдрости, покою, ꙗкоже[е] писано
 естъ. того вѣиенства спод[о]вишас[а] оула-
 чити ꙗже ѿ вѣка стїи добродѣтел'ныхъ
 ради дѣла: ѡвѣи мѡч[е]ннческѣи страдавшѣ,
 даже и до крове прѡтивѣс грѣхѡмъ став'ше,

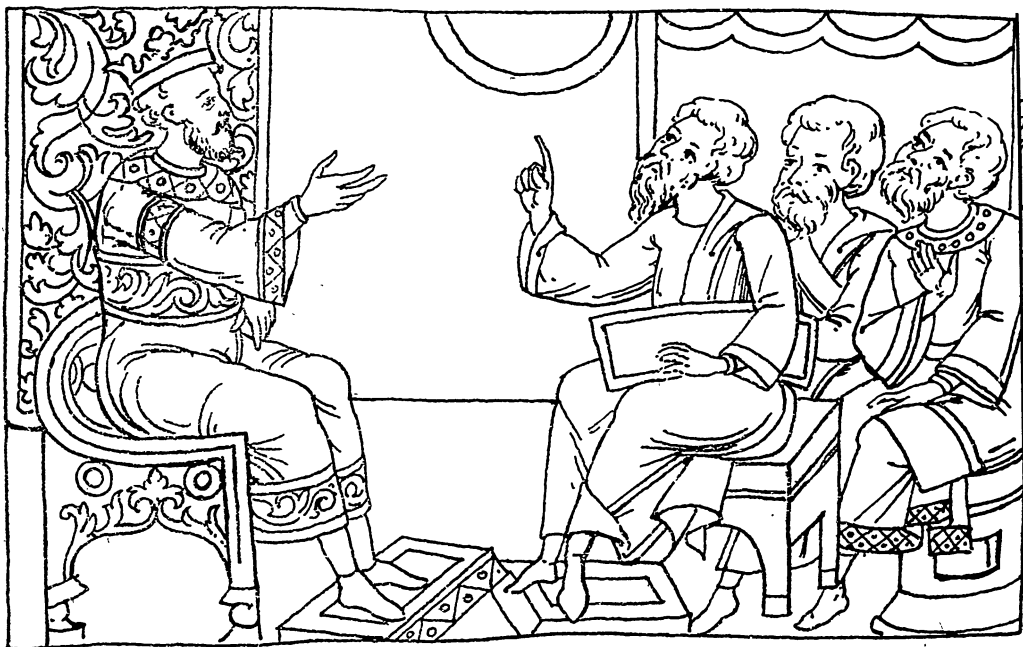
ѡвѣи же пощениемъ и молитвами и вѣдениемъ и мнѡшѣмъ трѣдомъ
 подвижим'сѡ и тѣснымъ и прискрѣнымъ поутемъ шествовав-
 шемъ, и мѣнци изволеніемъ были соуть, и хужѣ и зацѣно и исправле-
 нїе, и ꙗже кровїю скончавшем'сѡ, и ꙗже пощениемъ аггальское
 житїе подражавшемъ, писанїю прѣдати и добродѣтели притча
 послѣднимъ родомъ ѿ вѣзрачныхъ апсѣл и вѣиенныхъ ѡцѣ Хѣа
 прїатъ а прѣви на сїснїе родоу члѣчскомуу, симъ законодавство-
 вав'шемъ, ꙗко на добродѣтели вѣводаи поут естъ ѡстрѣ и же-
 стокъ, наче же николи же прѣлагаѡцимъ себе къ Гѡу, нѣ грѣхѡв-
 нымъ ѡбывчѣемъ кѡишѣ тѣрѣм'сѡ сего ради и мнѡгою мѡлкою
 молѣем'сѡ намъ ко немѡ. сего ради и азъ непрѣлежащѣго раба
 притча божѣа, ꙗже прїатъ ѿ Гѡ талантъ и въ зѣмляа погребѣ
 и данное на приплѡдъ сѣкры вес приѡвѣрктенїѡ, исповѣданїе дѣе-
 полезное, до мене же пришед'ша, никакоже оумлѣа, еже(е) ми и спо-
 вѣдаша моужѣи вѣѡбѡзникѣи ѿ вѣноутрѣнаа Бдишпъскыа и ин-
 дѣйскыа страны безъ лѣжа иложив'ше, еже тако (стор. 1—2).

(Цар Асенір і його бувший високий достойник, що описував нішов у пустиню і котрого по довгій шуканню царські слуги наїшли і привели до царя).

Кид'кв'же ёго цр'к х'ждыми ризами ѓбл'чена, дрекле кив'шж шк'л'чена св'т'акими і великими ризами і живинаго многож пищ'ж, і о'утомлена жит'іємъ постыч'скимъ і п'жстын'нымъ жит'іємъ ив'к' прилежача і ёдва познавъ, печал'ж і гн'івомъ коуп'но ісп'яньникъ съ і тк'ми слово см'кривъ реч[є] къ нему: ѡ нера-зоум'не і о'умовредне, что ради пр'к[м'к']ни ч'сть сто'удомъ і вели-коу'ж славы неак'потож, сеж ѓдежеж і ѡбразъ в'язложи на с'я? предс'дате[к] цр'ст'іа моёго і ар'хистрат'игъ силы моёж не тк'ч'ж нашея др'жжвы и др'кзнов'ніа далече ѡложи. н'ж і своёго рода ѓстави, ни скон'х ч'ад м'л'ст'ж пр'іемъ. таче что ти б'ждет и что ѡ такового в'с'ч'ст'іа приѡбращ'иши, іако къ вс'к'х же б'ж і ч'лк'к' г'л'емаго Х'а пач[є] почк'ети і жит'іа жестокаго і неак'паго рад[и] в'злюблен'ныхъ і сладк'х жит'іа с'его ѡриноу ѡ себе?

І іако о'услыша в'ж'и ѡнь ч'лк'к', нетрепещоу[ц]ь і тихо ѡв'к'р'авааше: іще слово съ мно'ж р'еч'и хоц'еши, ѓ црю, врагы сво'я ѡ себе ѡжени, тогда ѡв'к'р'ава'а ты, ѡ них'же ѓв'ид'кт'и хоц'еши. ѓн'к'м'же с' токож с'ж'іемъ никакогож[є] імамъ к' теб'к' слова кром'к'ж[є] слова: м'жчи, заколи, твори ёже хоц'еши (стор. 7—8).

(Звіздочоти проповідують цареви будущу велич Йоасафа).

Къ тѣ же праздниѣ рожденїа ѿтрочаѣ прїидошъ къ црѣви
нѣворнии мѣжи, ꙗко ѿ. ѿ хал'дѣань, нѣзбѣчени во мѣдростижъ
ѿ звѣздныхъ теченїихъ. ꙗ сїа близъ себе поставивъ црѣ, въпрашааше
ѿ, да нѣзвѣстъ ѣмоу, что вѣдетъ рожденїе ѿтроча. ѿви ж[е]
много испитаавше глѣахъ великоу ѣмоу быти богатствомъ ꙗ си-
лоу, ꙗ вышшоу ѣмоу быти воѣхъ прѣже ѣго црѣствовавшихъ ѿнѣже
звѣздословникъ съ ними сынъ старъ воѣхъ [ѿ] мѣдрѣи реч[е]:
ꙗко поощаѣтъ мѣ звѣздынаа теченїа, ѿ црѣю, поспѣшнїе ꙗ ко-
зрастъ ѿнѣкъ родившѣ ти сѣ ѿгрочати твоѣмъ, не въ твоѣ црѣство
вѣдетъ, нѣ къ ѿно, къ лѣучшее ꙗ нѣнѣреч[е]нїе ꙗ вышнїи тѣбе.
мнѣж[е], нѣж[е] товоу гонимѣ хрѣстїанѣстѣи кѣркѣ прїатїе ѣго бгѣу.
ꙗ азъ ко мнѣ сѣмѣотренїе ѿного ꙗ надежда лѣжа быти.

Онъ ко реч[е] звѣздословникъ ꙗко дрѣвнїи Варлаамъ, не звѣз-
здникъ истинѣстѣоуѣще, нѣ вѣжїа истиннѣ показоуѣще. црѣ же
ꙗко оуслыша сїа, печаль (в рѣп. хїбно: печалень) выс[ѣ]тъ ѣмоу
въ всѣхъ мѣсто (стор. 14—15).

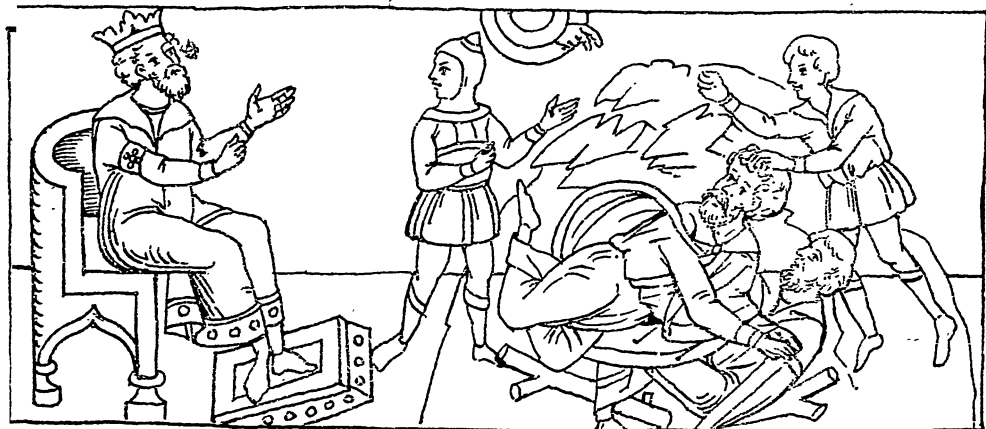
(Один вельможа царський їдучи містом здибає чоловіка зі зломаною ногою, каже його взяти і вилічити; хорий говорить йому: Се ти лікаря собі лічиш. В якийсь час опісля цар покликає сего вельможу до себе і говорить йому, що хотів би зректи ся престола і віддати ся побожному життю, а його поставити замість себе.)

Он' же вѣгын мѣж їако се о'слышавъ, тѣчїѣ не разодмѣ тайнѣ ѣго лѣс[тъ] їаже їмаше къ срдци, печаленъ быс[тъ] дїѣж ї сѣззани сѣ полиа, некодѣзно ѡвѣща: црѣ, къ вѣкы живѣ вѣд[и]. свѣт ко вѣгынї сїсєнїа испѣкн[ѣ] свѣтѣва, їако не оудокъ ѡвѣтел'но црѣтѣво нѣсноє, нѣ ѡвѣч[е] подоѣает вѣсєж вєрїѣ їскати ѣго. їцїї бѣ ѡвѣрашет єг[о]. сѣцїє же вєс[е]лїє ї наслаждєнїє лїцє вїдїмѣе оукрашаєт, нѣ добро ѡвѣрѣнїсѣ ѣго, въ нем'же ко сѣцїє нѣс[тъ]; їх'же вєс[е]лїнт, сєдмєрїцєж пач[е] печалъ творїт. лѣвїє вѣгѣѣ же ѣго ї печал'наѣ стѣкн[и] сѣт немощ'нѣнїше: їако стєпєнѣ лѣдїїнаѣ (в ркп. лѣдїїнаѣ) по кодѣ шєствѣоужїи [и]лї н'їцїѣ на вѣз'доусѣк прєхѣдаше въ бор'зѣк їцїєзѣж (ст. 17).

(Цар був дуже невдоволений сею відповідю. і тільки тоді вельможа доміркував ся, що се підступ. Стурбований казав покликати того бідаря зі зломаною ногою і попросив у него поради. Той порадив йому обголити собі голову, надіти волосяницю і так іти до царя та заявити йому, що й він готов іти з ним разом спасати ся в пустиню.)

Великий же день між гл҃ы сіа добръ къспрїем ѿ немощнаго ѡного ч҃лка, сѣтвори ꙗкож[є] гл҃а ємоу. пришедш ж[є] ємоу ꙗ видѣвъ єго цр҃к къпросивъ же ꙗ оуслышавъ ѿ него гл҃ы сіа, радъ бы[тъ] чюдася люб'ви єго. ꙗ лѣжа бы[тъ] гл҃ан'наа нанъ, ꙗ баѣма ꙗ почте ꙗ съ др҃зновеїем ѡстрекати къ сѣкѣ сѣтвори ємоу (ст. 19–20).

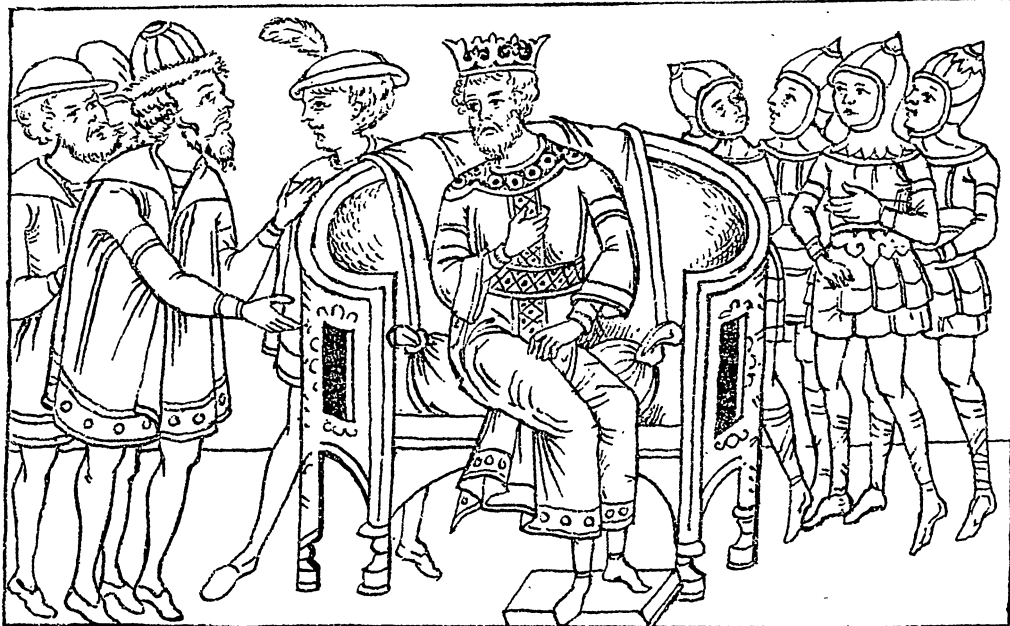
(Цар Авеїр здивавши на полюванні двох монахів велить привести їх перед себе, питає їх, чому доси не винесли ся з его краю, засуджує їх на смерть і велить спалити на огні).

Ми ж[є] встанив'шен к'сего мира і сжцїаа в' мир'к, оўзкми і прискр'ккы Х'а ради шествоўжїе п'жт, ни с'к'м'р'ги воїм'с'а, ни соўцаа зде любили жы'їни, н'ж воўдоўцїнх т'к'мо жалаємь. зане вами приносима'а нам с'к'м'р'ть пришествованїе кывает к'к'чїкї і доўчїон жы'їни.

Ц'р'к же к' м'нїхома реч[є]: почто оўко за мало в'їдоста їкож[є] повел'х? і аїе не воїгаса с'к'м'р'ти, како із'в'к'гноўти х'от'к'ста? т'к'мь в'к'соўе хвалїтїс[а] л'к'жаре.

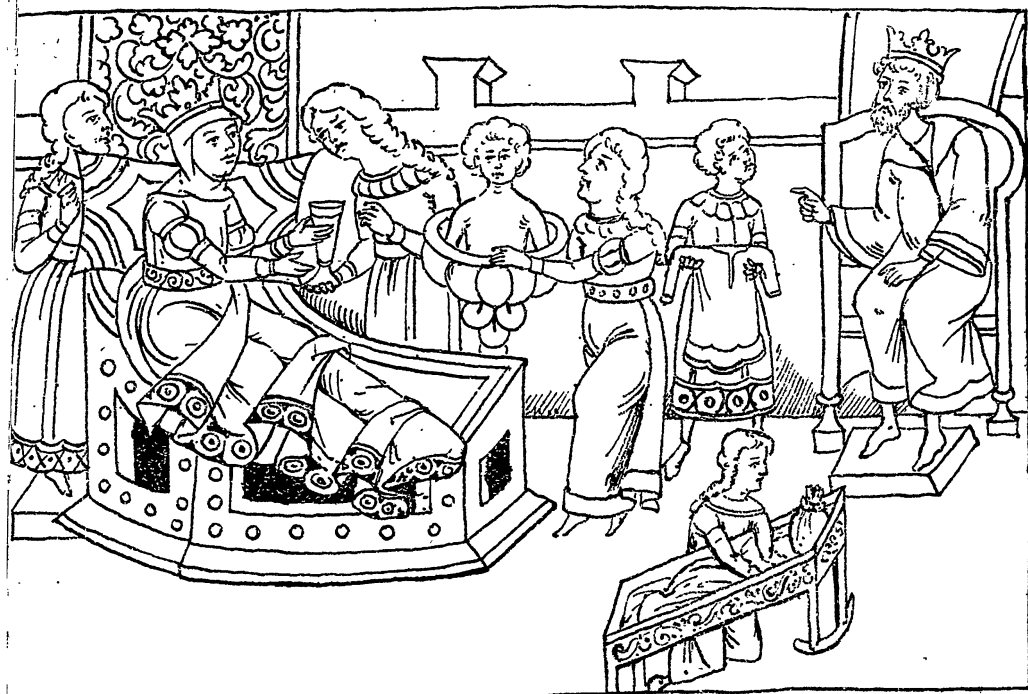
Ўк'к'їаста м'нїха: не товож с'к'м'р'ти к'к'гав'к пр'к'тїамь, н'ж мїлоўжїаа т'а, да не в'а'к'ш'ж ти оўс'ж'жденїж вїнзвата в'жде-к'к, замьслїх'ов'к в'їтї. аїе ан їсї наю на се привел'ь, в'їноўд прїїїїа твоєго николи же с'а оў'страшаєв'к.

Сего ради ц'р'к раз'гїк'вак'с'а повел'к н'х в'їгнемь с'ж'їєри. с'к'м'р'ть же прїїїста Х'їа оўгод'ника оўгнемь, м'їнїч'к'с'кїи подвїгї і в'к'н'ца полоўчїв'їшж (стор. 21).

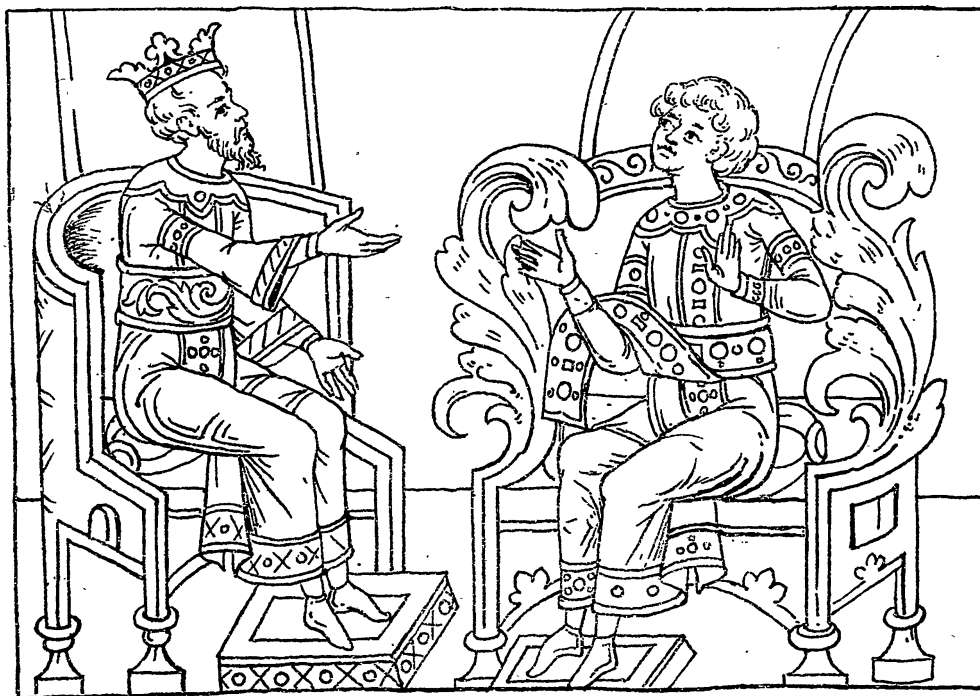
(Цар Авеїр посеред своїх достоїнників і дворян).

Въста и кѣи црѣ въ странѣ тѣ именемъ Авеири, велии бмѣ[тъ] богатствомъ и силѣю и побѣдою на противныя, довлѣ же въ бранехъ и великѣ тѣломъ, красенъ же и лицемъ лѣпнѣ и всѣми мирскими оублаждающихъ тычася, и хуверствіемъ хвалас[а], дѣи же послѣднейшии же слабася и въ мнѣзѣхъ злыхъ дѣлахъ оублаа, елинискѣа части сѣи и сѣло ѿ вѣсоу[стѣи] лѣсти прилежа. много же шире жива црѣ и прѣтѣмъ красныхъ житіа сего, ничто ж[е] ѣгуж[е] въсхотѣ и вождѣла лишаася. ѣдиноуж[е] имаше добрая мѣдрость, ѣже ѿ зла ѿтѣрѣа его, лишнѣ же ко вѣ дѣтми, ѿ сѣмъ ж[е] печаль ѿдрѣжашетъ его, како ѿ таковыхъ роздрѣшитис[а] оубы, чадемъ наречис[а] оцѣ, си ко кѣрѣ сладка мнѣгымъ. сѣмъ таковымъ розмысломъ црѣ, и такоу имаше вола его (стор. 4—5).

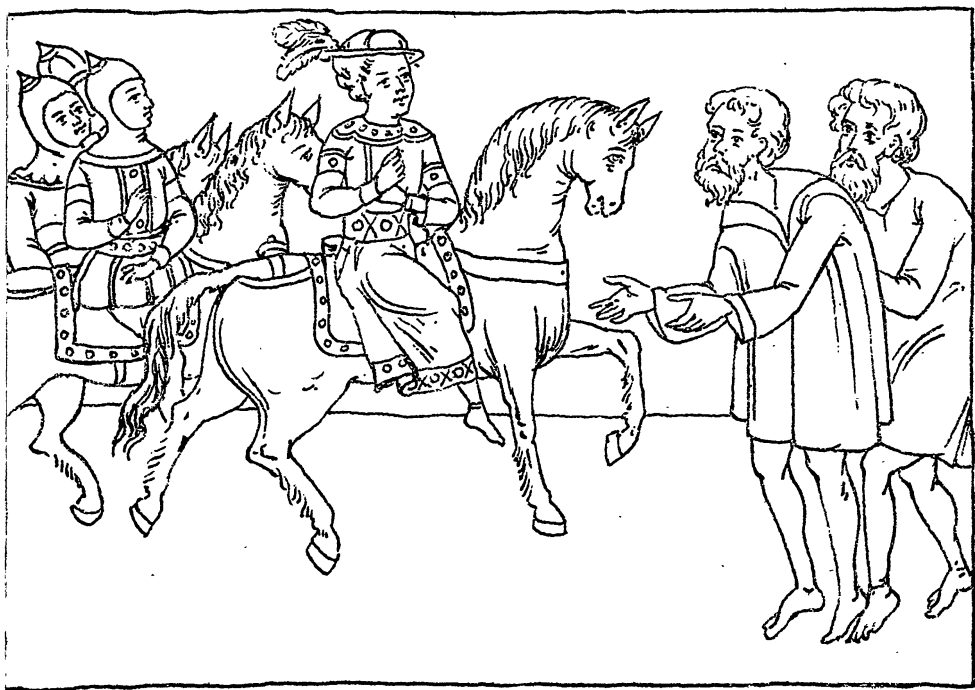
(Врожденіе царевича Йосафа.)

Цркви.... род[и] са... ѿтроча з҃кло красно и ѿ свѣтлости
цѣвитоуца ёмоу боудущиё прознаменоваше. радостѣ же великоѣ
ѿ рождествѣ ѿтрочате цр҃кѣ испѣлини'са Іѡа́сарь нареч[е] и́мѧ ёмоу.
самъ же къ и́дол'скимъ капищемъ безъ разоу́ма и́де, неразоу́мнымъ
богомъ жерѣтвоу принести и бѣгодарственныѧ пѣсни дати и́мъ,
не разоу́мѣваѧ по и́стин'нѣ, кто ёс[ть] всѣмъ добрыи подател[ь],
коемоу же под[о]баше дѣховнѣжѧ принести жрѣтвоу. ѿнъ же оу́бо безъ-
доу́шнымъ и глаоу́хымъ рождѣніе ѿтрочате подаваніе вѣзложивъ,
вѣсоудѣ расла сѣбѣрати мнѡж[е]ство члѣкъ на рождѣніе ёго.
и бы видити вѣсѣ сѣтѣкѡжшасѧ страха рад[и] цр҃ва, приносяще
и приводяще ёже оу́готованное на жрѣтвоу. ꙗ́ко кѣ́гождо сила
может, ꙗ́кож[е] кто ѿ цр҃ѧ чѣсть и́мѧше. пач[е] и́мъ самъ оу́готова
чѣсть, ю́нца [на] заколеніе приводе мнѡгы и тако праздыество
сѣтвори вѣсѣмъ народомъ, вѣсѣже почѣсти дар'ми, ё́лико сѣвѣт-
ници ёмоу вѣа́хъ, и ё́лико вѣи́ници, и ё́лико ѿ хоудыхъ и ненаро-
читыхъ (стор. 13—14).

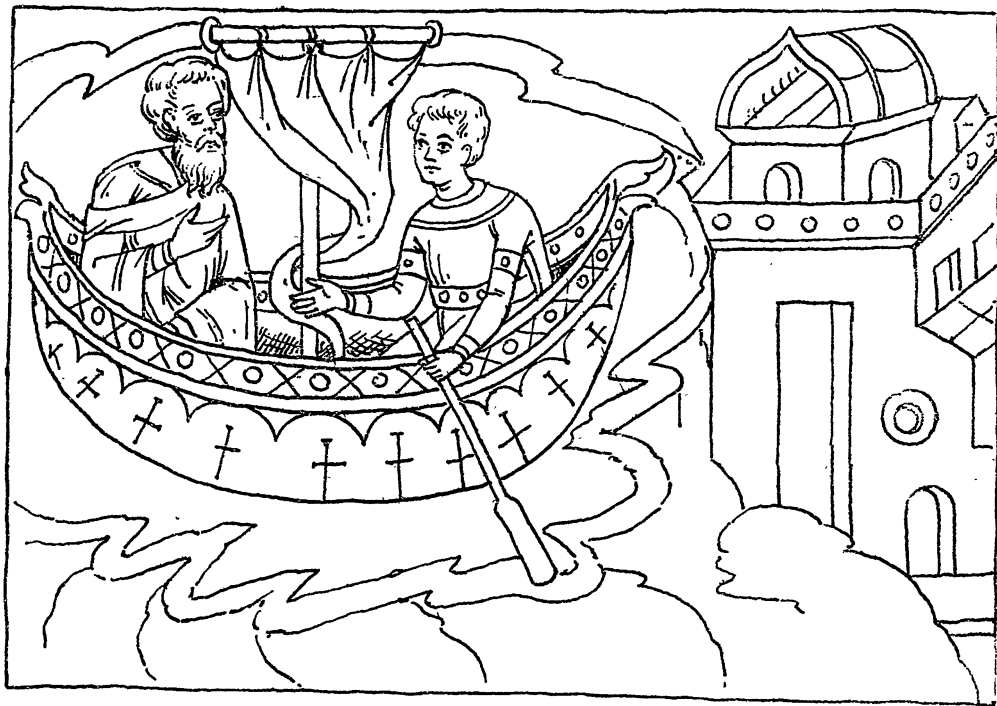
(Царевич Йосаф розмовляє зі своїм батьком і просить його, щоби позволив йому виїхати на гуляння з палати.)

Часто же діюу єго црю видѣти ѡтрочате приходящюу, лювовіа же прѣмногѡ любаше єго. єдиноа вѣ днѣхъ глѣ кѣ ѡцюу: вѣжелашъ видѣти ѡ тебе, ѡ влѣко і црю, іакаж[є] печаль і скръвь винюу растрѣзаетъ ми дшѡ. ѡцѣ же сѣа глѣ ѡслышавъ, поболѣвъ іа трѡбѡ реч[є]: Глѣ ми чадо вѣзлюбленное і [шб. ѡ] ѡдрѣжащен та печали, і аѣе во радость преложити потѣшася [зам. потѣшѣся]. ѡтроча вѣща: котрым ѡбразом посади ма зде вѣнѣтрѣ стѣнѣ і вратѣ затвори ма, ненішествована бѣвѣша вѣскѣм зде ма посади? ѡцѣ же єго ѡвѣща: не хощюу, ѡ чадо, видѣти та вѣ скръвѣхъ сѣдѣца твоего і ѡтрѣзавѣхъ твоего вѣс[є]ліа, всегда бо вѣ пици і вѣс[є]ліи вѣсакѡм жити тебе вѣ всѣа вѣкѣы размышѣа. ѡнѣ ж[є] кѣ діюу реч[є]: нѣ вѣдан, ѡбразом сим не вѣ радости ни вѣ вѣс[є]ліи живѣа, нѣ паче вѣ скръви и печали лнвшѣ (стор. 23—24).

(Царевич Йосаф виїхавши на гуляння стрічає двох старців: одного прокаженого, а другого сльпоного, і уперше довідує ся, що людському роду грозять слабости і хороби).

Таче повелѣк [црѣ] конѣмъ избранъмъ оуготовати и ѡржники ѡкож[ѣ] подоваєт црѣмъ, и шествовати ёмоу ёгда: хоцет и велит, запрѣтивъ сжцѣимъ съ нимъ, ѡко да никто ж[ѣ] скрѣвнхъ срацет ёго, нжъ всѣе ёже ёс[ть] добро и красно творимое да показоует дѣтирѣ, лики ж[ѣ] да събираѣт и гласныи пѣсни и плесканїа, позерицаж[ѣ] да съвираѣтса. ѡко сими да наслаждаётса и х[ъ]же хоцит. тако часто и схода црѣк[ъ] снѣ видѣтъ въ ёдинъ ѡ дний забывъшемса слоугамъ мѣжа два, ёдинъ ёа прокаженый, ёдинъ же слѣпый. ѡкож[ѣ] видѣвъ црѣк[ъ] снѣ съжалив[с]и на срдци глѣа къ сжцѣимъ: кто си ёсте и како ёжъ видѣти лих[ъ]! ѡниж[ѣ] не можѣше оутѣити видимаго имъ глѣш[ъ]: се ёс[ть] стрѣтъ члѣкесаа, нж[ѣ] вѣиѣжъ тѣлесножъ и хракотинами ключат[са] члѣкомъ. реч[ѣ] же ѡтроча: вѣсѣмъ ли се члѣкомъ ключает[са]? глѣша ѡни: не вѣсѣмъ, нжъ иже ѡ здравїа превратит, ѡ хракотинъмъ скрѣвнхъ. ѡвѣе оуслышавъ ѡтроча реч[ѣ]: ацѣ не вѣсѣмъ члѣкомъ се ключаетса быти, ли не нареч[ѣ]ное и невидимо прихѣдѣтъ си? вѣвѣшаша ёмоу: которїи сжт члѣци боудѣщаа вѣдати и истинно испытати ли сѣвѣдати можѣт лоучшее члѣкесаг[о] рода ёдинѣмъ наслѣдованно? таче прѣста црѣк[ъ] снѣ вѣпрашаа поколѣже срдцемъ ѡ видѣнїи и премѣни са ѡбразъ лица ёго ѡ вѣри нѣѡбычѣки (стор. 24-26).

(Пустинник Варлаам пливе човном із Сенаарської пустині до Індії).

Бис[ть] бо вь то врѣмѣ мнѹ премждрь нѣкто ѿ бжѣтвннх
мжж житієм ѿ словом оукрашенъ ѿ наоукрачѣ м'нишеское прѣ-
шед жизнь. ѿкоудоу бис[ть] ѿ ѿ котораго рода, не ѿмамы
глати. вь пжстннѣ ж[е] нѣкоторѣ сенаридска землѣ селит'воу
творѣ, ѿ сѣлским скврѣшенъ блгдтіем Варлаам вѣ ѿма сѣмоу
старца (зам. старцоу). съ оуво ѿкрѣвеніем ѿ Бѣ бис[ть]
ѣмоу нѣкоторым оувидаѣти ѿ сѣоу прѣвоу, ѿ ѿнешиж ѣмоу ѿс
пжстннѣ вь в'селенѣ вьнѣде, ѿзмѣнивъ скон ѿбраз вь ризы
мир'ска, в' лодѣж вьскѣд прѣйде вь прѣствіе ѿндѣское, ѿ сѣтво-
рив'сѣ коуп'цемъ вь град прѣйде, ѿдеж[е] црѣвь сѣнъ полатоу ѿма-
ше, мнѣгкж[е] дѣи прѣвѣс[ть] тоу ѿ ѿспыта ѿ црѣвѣ сѣнѣ, ко-
торын сѣт близ ѣго прѣвѣкажѣ (стор. 28—29).

Опис рукопису.

Рукопис, із якого виняті оті рисунки і проби тексту, знаходить ся в бібліотеці Крехівського Василіянського монастиря близько Жовкви (про сій монастир гл. Я. О. Головацькій, Креховській монастирь въ жолковскомъ окрѣтъ въ Галиціи. Вильна 1885). Є се книга in folio, в старій оправі (дошки обтягнені шкурою), та підновлений на хребті, і має тепер 192 картки товстого, блискучого паперу, пошитого в кватерніони по 6—8 карток. Перша половина рукопису (114 карток), що містить повість про Варлаама і Йоасафа, не мала пагінації; тепер сторони позначені мною. При оправлюванню картка 2 переставлена по за 3 і 4; між картою 6 і 7 брак одної картки тексту; впрочім ся часть рукопису ціла і захована дуже добре, тільки перших 8 карток від старости і уживання по краях витрухлявіли і пообривали ся, та так, що текст усюди лишив ся цілий. Друга часть рукопису, що містить Апокаліпсис св. Івана, хоча писана тою самою рукою і таким самим методом (про него буде далі), як і Варлаам, має осібну пагінацію, писану мабуть тою самою рукою, що писала й увесь рукопис; нумеровано (церковними числами) тільки картки. Коли судити по тій нумерації, то між кінцем Варлаама а початком Апокаліпсиса бракувало би ще 5 карток, бо на початковій картці Апокаліпсиса є число 5, після чого нумерація йде далі аж до 11а. Остатні дві картки нумеровані і прикладені сюди мабуть із якогось іншого рукопису, бо й зміст їх не стосується до того, що є перед ними. Писана вся книга гарним полууставом XVI віку; титули, початкові букви, заголовні орнаменти та приписки на полях роблені кіноваром; особливо багато таких кіноварних писань в Апокаліпсисі. Про час написання рукопису нема ніякого свідцтва. На першій картці recto в низу на полі маємо напис курсивом XVIII-го віку: Рокъ вѣжого *āχ̄āš̄ писавъ єм цкаъ“ (?), а на картках 11, 12, 13 і 14 recto в низу під текстом находимо напис также курсивом: „Сия книжица названна Нагашъ (?) принадлежить служити монастиревы Креховскому вѣчне а непоружонне.“ Рукопис писаний старанно; на повній стороні містить ся 31 стрічка, та таких сторін не багато; на дуже многих сторонах полишано прогалини для рисунків або оздобних букв, та переписачеві довелося виконати тільки 11 рисунків (з котрих 10 у нас репродуковано), один рисунок над титулом Варлаама (перелетені колісця) та дві оздобні (плетені) букви в тексті Варлаама (одна репродукована у нас). Остатній рисунок є на стор. 28, по чім переписач полишав порожні місця, де мали прийти дальші рисунки і оздобні букви.

Таких порожніх місць у Варлаамі є 80. І в Апокаліпсисі текст так само поперериваний порожніми місцями для рисунків, та крім кіноварної плетінки над титулом і кіноварного А на початку тексту не виконано жадного рисунка. Порожніх місць є тут 47.

Що торкається Варлаама і Йоасафа, то текст його списаний очевидно з якогось югословянського оригіналу. Задержано югословянський, а спеціально сербський систем акцентування, котрого ми в наших виписках з типографських оглядів не репродукували. Найцікавіше є уживане юсів, а особливо ж, котре для переписчика мабуть було вже не виразом дійсного звука, а традиційною буквою, якої значіне він толкував собі раз так, а раз інакше. І так уживає він сего знака:

Замість **о** в словах **но** (но), **санжм**.

Замість **у** дуже часто: **мѣченически**, **грѣхѣ**, **оумлѣ**, **жы**, **имѣхѣ**, **вѣрѣ**, **нѣдити**, **ирѣ** (яру).

Замість **ю**: **мракотѣ**, **оуваждаѣне**, **властѣ**, **освѣтѣ** ж (ю).

Замість **а**: **ѡстѣпишѣ**, **бывѣшѣ**, **прилежишѣс[ѣ]**, **присвоишѣс[ѣ]**, **начашѣ**, **бывшѣ**, **ищѣи** (ищай).

Замість **я**: **остаѣлѣ** (оставляя).

Знака **ѣ** уживає переписач правильно замість **я**, і то не тільки в середині і на кінці слів, але й на початку, нпр. **ѣтъсѣ**.

Та крім того знак сей інколи стоїть:

Замість **ю**: часто лучають ся форми **ѡвѣрѣваѣ**, **изѣлѣ**, **инѣискѣ**, **ѡдѣснѣ**, **из неѣ** (из нею), **питателѣж[ѣ]** **ѡпрѣдѣ**, **ѣдинѣ** **ѣл** (єл), **вѣ** **землѣ**, **оумлѣчѣ**.

Так само з буквою **ѣ** переписач не може собі дати ради. Він уживає її для вираження голосу і або **й**: **видѣвѣ**, **нѣцни**, **запрѣтивѣ**, але також:

Замість **я**: **дривѣго**, **вѣсѣкои**, **молѣщемсѣ**, **приклоникѣсѣ**, **испѣльникѣсѣ**, **питателѣк**, **вѣсѣ** **моѣ** **надежда**.

Замість **е**: **прѣславное**, **прѣлагаюцини**, **прѣжде**, **прѣлѣстныѣ**, **прѣмѣни**, **тебѣ** **видѣти**.

Замість **и**: **непрѣлежащего** **рака** (зам. **неприлѣжащего**), **прѣнесено** зам. **принесено**.

Натомість часто переписач ставить інші букви там, де повинно би стояти **ѣ**, нпр. **телеснѣи**, **кѣ** **полатѣ** **цѣви** (зам. **цѣвѣ**). Так само находимо на стор. 25 форму **сѣжаликѣси** зам. **сѣжаликѣсѣ**.

На сербське походжене нашого тексту вказує уживане **ь** на кінці слів там, де старословянське має **ѣ**, нпр. **снѣ**, **азѣ**, **вѣзѣ**, **онѣ** **постникѣ**; та про те і **ѣ** на кінці слів стрічає ся дуже часто. Натомість групи **рѣ**, **лѣ** значать: **ер**, **ел**, нпр. **скврѣны**, **мрѣзести**,

ѡтрѣзати, дрѣзнуѡ. къ трѣнїи обѣзчена, або ор, ол, нпр. маѣчати, нспѣкнуса, къ крѣзѣ, ѡтрѣзнуѡ, але також ре, ле нпр. лѣстѣ (лестѣ) слѣзамн, нскрѣнѣмѡ.

Слїдїв малоруського виговору я не добачив, хїба щоби хотїти за такі слїди признати такі форми, як ѡнего зам. ѡнаго, видїти зам. видѣти; перемїшаня ы і н майже не трапляєть ся, натомїсць часто находимо ы по г і к (гыкла, аїлскым, пакы).

Я не порівнював перекладу, що маєть ся в Крехівському рукописї, з грецьким оригіналом і для того не можу сказати, на скільки він вірний. Люка в текстї, яку находимо в притчі про однорога, очевидно пішла з виши переписача. Дивна річ, що старословянський переклад Варлаама і Иоасафа доси не був в цілости опублікований. Така робота можлива тепер тільки в Росїї, де находять ся найстарші звїсні нам рукописи сего твору. Крехівський список для такого видання мало придатний і для того думаю, що виписки подані мною тут і в текстї розправи, будуть вповнї достаточні для єго характеристики.

